

ԱՉԳԱՅԻՆ ՄԱՑԵՆԱԳՐԱՆ

ՁԳ.

ԱՐԱԲԱՑԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Բելազորի: - Բ. Իրն Մասկաւայ: - Գ. Տարաբի: -
Դ. Նաբուրի: - Ե. Իրն-էլ Աթիբ:

ՀԱՌԱՔԵՑ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՑ

ԲԱԳՐԱՏ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1919

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- ԺԱ. Խաչատրեանց Գր., Հայ Արշակունիքի բոս Մովս. Խորենացոյ, կամ նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պէդէրսոն Ն., Հայերէն եւ ղրքացի լեզուները: Թրգմ. Ն. Թ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւքշման Ն., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Ն. Բ. Պիլէգիկեան: 1907: էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—
- ԺԴ. Պէդէրսոն Ն., Հին հայերէնի ցուցականդերանունները: Թրգմ. Ն. Ե. Տաշեան: 1907: էջ Ը+90: Փր. 2.—
- ԺԵ. Գալէմքեանի Ն. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայր: 1908: էջ ԺԳ+433: Փր. 5.—
- ԺԶ. Աճառեան Ն., Հայերէն նոր բառեր նորագիտ Մասցորդաց գրոց մէջ: 1908: էջ 38: Փր. —.60
- ԺԷ. Կիւրքեանի Ն. Ժ. Վ., Եղիշէ, բնական ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458: Փր. 7.—
- ԺԸ. Ակիմեան Ն. Ն., Տիմոթէոս Կուր հայ մատենագրութեան մէջ: էջ 1—60:
- ԺԹ. Աճառեան Ն., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուրի Հակաճառութեան մէջ: 1909: էջ 16—106: Փր. 1.50
- ԺՐ. Ակիմեան Ն. Ն., Չարաբիա Եւ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87: Փր. 1.—
- Ի. Ակիմեան Ն. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց: 1910: էջ ԻԷ+315: Փր. 5.—
- ԿԱ. Մեճեմիզեան Ն. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան ինդիքը: 1910: էջ 73: Փր. 1.—
- ԿԲ. Գիւրքեանի Ն. Գ. Վ., Բիզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուսիսիսմու ժամանակ: Թրգմ. Ն. Ն. Համբարեան: 1911: էջ Ը+162: Փր. 2.50

ԱՐԱՐԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐ

ՀԵՑԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

ԶԳ.

ԱՐԱԲԱՑԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՍԻՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1919

9(47.995)

ՅՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

2

ԱՐԱԲԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՍԻՆ

Ա. Բելազորի: - Բ. Իրն Մասկավայ: - Գ. Տարաբի: -
Դ. Եսպուրի: - Ե. Իրն-Էլ Աթիբ:

43622
A II
33413

ՀԱՆՔԵՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՑ

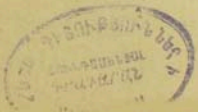
Բ Ա Գ Ր Ա Տ Խ Ա Լ Ա Թ Ե Ա Ն Ց

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1919

Հայոց Պատմութեան եւ Աշխարհագրութեան համար շահագրգիռ նիւթեր կ'ընծայեն արաքացի մատենագիրները: Այսպիսիները ցայսօր սակաւ ուշադրութեան արժանացած են ազգային քանասէրներէն, մասամբ իրենց դժուարամտօղբի լեզուին եւ մասամբ ցրիւ նրատարակուած ըլլալուն պատճառաւ: Առանձին շնորհակալութեան արժանի է ըստ այսմ գործոյս յարգելի Հաւարիչն, որ խորհած է հայերէնախօս ընծայել մատենագիրներու Հայաստանի վերաբերեալ հատուածները:

Ասոնք նախնաքար լոյս տեսան Հանդես Ամսօրիայի մէջ, յընթացս 1903—1909 տարիներու: Դժբախտաբար 1909էն ի վեր խմբագրութիւնս Հաւարչէն նոր մասեր չստանալով կարելի չեղաւ ստելի

ճոխ ներկայացնել հատորս, որ, այսու
 հանդերձ կը կամփոփէ իւր ծոցը հինգ
 մատենագիրներէ քաղուածներ: Զասոնք
 իբրեւ Ա. Մաս ամբողջական գործոյն
 հրատարակ հանելով կը յուսանք թէ դի-
 րացուցած կ'ըլլանք գործածութիւնը:

ԽՄԲ. «ՀԸՆԴԻՍԻ»

ՅԸՆԿ ՆԻԻԹՈՅ

	Էջ
Ազդ	6
Յանկ Նիւթոյ	է
Յառաջարան	1—8
Աշխարհացոյց Հայաստանի	9—24
Ա. Բելլագորի	25—76
Բ. Իբն Մասկաճայ	77—79
Գ. Տաքարի	79—102
Դ. Եաքուրի	102—124
Ե. Իբն-էւ Աթիր	124—147

ՇՐՇԱՐՇԻ ՄՈՏԵՆՈՎՐԵՐ ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մ Ա Ս Ն Ա .

Յ - - - Ն - Բ - Ն :

Մեր ժամանակ, երբ գիտութիւնը կրկին կենդանութիւն է տալիս գարեբէ ի վեր անհետացած ազգերի, օր ըստ օրէ բաց անուժ նոցա խորհրդաւոր անցեալը եւ նոցա կապը որոնում ներկայիս հետ, զգալի թերութիւն կը լինէր հայ պատմագրութեան համար՝ անտարբեր մնալ դէպ այդ նորագիտ աղբիւրները եւ շորոնել նոցանում որ եւ է յիշատակ, գէթ ակնարկ Հայաստանի ալեւոր անցեալի մասին. արդէն ասուր-բարելաւան եւ ուրարտեան սեպածեւ արձանագրութիւնները թանկագին պաշար կը ներկայացրնեն մեր հնագոյն պատմութեան համար, բոլորովին նոր լոյս սփռելով նորա մութ էջերի վերայ¹։ Բայց արդէն աններելի թերութիւն կը լինէր՝ զանց առնել մի ճոխ գրականութիւն, այն եւս մի ազգի, որի հետ Հայերը շարունակ դարեր մտամտ շփուել են, որ իշխած էր նոցա երկրում, հասնելով մինչեւ Աովկասի լեռնաշղթան։ Արարից անպատենբրի սրգիք, թէպէտեւ կիսավայրի եւ ցիրցան, սակայն կոչւած էին մի ժամանակ կառավարել պատմութեան ղեկը։ Մահմեդի հետ ծնաւ ոչ միայն նոր ուսում, այլ եւ նոր դարաշրջան տիե-

¹ Ցեա իմ «Մի կարծիք հայ նախարարութեանց ծագման մասին» Պարիս 1902։

ղերական պատմութեան համար. տէրութիւններ մէկը միւսի յետեւից փուլ եկան մահմեդականաց գրոհակների առջեւ, Հնդկաստանից մինչեւ Սպանիա տիրեցին մարգարէի յաջորդները: Արօնական ոգեւորութիւնը, մատնելով արաբացոց ձեռքը հեռուոր երկրներ, մի եւ նոյն ժամանակ զարկ տւեց նոցա մտաւոր զարգացմանը, ստեղծեց մի կուլտուրա, որ իւր ազդեցութիւնն դրոշմեց նաեւ եւրոպական ազգերի մտքի վերայ: Մարգարէի խօսքը չէր միայն, որ արաբական պատմագրութեանը կեանք տւեց, այլ եւ այն փայլուն յաղթութիւնները, որ դեռ նորա օրերով էին սկսւած. նոր ազգերի հետ ծանօթութիւնը միանգամից լայն ծաւալ տւեց Արաբիոյ բնակիչների աշխարհայեցողութեանն, որ ծաղկեցաւ փիլիսոփայութեան, աշխարհագրութեան, տիեզերական պատմութեան, մի խօսքով՝ հարուստ եւ բազմակողմանի գրականութեան մէջ:

Մեզ համար հետաքրքրական են պատմական եւ շինարարական տեղեկութիւնները Հայաստանի մասին, որ արաբացի մատենագրեր՝ ընդարձակ կամ համառօտիւ՝ կ'աւանդեն իրանց երկերում. որչափ էլ նոցանում յեղաշրջւած լինին պատմական փաստերը յօգուտ ուղղափառների, որչափ էլ աշխարհագրական մանրամասնութիւններ այլայլւած, այնու ամենայնիւ նոցա տւած նիւթը բաւական առատ է՝ մեր միջինդարեան ժամանակագրերի պակասը զէթ նուազիւ լրացնելու:

Թեւ որչափ արժանահաւատ են արաբացի մատենագրերը՝ խնդիրս ինքն ըստ ինքեան կը պարզուի, եթէ ի նկատի առնենք այն շրջանը, որի մէջ նոքա մեծացած են, այն աղբիւրները, որոնցից նոքա օգտուած են: Հնուց ի վեր նահապետական կեանքը կը տիրէր այս ընդարձակ անապատներում. խաշնարած ժողովրդի միակ մտաւոր բաւականութիւնն էր՝ անցած-եղածի զրոյցները, որ կ'աւան-

դէին ծերունիները խմբւած ամբոխին, նոքա էին ժողովրդի գիտունները, «Տէքիմները», որոնց համար միշտ պատրաստի կար պատուաւոր տեղ ժողովարաններում. զանազան ցեղերի փոխադարձ վեճերը եւ կռիւները եւ նոցանում հռչակւած քաջերը կը կազմէին այս ասանդութեանց գլխաւոր նիւթը.¹ Նոյն երեւոյթն նկատելի է եւ բանաստեղծութեան մէջ, որ մանաւանդ զարգացած էր այստեղ դեռ նախ քան Խոյսմի ծնելն: Միւս կողմից հեռաւոր երկրների մասին պատմութիւնները, ուր կ'ուղեւորէին տարւայ որոշ ժամանակ արարացի վաճառականաց կարաւանները, պէտք է ոչ պակաս հետաքրքրէին ունկնդիրներին. մանաւանդ իրանց առեւտրով հռչակւած Մեկկացիք պարծենալ կարող էին իրանց «աշխարհատեսութեամբ» հազարաւոր ուխտաւորներ, գալով Մեկկա՝ սեւ քարին («կարբին») երկրպագելու, ամէն անգամ իրանց հետ տուն կը տանէին մի որ եւ է նորութիւն, լինի դա երգ, առասպել կամ ճշգրիտ անցք:

Այս անպատական անգործութիւնը խանգարեց Մահմեդի երեւոյն, սակայն նահապետական կեանքի հիմունքը մնացին անխախտ. ամբողջ Արաբիան խմբեցաւ մի գաղափարի շուրջը, որ անհաշտ կռիւ յայտարարելով միւս ազգերին, իւր մէջ չէր կրում եւ չէր կարող կրել բարձրագոյն կուլտուրայի սերմը. շնայելով գիտութեան, գրականութեան, գեղարեստի ծաղկման, շնայելով զէնքի աջոցութեանն, մահմեդական աւրութիւնը երբեք չհասաւ մտաւոր զարգացման այն ստիճանին, որի վերայ գարեր առաջ կանգնած էին Աթէնք եւ Հռոմը: Նոր կրօնը, որ հրապուրիչ զոյներով կը նկարագրէր գրախտի (ջեննադի) սքանչելիքը իւր կանաչազարդ պտրտիզով, կար-

¹ كتاب الاقانى

կաշահոս ջրերով եւ հրաշագեղ կանանցով, վառ երեւակայութեան արգիւնք էր, որով կ'ապրին արեւելեան ազգեր. նորա ազգեցութիւնն նկատելի է գրեթէ ամբողջ արաբական գրականութեան մէջ, Կրօնական պատերազմները նորնիւթաւին ժողովրդի լարւած հետաքրքրութեանն, բայց աւանդման պայմանները եւ եզանակը մնացին նոյնը. սրճարանը արեւելքում մինչեւ օրս կը ծառայէ ժողովրդի սիրած տեղը, ուր ամէն մէկը դէպք ունի՝ չէ--տէ եւ սուրճը առաջը դրած՝ հեքեաթներով, երգերով եւ առածներով զուարճանալու. պատմական աւանդութիւնն այժմ էլ կ'ապրի ծերունիների յիշողութեան մէջ, մինչդեռ երգը եւ հեքեաթը տեղէ տեղ չըջող աշուղների մասնաւոր արհեստն է: Հարկաւ այս ժողովարաններում մեծացած պատմագիրը հնուց անցքերի համար պէտք է օգուէր ք--ն--նը զրոյցներից, առանց հոգ տանելու նոցա արժանաւորութեան մասին:

Ահա թէ ինչն արաբական մատենագրերը սովորաբար բաց են անում պատմութեան թելը, նախմի առ մի թւելով իրանց ազրիւրները (՝ իսնազ)՝ «ինձ պատմել է --ը, որ լսած է ք--ից, որ լսած է ք--ից...» եւ այլն մինչեւ առաջին զուցողը, որից նոքա երբեմն զարեքով են բաժանուած. բարեխղճօրէն առաջ կը բերեն նաեւ զանազան, անգամ միմեանց հակասող վկայութիւններ, շմուռնալով յայտնել եւ իրանց անձնական կարծիքը, յօգուտ եւ հակառակ նոցա. անգամ Տաբարին, Թ. գարի հռչակաւոր պատմագիրը, իւր բաղմահատոր ժամանակագրութեան նիւթը նոյն բանաւոր աղբիւրից է քաղած: Այսպիսի խախուտ հիմքի վերայ հաստատուած աւանդութիւնն հարկաւ ժամանակի ընթացքում պէտք է առասպելանար, աշխարհագրական եւ գործող անձանց անուններն փոխադարձաբար շփոթուէին կամ բնաւ անհետանային. այսպիսի աղաւաղման օրինակ կը ներկայացրնէ

այ - Վակիդիի պատմութիւնն Արաբացոց արշաւանաց եւ մանաւանդ Հայաստանի նւաճման մասին, որ աւելի վիպասանութեան կը նմանի. քննադատները այս պատճառով կասկածած են մատենագրի իսկութեան մասին եւ կոչում նորան «կեղծ Վակիդի», համանուն պատմիչից նորան տարբերելու համար: Նւաճելով Ասորիք, Արաբացիք Հայաստան մտան Իջադ Բեն Ղանմի առաջնորդութեամբ. յունաց հպատակ քաղաքներ եւ ամրոցներ նոցա ձեռքը կ'անցնին մէկը միւսի յետեւից դրեթէ առանց գիմադրութեան, շատ անգամ ըստ կամաց Ասուածոյ եւ նորա մարգարէի. ինքեանք իշխաններ իրանց ժողովրդի հետ կամակատար մահմադականութիւն կ'ընդունեն, ճանաչելով Ճմարիտ հաւատը: Այն ժամանակ Ախլաթի եւ Հայաստանի տէրն էր ոմն Նուսրինուս, որի գուտորք՝ Տարուն՝ պատճառ եղաւ իւր երկրի կորստեան. հերոսուհու վերայ սիրահարուած են Մուշ, Սենասենի (Սասունի) իշխանի որդին, եւ Բուդուր, նորա ազգականներից մէկը: Աերջինս կ'առեւանգէ իշխանազն օրիորդին եւ նորա հետ միասին հաւատապիստութեամբ կ'անցնի թշնամեաց կողմը: Միաժարեկին եւ Ամիգ առնելուց յետոյ Արաբացիք կ'արշաւեն դէպ ի Մեծ Հայք. Բիթլիսի տէր Սերւենդը կը շտապի խաղաղութիւն կապել թշնամու հետ հարկ տալու պայմանով: Երբ Իջադի ղեկավանները խլաթմտան, նոցա ընդունեց Տարուն, որ նոր էր վերադարձած իւր գերութիւնից, եւ իբրեւ կրօնակից զազա խոտացաւ նոցա իւր օգնութիւնն: Նուսրինուս զօրք է գումարում գիմադրելու համար. նորան օգնութեան է դալիս ի միջի այլոց Գերեթսիի՝ Երզնէն-էլ-Գումի իշխանի որդին: Տարուն, սպաննելով իւր հօրը, կը փորձէ հակառակորդ իշխաններին եւս կորուսանել, բայց նորա շար գիտաւորութիւնն բացուած է եւ Տարուն արաբացի ղեկավանների հետ միասին ամբոխից շրջապատուած:

Իջադ, առնելով այս գոյժը Ասասանում (Ոստանում), կը շտապի պաշարւածներին օգնութեան, տեղի կ'աւելնայ արիւնահեղ կռիւ, որ Արաբացոց ձեռքը կը մատնէ Խլաթը եւ Հայաստանի վիճակը։

Ասասարակ հատուկատոր եւ հակասող են մեր տեղեկութիւնները Արաբացոց առաջին արշաւանքի մասին ի Հայս. երեւոյթիս գլխաւոր պատճառն այն է, որ արաբական գրականութիւնն այն ժամանակ դեռ նոր կը ծնէր. հարկաւ է. դարի խառն ի խուռն անցքերի պատմութիւնն ըստ մեծ մասին հիմնւած պէտք է համարել բանաւոր աւանդութեանց վերայ, Բայց արդէն Թ. դարից սկսած, երբ ընդարձակեցաւ խալիֆաւր եւ Արաբացիք աւելի մօտ ծանօթացան իրանց հպատակ երկրների հետ, մեր աղբիւրները աւելի առատ եւ կանոնաւոր կը հոսեն։ Ժամանակը ինքն ըստ ինքեան պէտք է պահանջ դնէր արաբական պատմագրերին՝ յիշատակել սպառազայ սերունդների համար իսլամի հսկայական աճումն եւ նորա տարած յաղթանակն «անհաւատ» ազգերի վերայ. այս տեսակէտը նոցա գլխաւոր ղեկը կը հանդիսանայ, արտաքսելով նոցա երկերից այն ամէնը, ինչ որ օտարների ներքին պատմութեանն կը վերաբերի, թող թէ իսլամի փայլը նսեմացնող որ եւ է յիշատակ։ Նոքր սովորաբար շէն յիշում Հայաստանի ոչ անցեալի, ոչ ներկայ քաղաքական գրութեան եւ ոչ նորա իշխանաց զիմագրութեան մասին, բայց ամենայն մանրամասնութեամբ կը նկարագրեն արաբացի զօրապետների ռազմական ճանապարհը, քաղաքներ նւաճելու եղանակը, խաղաղութեան պայմանները, նոցա կառավարչական գործունէութիւնն, ինչ ինչ օգտաւէտ ձեռնարկութիւնները եւ այլն։

Միւս կողմից մի շարք աշխարհագրեր մեզ բաւական մօտ կը ծանօթացնեն է—Ը գ. Հայաս-

1 Geschichte der Eroberung von Mesopotanien und Armenien von Niebuhr. Hamburg 1847.

տանի տեղագրութեան հետ: Գեո. ասորական, վանեան եւ սքեմնեան բեւեռագիր արձանագրութիւններ կը յիշեն երկրիս ինչ ինչ գաւառների եւ քաղաքների անուններ՝ Hilakku (Կիլիկիա), Urartu, Արարտի Arardi (Արարատ), Arbaku (Աղբակ), Arzašku (Արձէշ), Ahlatu (Խլաթ), Muski (Մաժագ), Tušpa (Տուսպ), Tigra (Տիգրանակերտ?), +—+ Ahurean, Araz (Արազ) Artsu (Արծուխք) եւ այլն: Թոյն եւ հասկացի մասեանագրեր արդէն առատ պաշար կը մատակարարեն հին Հայաստանի աշխարհագրութեան համար. Ազաթանգեղոսից սկսած երկրիս պատմութիւնը սերտ կապած է մի շարք քաղաքների, գիւղերի, աւանների, ամրոցների, լեռների, գետերի անւանց հետ. Խորենացուն վերագրեալ աշխարհագրութիւնն անուշտ խոշոր պատմական յիշատակարան կը հանդիսանայ մեզանում, աւանդելով է—Ա. Գ. Հայաստանի քարտեզը շրջակայ երկրների հետ հանդերձ. յոգուտ նորա արժանաւորութեան կը վկայեն նաեւ արարական աշխարհագրեր՝ Իրն Խորդագրեհ, Աբուլ՝ Ֆեղա, Իստախրի, Իրն Հատեկալ, Մասուգի եւ մննաւանդ Բելազորի, նոյն իսկ Ասվկասի բնակչաց նկատմամբ:

Գեո. Saint-Martin զգացել է այս օտար ազգիւրների կարեւորութիւնն, որոշ շարքով օգտելով նոցանից իւր «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie» (Paris, 1819) ստումեասիրութեան համար. նման փորձեր, թէպէտ եւ փոքր ծաւալով, եղել են եւ մեզանում¹, սակայն խնդիրս ըստ իւր արժանաւորութեան աւկալին գնահատուած չէ, քանի որ գեո. մի ամբողջ գրականութիւն կը մնայ հում եւ անմատչելի նիւթ հայ գիտութեան համար: Ահրաւրեւ Հայերէնի արարական յիշատակարաններից մի շարք մեզ հե-

1. Գ. Պ. Գրիգորյան. Армянская география. VII В. 1877.

տարբերական հատւածներ՝ կը նշանակէր գոհացր-
նել մի զգալի պահանջ, իսկ նոցա համեմատու-
թիւնն ժամանակակից հայ մատենագրերի հետ՝
կ'ամբողջացրնէր գործը:

Ահաւասիկ այն խնդիրը, որ մեր վերայ ա-
ռած ենք:

Սակայն, զգալով նորա կարեւորութիւնն,
մենք շէնք կարող մտանալ եւ նորա բարդութեան
մասին, ա. արարական պատմագրեր երբեմն այն
աստիճան սերտ կը կապեն Հայաստանի նւաճումն
չըջակայ երկրների նւաճման հետ, որ բաժանել
նոցա գրեթէ անհնարին է. մենք յարմար գատե-
ցինք թողնել ամբողջ կտորներ անփոփոխ: — բ.
Արարական աշխարհագրերի փոխադարձ համեմա-
տութիւնը կ'ապացուցանէ, որ նոքա բոս մեծ մասին
օգուած են միմեանցից, շատ անգամ բառացի ար-
տագրելով մէկը միւսից ամբողջ հատւածներ Հայ-
աստանի տեղագրութեան մասին. կրկնութիւններից
խորշելու համար մենք առաջ ենք բերած նոցանից
միայն ընդարձակագոյնները, շմոռանալով մասնա-
ցոյց անել այլոց ինչ ինչ տարբերութեանց վերայ:
— գ. Արարական ձեռագրերը գեռահազին քա-
նակութեամբ անմատչելի կը մնան գիտութեան,
ցրած լինելով Եւրոպայի եւ Ասիայի զանազան
մատենագարաններում. կը ցաւինք, որ նոցա բո-
վանդակութեան հետ ներկայումս հնարաւորու-
թիւն չենք ունեցել ծանօթանալու, սակայն կը
յուսանք, որ ժամանակին դէպք կ'ունենանք նո-
ցանից եւս մեզ հետարբերող տեղեկութիւնները
բաղելու:

Նիւթի բովանդակութեանն համաձայն կա-
րեւոր համարեցինք այստեղ կցելու Հայաստանի
տեղացոյցը, օգուելով բոս մեծ մասին Հ. Ինժի-
ճեանի եւ Հ. Ալիշանի պատւական ուսումնասիրու-
թիւններից, որ բոս շափոյ կարեաց աշխատած ենք
ընդարձակել:

ԱԹԽԱՐՀԱՅՈՅՑ ՀԱՅՇԱՅՆԻ

ԼԷ-ՆԷԴ:

Մասիս (Արարատ). Տօրոս. Կորդուաց. Խաղ-
տեաց. Պարխար. Գայլախազուտ. Մոսքական.
Տայրց. Թռեղաց. Արագած. ԱլՏարակ. Ականեաց.
Առիւծ. Արարտակ. Արտոս. Բարդոզ. Բուժ.
Գարուայ. Գրդուս. Գիղափայտու. Եղջեբք. Ըն-
ձաքիարս. Խամուր. Խոյթ. Ծաղկոց. Ծիրանեաց.
Կանգարք. Կանդուար. Կապոյտ. Կոզովիտ. Վա-
րագ. Մեծբաց. Մեծուր. Մշկունեաց. Նպատ.
Շրէզ. Պաղատոյ. Զողա. Սասուն. Սիմ. Սեպուհ.
Սուկաւ. Վարագ. Քարբէ. Նեմրուտ:

ԳԷ-ԴԷԴ:

Երասիս. Կուր. Եփրատ. Տիգրիս. Ճորոխ.
Աղաա. Ախուրեան. Արածանի. Գայլ. Թուխ.
Լոփնաս. Կարմիր. Հրազդան. Մարմէտ. Մեղրոյ.
Մեծամօր. Մեղտայ. Մուրց. Տղմուտ. Քասաղ.
Մամուշեղ. Որոտնայ. Արծկէոյ. Ոստան. Անզղ:

Ծ-ՎԷԴ Է- ԸԷԴ:

Բղնունեաց. Ուշաունեաց. Գեղամայ. Կարնոյ:

Դ-ՆԴԷԴ:

Բասենոյ. Շիրակայ. Կարնոյ. Մշոյ. Խար-
բերդու. Երզնկայ. Բալասական:

Մ Ե Թ Հ Ա Յ Ք

Կրճատուձևեր՝ ք = քաղաք, գ = գիւղ, զք = գիւղաքաղաք, աւ = աւան, վ = վանք, բ = բերդ, ամ = ամրոց: Աստեղանիշն^(*) դաւառի -յ՛-տէ-ն՛ն անունն կը նշանակէ:

Ա. Բ-ը՛ր Հ-յ+

1. Գարանաղի	6. Գերջան
2. Առիւծ	7. Սպեր
3. Մնձուր	8. Շատգոմք կամ Շա-
ղազումք
4. Եկեղեց	9. Կարին
5. Մանանաղի	

Գ-ը-ն-ը՛ (* Կամախ) Թորգան գ. Անի ամ. Ե՛լ-ը-ն-ը (* Երզնկա) Երիզա աւ. Թիւ աւ. Կոթէր աւ. Խախ գ. Վասակերտ. Սեղեմնուտ ձոր. Սուրենաշէն աւ. Պարթենից գղեակ. Տիրաշէն վ.

Մ-ն-ն-ը՛ (* Թէքման) Աղիւսոյ գ. Բաղմաղըրիւր կամ Խաչ աւ. Կաշէ գ. Շիրի բ. Ջէրմոյ գ. Սմբատաբերդ.

Գ-ը-ն-ը՛ն Բագառինջ գ. Խլածորին վ. (Սուրբ Գրիգոր)

Ս-ը-ը (* Խաչիր) Սմբատաւան բ.

Կ-ը-ն-ը կարնոյ ք. Արծաթի գ. Արծն ք. Բլուրս գ. Լաստիվերտ. Խաղտոյ Առիճ բ. Հնձուց վ. Մարգաց գ.

Բ. Զ-ը-ը-ը-ը Հ-յ+

1. Խորձեան	5. Ծովք
2. Հաշտեանք	6. Հանձիթ
3. Պաղնատուն	7. Գորէք (կամ Գորէք)
4. ԲալաՏսովիտ	8. Գէգիք

Խ-ը-ն-ը Մորմրանս գ.

Հ-ը-ը-ը-ը Գիրեհ գ. Կթաիչ ք. Հանգիսեանք. Մուշեղոյ գ. Ոլորոյ գ.

Պ-չն-դ-ն թւղաղաւայ ամ.

Ծ-ն-ի-Վարաթիրոսաց քաղաք կամ Նփրկերա.
Բնաբեղ ք. Խողան զք. Մամբրէ վ. Փշփաշ.
Չմշկածաղք ք.

Հ-ն-ի-ի-ն (*Խարբերդ) Աշմուշաա ք. Խար-
բերդ ք. Վասակաւան.

Գ-ն-ի-ի-ն — Անկղ

Ի Չորրորդ Հայս են՝ Մեծկերա ք. Ճապաղ-
ջուր ք.

Գ. Ա-չ-ն-ի-ն

2. Արղն	6. Աղնուածոր
1. Նփրկերա	7. Խերհէթք (Սերխեթք)
3. Քեղ	8. Գղեղ
4. Կեթիկ	9. Սալնածոր
5. Տասիք	10. Սասունք

Ա-չ-ն-ի-ն Աղբու ք.

Ս-ն-ի-ն թառածեան ք.

յԱղձնիս են՝ Տիգրանակերա ք. Բառակջ աւ.
Թուխ կամ Հողց գ. Բելու գ. Կաղթայ գ. Կստամ գ.
Սեղմ ք. Պալի վ.

Գ. Տ-չ-ն-ի-ն

1. Խոյթ	9. Հարք
2. Ասպակունիք	10. Վարածնունիք
3. Տարօն	11. Բղնունիք
4. Աշմունիք	12. Երեւորք
5. Մարդաղի	13. Աղխովիս
6. Գաննաւորք	14. Ապահունիք
7. Տուարածատափ	15. Կորի
8. Գալառ	16. Խորխոռունիք

Տ-չ-ն-ի-ն Մուշ ք. Աշտիշաա աւ. Այծից ք.
Արեւու բլուր. Առաղս գ. Արաից գ. Ասաղծիք
(Ասաղաբերդ) ք. Բագոււմ. Գարհար ամ. Գրգռոս
աւ. Գլակայ վ. (Իննականեան տեղիք). Գամկունիք գ.

Խորնի աւ. Խարձ գ. Խրտուժ աւ. Կորի. Կետղեր
աւ. Կուսուս աւ. Եղանց բ. Վիշապ ք. Հացեկաց գ.
Հոսեանս աւ. Հայր բլուր վ. Հացեաց գրախա.
Չիւնկերա ք. Ղազարու վ. Մաարավանք. Մեծամօր
ամ. Մոկկունս (Մոկուց գերեզման). Մեզաի աւ.
Ողական ամ. Պարեխ աւ. Օձ ք. Տիրակատարք.
Մծուբք. Կենաց վայրք գ. Թարձեան բ.:

Աշո-նի+ Երիզայ ք. Ծախնոս գ.:

Մ-րդ-նի Սեւուկ բերդակ:

Հ-ր+ Մանազկերա (Մանձկերա) գք. Գո-
նեվանք գ. Եղէգակ գ. Հայկաշէն գ. Հերեան գ.
Մանկանդամ գ. Տողոյտափ տեղի:

Բշո-նի+ Խլաթ ք. Արձիկ գ. Բաղէշ ք.
Երաշխաւօր վ.:

Երէ-ր+ Պաղայ բ. Փարհուաց բ.:

Աշի-նի+ Արձէշ ք. Ջարիշաա ք. Խառա-
բաստայ գ. Կերմանից գ. Մեծոփայ սխա. Աս-
պիսընկաց վանք:

Աշ-նի-նի+ (*Մեւազկերա) Արձիւ գ. Աշի
որք ք. Գալարիս (Ածուղ) գ. Խարձասնք գ.
Ծըմբոյ գ. Խոսսնք գ.:

Ե. Մ-ի+

1. Իշայր	6. Մոկր Առանձնակք
2. Միւս Իշայր	7. Արքայից գաւառ.
3. Իշոց գաւառ.	8. Արգասովխա
4. Առուենից ձոր	9. Ջերմաձոր
5. Միջա	

Ջերմ-նի-ր (*Շատախ) Ջուէլ բ. Արջք:
Ի Մոկս Կն՝ Ատիճանք գ. Ապարանից վ.:

Զ. Կ-րճ-յ+

1. Կորգուք	3. " Միջին
2. Կորգրէք Վերին	4. " Ներքին

5. Այտուանիք	9. Կարապուենիք	կամ
6. Այգառք	Կարաթունիք	
7. Մոթողանք	10. Ճահուկ	
8. Որսիրանք	11. Փոքր Աղբակ	

Ուր-իւր-նէ՛ թուայի գիւղ։

Փոքր Աղբակ-ի ջրմար ամ. Սրինգ ամ։

Ճահուկ-ի ճահուկ բ.։

Սաղամաս ք.։

Է. Պոք-ի-նայ+

1. Այլի կամ Կուռի-	5. Ըննա
ճան	6. Տամբերք
2. Մարի	7. Ջարեհաւան
3. Թրափի	8. Ջարաւանդ
4. Աջուերք	9. Հեր
- Հէշ (*խոյ) Հէր ք. Կրւարսակ գ. Փեռնասկ
 գ. Ի Պարսկահայս է՝ Արտաւիլ քաղաք։

Ը. Վ-ի-ի-ի-ի-ն

1. Ռըշտունիք	16. Ակէ
2. Տասպ	17. Աղբակ Մեծ
3. Բուդունիք	18. Անձախաձոր
4. Արժիշակովիտ	19. Թոռնաւան
5. Աղովիտ	20. Ճուաչառա
6. Կուղանովիտ	21. Կրճունիք
7. Առքերանի	22. Մեծնունիք
8. Գառնի	23. Պալունիք
9. Բուժունիք	24. Գուկան
10. Աննոյ սան	25. Աղունդառա
11. Անձեւացիք	26. Պատասպարունիք
12. Արապատունիք	27. Արտաշէղեան
13. Երուանթունիք	28. Արտաւանեան
կամ Երիթու-	29. Բաքան
նիք	30. Գարիթեան
14. Մարդաստան	31. Գաղբիկան
15. Արտաղ	32. Տանկրիայն

Թ. Ա՛-Ն՛Է՛

1. Երնջակ	8. Հարանդ
2. Ճահուկ	9. Բաղք
3. Վայոց ձոր	10. Չորք
4. Գեղաբունի	11. Արեւիք
5. Սոսք	12. Կուսական կամ
6. Աղահեճք	Կովսական
7. Ծղակ	

Երնջակ. Ագրակունիք գ. Ամառա-
չէն. Ամարոյ վ. Արեւէք. Ագուլիք. Բերդիկ.
Բուսա. Գուղազանք. Գոչեն. Զաւաշրի վ. Թեղեակ.
Մայրեակ. Նորակերտ. Ողոհի. Ոսկէձոր միւս.
Ոփիք. Շահկերտ. Տերեկունիք. Տքովնա. Քարկոփ:

Ճահուկ. Արմաւաչէն. Աղբերխաչ.
Աղու. Աղտաւ. Անուշաւան. Արքոյքա. Բարունք.
Գայլակալ. Գեհնիք. Գալարիք. Գրախտիկ.
Եղատունք. Ընջակերտ. Թամաշաղ. Թաթերք.
Խախ. Ծաւալք. Կուքի. Հեծանայ. Նորաշինիկ.
Շրմբթայի վ. Շաւեն. Որդոք. Շահապօնից բ.
Էւ վ. Պահեստ. Վասակերտ. Տախտակք. Տիգէն.
Քոյլք:

Վայոց Չոր (*Գարալագեազ) Արկաղան գ.
Արատինից վ. Աջոգք. Արած. Ապանայ. Արկա-
թուկերտ. Արտարուի. Աղնջոց բ. Առշար. Արօր.
Աղթարունի. Բարձի շէն. Բակերտ. Բերդի մայր.
Գլածորոյ վ. Գուռշտի վ. Գաղատայ վ. Գովք.
Գնդայի վ. Գոսոյենի վ. Գրունք. Գեղն. Եղեղիք
գք. Երիժու. Երեբունք. Զեւեայ վ. Էրգեչ.
Թանահատք վ. Լիճ. Խոտակերից վ. Խորձայ վ.
Խարաշկօնք. Խնձարուտ. Կապոյտ բ. Կէշուտ.
Կաքաւուց աղբիւք. Հերմնեազանք. Հողոցիմ գ.
Հրաշկարերդ. Հորք. Հացիք. Մայրագուրք.

1 Ստեփանոս Օրբելեան, որ տալիս է ձեռնագրերի մանրամասն աշխարհագիրը, չէ յիշէ, թէ աշխարհագրական անւանցս տակ ինչ տեղիք են կարծեցեալ:

Մոխրոց վ. Մսեն. Նբրբիւն. Շատախ. Ուսիք.
Ուղի ձոր. Պրակք. Յախաց վ. Յրտագեա. Փշօնք.
Փրակոյ վ. Քաշի մարգ. :

ԳԷԴԻՆԻ (*Գեօք շայ) Սեւան վ. Այլի-
վանք. Աղցոց վ. Այրերդ. Արգիծի. Ախոյենք.
Ամասրեայ վ. Բրաի սյրք. Գառնի գ. Գեղար-
քունոյ բ. Գառնակեր գ. Գաճոյ ձոր. Կամք.
Դաստակեր. Երիզկոյք գ. Երերուն գ. Եւանակաց
հուն. Էլառ գ. Թամբարարք. Խոկառիւնճ. Խորաւն.
Ծաղկայ վ. Կոթ աւ. Կակոյք. Հաւուց թառ վ.
Հողք. Հովուաց ագարակ. Չազ. Ղեխք. Մաքենիս
վ. Մեհնոգած. Ճապոտիկ գ. Յուշարերէս. Կո-
րաշէն. Շողագայ վ. Շիկակարբն. Ոփեաց ձոր.
Ողենի. Պահաւանք. Սկերտ. Վանաց վան վ.
Թմակ. :

ՍԴԻ. Արփունշն. Ասիսոյ. Արմնալ. Ախո-
ռատուն. Արաւիտարակ. Բարկոյք. Բերդաձոր.
Բակափոր. Գողոց ագարակ. Գարանակ. Եղեցիք.
Զերիշատ. Զաշուրարակ. Խորաստանարակ. Խոր-
թագեա. Ծափաթաղք. Կուճկունիք. Հասա-
թաղք. Մաքենոց վ. Շապուհաթաղ. Շատվան.
Շինիք. Ունջիձոր. Որդոնիք. Պաշուք ներքին.
Սոթք. Վասակաշէն. Վաշէի բակք. Տեառնա-
տեան. Տրէտուք. :

ԱՆԿԵՆ (*Չանկեաղօր.) Աւժէն. Արտա-
գեա. Անէժ. Արուական. Բաղախանիք. Լսորք.
Խաղաիք. Խրու. Կադոհորինք. Ծիծառնու վ.
Կարկասան. Հակ. Հունշաք. Հայեխակ. Չիասար.
Մատրակերտ. Մննի. Մշենի. Մախուլն. Մեղի.
Շամբթայ վ. Վժնարերդ. Տանձուա. Քաշաթաղք. :

ԾՂԻ. Արիտ. Ախնէն. Աքածի. Արեւէս.
Արթէք. Բնունիք. Բռնակոթ. Գոմեր. Գրվակ.
Գայլոնց վ. Ըղուերձ. Ըշակամայրի. Թործողու.
Լճէն. Խոտուք. Խուրէք. Ծեղթի. Ծննի. Կա-
մաւանք. Ծաղարդ. Կուրաւանք. Հարժիք. Մո-

ԴՊՔ. Մրուց. Մշկաձոր. Մաղաղնի. Մուցք.
Մորենի. Մարգակայք. Շաղատ գք. Շաքար.
Պիսաք. Սապատաձոր. Տորունիք. Տխունիք. Տա-
ղու. Ցուր:

Հ-Է-Ն-Գ (*Չանկեաղօր.) Ականա. Անձկայք.
Աղախիրա. Աբբոյ. Բողեան. Բորոտան բ. Բաճի-
ղաձոր. Գնդաշէն. Գորայք. Էղնի. Թաղարայ.
Խալխայք. Խորխոռ. Խանածախ. Կաղաւանք.
Կարբինք. Հալէ. Չաղաձորոյ բ. Մակաղոց.
Մրկաքար. Նափակաշէն. Շաթիթաղք. Շաքվայ
վ. Շոռնոխոյ. Ուսկածակ. Պետրոսկայ վ. Պատան-
դաւանք. Տանձեակ:

Բ-չ-+ (*Բարկուշատ.) Տաթեւ. Անդոկա-
բերդ. Աշաղու. Արձանաձոր. Արուքս գ. Անական.
Աւարադեա. Բաղարբերդ. Բղենոյ բ. Բարկուշատայ
բ. Գողեվանք. Գուկական. Էճանան. Չարերի
դասակերտ. Խրմայճ. Կովսական գ. Կաւարա. Կմէղ.
Հիւնեայ ձոր. Մոգարակ. Մեծամար գ. Մաճոյ
շէն. Հողար. Շքնճերք գ. Շէկք. Որտան բ. Պար-
քան. Վաղանդնու գ. Վարդաւանք. Տափեար.
Տաթնեղիշէն. Տերանդատ:

Չ-բ-+ (*Վափան.) Կապան ք. Բակաւանք.
Բեխորոտ. Գեղի բ. Ծաղկմանու. Կաճաճուտ.
Կարաւարբերդ. Կահուրայ. Շարաքոյ. Տինիք:

Ա-բ-Ն-Գ (*Մեղրի.) Աղվանք. Չուարի վ.
Թաղամայրի. Լճաւանք. Լուսկայ վ. Խոլայ վ.
Կարճաւան. Կուրաւանք. Կորեկնէք. Կառատի.
Մայրի բ. Մեղրոյ վ. Մայունաւ. Մանաղու. Որ-
դիշոյ վ. Վարդանաձոր. Տաշտուն:

Կ----Ն-Ն (*Ուրտապատ.) Աբգաբ. Աբ-
ցախամայրի. Բեխ գ. Բերքնի. Բեխեւերջի. Բոտա.
Գրճամ բ. Գաղաւանք. Գից մայրի. Գալք. Երե-
դիք. Թաթու մարդ. Լուց մայրի. Լիմ. Ծանաղու.
Ծորի. Կիծ. Կերեն. Հոյնոցկոր. Մարուբ. Մենիք.
Մաճկան. Նորաշինիկ գ. Նախկոտան. Շիկահոյք.

13623
 A II
 33413

Պօղոսի վ. Սղաթաղք. վանատուք. վառա-
մաղբիւր. վախտանդաձոր. Տարվանտ. փա-
ռուարայի վ.:

Ժ. ԱՂԶԻ

1. Միւս Հարանդ	7. Մուխանք
2. Վայկունիք	8. Պիանք
3. Բերդաձոր կամ
Բերձոր	9. Պանձկանք
4. Մեծ կուանք	10. Սխական Ոստան
5. Մեծ Իրանք	11. Քուստի Փռանէս
6. Հարճլանք	12. Կողթ

Մէ-- Հ-է--նք (*Շուշի) Ըմարաս դ.:

Բէրք-նք (*Շամշատիլ.) Չարեք ք. Ըստ-
զարլուր:

Վ-յն--ննք (*Չլարերդ.) Հանդարերդ:

ՍԱրցախ են՝ Գանձասար վ. Արածանք դ.
Գանձոյ անապատ. Գիղափայտ վ. Խօխանարերդ.
Խորանաշատ վ. Հաղարծին վ. Հայթեք դղեակ.
Ճառարերդ. Վարդանաշատ դ. Խաչեն ք.:

ԺԱ. ՓՆԿՆԻՆԻ

1. Հրաբոս Պերոժ	7. Հանի
2. Վարդանակերտ	8. Ըթշի
3. Եօթնափորակեան
Բաղինք	9. Բաղուան
4. Ռոտի Բաղա	10. Սպանդարան Պե-
րոժ
5. Բաղանոտ	11. Որճըղ Պերոժ
6. Ըստպիժան	12. Ըլեւան

Քաղար գլխաւոր՝ Փայտակարան:

ԺԲ. ՈՒՄԻ

1. Արանոտ	5. Տուչքատակ
2. Տոի	6. Գարդման
3. Ռոտպացեան	7. Շիկաչեն
4. Աղուէ	8. Ուտի Աւանձեակ

Գ-բբ-հ-ն. Գարդման աւ. Գետարակք բ.
Բերդ Շամիրամայ:

Շ-ի-լ-ն. Գանձակ ք.:

Ո-դ-ի Ե-ն-ն-ի-ի Պարտաւ ք.:

Սևաթի են՝ Հաղբաս եւ Սանահին վվ.
Գարահոճ գ. Գուտական գ. Երզնկանք բ. Խաղ-
խաղ ք. Մշկավանք. Լորուա գ. Մակարայ վ.
Մածնաբերդ. Տուուչ ամ. Տուս գ. Տէրունական
բ. Շամաթի ք. Շաքի ք. Շամբոր ք. Շապարան
ք. Շաթար ք. Շիրուան ք. Սահառ ք.:

ԺԳ. Գ-ն-ի-բ-

1. Չորոփոր	6. Կանգարբ
2. Ծորոփոր	7. Երտահան
3. Կողբոփոր	8. Ջաւակք
4. Տաշիբ	9. Կղարջք
5. Թուեղք	

Չ-բ-ի-բ-ի. Երբունաշէն գ. Գօշայ վանք կամ
Գեաթիկ. Կայեան բ. Համարի գ. Վաշխէ գ.:

Տ-ն-ի-բ. Լոռիք. Շամշույղէ կամ Օրբէթ.
Բազկերտ. Գագ բ. Գմանիս ք. Հոռոմայր վ. Որ-
գաձորոյ սուրբ Նշան. Քոպար վ. Սակուրէթ ամ.
Պղնձավանք գ.:

Ջ-ն-ի-բ. Եխալ քաղաք. Գլխեկն գ.
Խողարեբ գ. Սկիւարի գ.:

ԺԵ. Տ-յ-

1. Կող	6. Ոքաղէ
2. Բերդացփոր	7. Եղբրդ
3. Պարտիղացփոր	8. Կափոր
4. Ճակք	9. Ետեացփոր
5. Բուխա	

Ո-ն-ի-ի (*Թորթում) Գիւղիկ գ. Վարդաշէն գ.:

Պ-բ-ի-ի-ն-ն-ի-ի (*Օլթի.) Ուխտեաց քաղաք:

Ի Տայս են՝ Արահեղ գ. Աշունք տեղի.
 Զենակս գ. Էրախանի բ. Թուխարք ամ. Իշխանայ
 գիւղ. Հաւածիչ ք. Մամբուանի ձոր. Մկնառիծ
 գ. Որջնհատ գ.:

ԺԵ. Այր-բ-բ

1. Բասեն	11. Ճակատք
2. Գարեղեանք	12. Մասեացոտն
3. Աբեղեանք	13. Կոգոլիտ
4. Հաւունիք կամ
Վահեունիք	14. Աշոցք
5. Արշարունիք	15. Նիդ
6. Բագրեւանդ	16. Կոտայք
7. Ծաղկոտն	17. Մաղաղ
8. Շիրակ	18. Վարաժնունիք
9. Վանանդ	19. Ոստան Գունայ
10. Արագածոտն	20. Գաշան Շարուր

Բ-բ-է. Վաղարշաւան աւ. Ալվար գ. Անիկ
 ամ. Աւկամք աւ. Ակսիգոմք վ. Բողբերդ բ. Գո-
 մաձոր գ. ք. Գու գ. Որդորու գ. Ոսխայ գ. Սալ-
 քորա տեղի. Վաղաւեր գ. Կապուտաու բ. Մժըն-
 կերա բ.:

Գ-բ-է-է-է. (*Վերին Բասեն.) Վիշապաձոր
 (Թաթլոյ վանք.) Կէշոր ք. Գից մայրի. Սիւն-
 ձե զնոյ գ. Ծառաքար վ.:

Արշ-բ-բ-է-է. (Երասխաձոր, Աշորնէք). Ար-
 տաղերս ամ. Բագարան ք. Երուանդաշատ ք.
 Երուանդակերա կամ Մարմա. Զարեհանի գ.
 Կաղզւան գ. Կապոյս ամ. Կամբջաձոր վ. Կապու-
 տաքար վ. Կալոց գ. Նախճրաձոր գ. Շիրմաց գ.
 Շիրիճք վ. Վարդիկ հայր վ.:

Բ-բ-բ-բ-է-է. (*Ալաշկերտ). Արամանայ գ.
 Աշտարակայ գ. Արձակ գ. Բագուան կամ Բագնաց
 աւան. Բերդկունք գ. Բլուր գ. Եղեգեակ գ.
 Զարեհաւան ք. Զրաւ գ. Վաղարշակերա ք.
 Տիրառիծ գ.:

Ծ-դի-տն. Ընդդ ք. Կոստեանք գ. Շահա-
պիվան վ. Առաւելտոյ գ.:

Շէ-ի-: Ընի ք. Արգինայ գ.ք. Ասեղանի
գ. Բաղնայր վ. Բեռնաւ ք գ. Բաւայ ձոր. Գպրա-
վանք. Երազգաւորք (Շիրակաւան) ք. Երեւոյք
վ. Ըշտէ գ. Խծկոնք վ. Հառիճայ վ. Հոռոմսի
վ. (Խօշալանք). Մարմաշէն վ. Մրեն գ.ք. Արմատնի
գ. Քաւաղին ք. Տեկոր վ.:

Վ-ն-ն-ք. Գրաշպետ գ. Երեւել գաշտ.
Ջարիշատ ք. Իջաւանից գ. Խաշի վ. Կարս ք.
Կաճկաքար գ. Աղմոյ գ.:

Ա-բ-ն-ն-ք. Երուճ (*Թալին.) Ընբերդ
(*Բիւրական) ք. Աշտարակ գ. Աղջք աւ. սուրբ
Գէորդ վ. (*Մուղնի). սուրբ Գրիգոր (*Փարպի) վ.
Եղիվարդ ք. Թալին գ. Կարբի ք. Կուաշ աւ.
Յովհաննասավանք. Սաղմոսավանք. Սերկելի գ.
Օշական գ.:

Ճ-ի-տ+. Կողք ք. Շատիկ ք. Սուրմառի
ք. Չոզկերտ աւ.:

Մ-տ-ն-ք -տն. Եկոռի գ. Ս. Յակովբայ վ.
Աւղեոյ գ. Վարազկերտ գ.:

Կ-ն-ն-ք. Գարդինք ամ. (Բիազարի, *Բայ-
աղիտ). Արծափ ք. Արշակաւան աւ. Բագարան գ.
Բծար գ. Սարթափ ք.:

Ա-ն-ք+. Հալալաշէն գ. Վանք գ.:

Ն-ն-ք (*Ապարան). Բջնի ք. Եղիպատուշ գ.
Թեղենիք վ. Կեշառուք վ. Չկնավաճառ տեղի.
Ղորածոր. Մայրոյ վ.:

Կ-տ-ն-ք (*Երեւան). Արամոնից գ. Այլա-
բերից գ. Չազ գ. Ավայից գ.:

Ա-տ-ն-ք Գ-ն-ն-ք. Գուին ք. Արտաշատ ք. Խոր
Վիրապ. Մարակերտ գ. Քարունջ գ.ք.:

Շ-ք-ն-ք. Նորաշէն գ.:

Ա-ք-ն-ք աւառ. Սագրայ բերդ.:

Ս-ն-ք-ք-ք են՝ Վաղարշապատ ք. Արմաւիր ք.
Արած գ. Աշնակ աւ. Գողս գ. Երազմոյն կամ Ե-

բաղադրոյց մեհեան. Հոռոմոց մարզ. Կաւակերտ
աւ. Որկովի գ. Յուլակերտ աւ. Փառախոտ:

Տեղիք Հայոց Մեծաց, որոց գաւառներ ան-
ծանօթ են՝

Աղստեւ. Արարկանակերտ ք. Աշխարհարեբդ
բ. Գուտենի գ. Գրասխանակերտ աւ. Կայծան.
Թըլխմայ գաւառ. Համամաշէն (Տամբուր) ք.
Հնարակերտ ամ. Մահկարեբդ. Մաջառուց գ.
Միափոր գաւ. Նոր Շիրական. Աստաղաշատ աւ.
Արարկանաշատ աւ. Աբրնջունիք աւ.:

Փ Ո Ք Բ Հ Ա Յ Ք

Ա--ՂՆ Հ-յ+

Բաղանիս կամ Ղեւոնդապոլիս. Թէոդոսիս-
պոլիս. Սատալա. Նիկոպոլիս. Կողոնիա. Տրապիզոն.
Կերասոն:

ԵՐԷՐԷՄ Հ-յ+

Սերաստիա. Սեւաստոպոլիս. Կոմանա. Չէլա-
Բրիզա:

ԵՐԷՐԷՄ Հ-յ+

Մալաթիա. Արկա. Արարիստուս. Արիարա-
թիա. Միւս Կոմանա, (որ կոչի եւս Խրիւսէ).
Կուկուսա:

Հ Ա Յ Ո Յ Մ Ի Ջ Ա Ք Ե Տ Ք

Աւահայ ք. Մծբին ք. Մարգին ք. Ապլասթա
ք. Ալար ք. Անդրանոսի գ. Չօրինակ բ. Թըրլու-
րան ք. Թոռիճ բ. Թաւլըլուր ամ. Թըրլաշար բ.
Ծուլման բ. Լտար բ. Հասանմուր ք. Հոնի ք.

1 Novellae Justiniani XLX περί διατυπώσεως τῶν
ἰεσοῦρων ἀρχόντων Ἀρμενίας. Փորբ Հայոց բաժանու-
թ շորս մասս հազի. Թէ աւելի հին լինի, քան Յուստի-
նիանոս կայսեր ներկայ պատմական յիշատակարանը:

Հասն ք. եւ աւ. Նշենիկ բ. Պիր ք. Զջլման բ.
 Զալապ գաւ. Սամաւասա ք. Սեւերիկ ք. Սրուճ ք.
 Տէպ բ. Տափթիլ գ. Քսաւս տեղի:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ը

ԼԻՆՆԷ

Տարոս. Անտիտարոս. Ամանոս կամ Սեաւ.
 Լերինք. Արմէն. Դրունք Կիլիկիոյ եւ Ամանոսեան:

ԳԻՊԷ

Առիմակդիս. Կալիկազնոս կամ Սելեւկիոյ
 գետ. Լամաս. Կիւզնոս. Սարոս. Պիւռամոս կամ
 Զահան:

ԳՄՄՄՆԷ ԵՔԵՊԷ

Ա. Աշխարհ Ալիք Արմէն. Կայնոսոս (Ա.
 լայա*) ք. Լայերա ք. Սիգարե ք. Անտիոք Կրա-
 դեան ք. Սելինոս կամ Տրայանուպոլիս ք.
 Նազուան բ. Անեմուռ բ. Նազիդոս ք. Արսինոյէ
 ք. Մելանիա ք. Կելենդերիս ք. Սիկ բ.:

Բ. Սելէնիս. Սելեւկիա ք. Կոսիկոս ք.
 Նորբերդ բ. Պունառ բ. Մուդ բ. Մազվայոյ բ.:

Գ. Տրւն. Տարսոն ք. Անքիալէ ք. Գեղն-
 քար բ. Էրոյի աւ. Պարգաս աւ.:

Դ. Այո. Եգէաս (Այաս*) ք. Քաղաք
 սահմանակից՝ Իսսոս:

Ե. Ճիլիք. Պայաս ք. Ճկեր բ. Արիզի վ.
 Շուզր վ. Բարսեղանց վ. Մաշկեւոր վ.:

Զ. Միւ. Մոխ ք. Արքակաղնի վ. Սարատոս
 ք. Ճոխաթու վ.:

Է. Արմէն. Ասանա ք. Գերոն ք.:

Ը. Լարճրուն. Լամբրուն բ. Ասկիւռաս բ.
 Գեւորսնաքեր վ. Լուլու բ. Սկեւոյ վ. Սաղբու
 անապատ. Կովանի Ազարակն. Պապեոսն բ.:

Թ. Անարչաք. Անարչաքայ Գղեակ. Անէ բ.
 Գրազարկ վ. Կաստաղոն վ. եւ բ. Ճուրակի գ.
 Զվանոց բ. Սիմանկլայ բ. Տուպնի տեղի:

Մ-ը-ը- զաւառ՝ մասն ինչ Անարգարայի:
 Ժ. Ս՛-ը- Սիս ք. Բեկնքար բ. Կեմայ բ.:
 ԺԱ. Բ-ը՛ը՛ք՛ը՛ք՛. Բարձրբերդ Գղեակ. Ան-
 զրիասանց Ուխտ:

ԺԲ. Մ-ը՛-ը՛-ը՛. Մուլեւն Գղեակ. Գոնեբրոյ
 սուրբ ուխտ. Կատենոյ գղեակ. Կամբիկ վ. Պողո-
 սական անապատ. Տելատնաց աւ. Վանեբ աւ:

ԺԳ. Լ-ը՛-ը՛ք՛- (Գարաման*) . Լարանտա ք.
 Խասրա ք. Լիւստրա ք. Մանիոն բ.:

ԺԴ. Կ-ը՛-ը՛ք՛- . Կոպիտառայ բ.:

ԺԵ. Ծ-ը՛-ը՛ք՛- . Ծամանդի բերդ:

ԺԶ. Յ-ը՛-ը՛ք՛- . Եկանց կամ Եկնեբրոյ վանք:

ԺԷ. Ը-ը՛-ը՛ք՛- (Հաճին*) . Հարզան ք. Կոր
 բերդ. Կիզիստառա բ. Անգրուն գ.:

ԺԸ. Թ-ը՛ Ը-ը՛ք՛- . Թիլ Համանոյ ք. Հա-
 րուն ք. Համուս բ. Սարաւանի քար բ.:

ԺԹ. Մ-ը՛-ը՛ք՛- . Բերդուս բ.:

Ի. Ը՛-ը՛ք՛-ը՛ք՛- . Ընկուզուս բ.:

Բ՛ը՛ք՛ը՛

Ալար. Ամուտա. Այթուտայ. Առիծ. Աս-
 տաօս. Արեգնի. Բերդկան բերդ. Գանձէ գղեակ.
 Թլպասոյ բ. Թոռնկայ բ. Ժամնկայ բ. Ժեռամանկան
 բ. Լակուաւենի. Լամաս. Լաւղատ. Լեւոնի բերդ.
 Խալընճաքար. Կանչի Կապան. Կովառա. Կովաս.
 Կոտրաս. Կուկլակ. Կուճառաթիաս. Կուպա. Կուտ.
 Ճանճի. Մագոսթիաս. Մանաշ. Մանաւղատ. Մառ-
 նիշ. Միտիզօն. Միքայէլ կլայ. Մունգաս. Մու-
 ռանդին. Նաղլօն. Շողական. Պալապօլ. Պաղրաս.
 Պոտանդէ. Պոտաօմ. Պոսկանաս. Սիմանկլայ.
 Սինիա. Սիւիլ. Սմբատակլայ. Վաճկայ. Վառ-
 կիս. Վէա. Տաճկիքար. Տիմիաուպօլ. Փարինիք.
 Փօռնոս:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒՆՃՈՒՄՆ

Ա. ԲԵՆՆԵՐԷ

Արուշ Արբաս ԱՏմեդ ալ ԲեննեՐԷ Բաղդադից յայտնի էր իբրև պատմագիր եւ քերթող, որ ամիրապետ Ջաֆար ալ Մուտավակիլի սերը եւ մտերմութիւնն կը վայելէր: Վախճանեցաւ 892 թ., սխալմամբ ընդունած լինելով մեծ քանակութեամբ belâdsor anacordia, որի համար ստացած է իւր մականունն: Նորա ամենանշանաւոր գրութիւնն է՝ «Երկրների նւաճման գիրք» (کتاب التوحیدان), որի մի գլուխը կը կազմէ «Հայաստանի նւաճումն»: Նիւթը սակայն աւելի ընդարձակ է, քան ցոյց է տալիս վերնագիրը, ամփոփելով իւր մէջ եւս Աղւանից, Վրաց եւ կովկասեան ինչ ինչ ցեղերի նւաճման համառօտ պատմութիւնն: Ոմանք կը կարծեն, որ Բելլագորի այս աշխատութիւնն նորա աւելի ընդարձակ, բայց շուարտած գրութեան միայն համառօտութիւնն է:

(Կրճատումն ը. — իքն — որդի)

Ինձ պատմել է Պարտաւի՛ ընակիչ Մահմեդը. Իսմայիլ եւ այլ մէկը՝ Արի բարոյ Ան-

1. ¹ ٤٥٢ (Բարզաս) ուտական մայրաքաղաքի արարական անունն է. Istaxri (ձ. Գ.) իւր «Աշխարհից գրքում» հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ քաղաքիս մասին. «Պարտաւ շատ մեծ քաղաք է, երկարութեամբ եւ լայնութեամբ աւելի քան մի փարսախ. կը գտանի ախորձեղի եւ պողարեր տեղում... 1/3 փարսախ Պարտաւից հեռու կ'անցնի Կուր (գեաղ), ուր կ'որտն Գուր-ին եւ Ասուք կուած ձկներ... Պարտաւի եւ Էսփրոթի ընակիչը հայկական ծագում ունին եւ կը կուրին Ան-որդէ (Անորդիք)», քաղաքիս Քաղաքը գուցէ այժմեան Պերդէ գիւղի մօտ է պարելու. Տերակը (٢٢٢) գետի ափին: Քաղաքիս անունն կը յիշէ գեա Ասորեստանի թա-

բասա բ. Բահր Լայի բերանից, եւս Մահմեդ բ. Բիչր կարնեցի¹ (այս քաղաքի) ծերերի ասելով, եւս Բարմակ բ. Արգալլահ Դուինցի², Մահմեդ բ. Մուխայս Խլաթցի³ եւ այլք այնպիսի մարդկան բերանից, որոնք ծանօթ են եղել Լայաստանի դրութեան հետ. նոցա պատմածք եւ միմեանց կցեցի եւ մի առ մի կրկնեցի. ահա թէ ինչ կը պատմեն նորա: Աշմուշատ⁴, Կարին, Խլաթ, Արճէշ⁵ եւ

գաւոր Սարգոն, որ Վանեան Ռուսա Ա.ին հալածելով 716ին մասւ. Մաննացոց երկիրը եւ նորան կից Zikirta իշխանութեան Parda մայրաքաղաքն այրեց: Այսպիսով Ասորեստանի յաղթական զէնքը կը հասնէր ոչ միայն մինչեւ Ուրմիյ ծովը. ինչպէս կ'ենթադրեն շատերը, նորա արեւելեան կողմը պարելով Մաննացոց երկիրը, այլ եւ մինչեւ Ուտի եւ Սիւնիք:

1 قَالِيَا (Քալիքալա) Կարին քաղաքի այլապէս անունն է (= Գ-լ-ն + -լ-+), որի ածականն ձեւն է قَالِيَا. Istaxri կը բացատրէ՝ «Քալիքալայ նմանապէս Էրզնէ-էլ Ռում կը կոչուի. Լայաստանի սահմանադրիտ բերդ է փոքր Ասիոյ դէմ, ուր Ասորպատականից պահապան Գորք կը բնակի» շմմա. Καρηνίτις (Strab.), Karanitis (Plin.).

2 Բնագրում եւ այլուր արաբացոց մաս՝ دَيْل (Դարիլ), որ հաւանօրէն անունիս աւելի հին՝ պարսկական ձեւն է. հանդէս է դալիս այլ աշխարհագրական անուններում եւս, որին արդիւն Ասորպատականում, دَيْل եւ այլն: Յունարէն ձեւն է՝ Δούβιος, Tibíon. (Procop., Const. Porphyry.), دَيْل (Assemani, III, 2).

3 خلات (Խլաթ). حلات (Bar Hebr. Chron. Syr. 208, 258, 353. اخلاط (Abu'l-feda), Χολούατα (Ptol.).

4 شِسَات (Շիսատ) որ է՝ Ἀρσάμοσατα (Ptol. 5, 13, 19), Arsamosata (Plin. VI, 9, 26; Tac. Ann. XV, 10) = Արշամուշատ (ա. ի Հանձիթ ի Դ. Լայս), այժմ Սիփան Մասեկ: Տարբերելու է Սամուսատ քաղաքից, որ կը իշխի արաբացիներէից شِسَات ձեւով (Արու. Էֆեզա), եւս شيساط Beladşori), շմմա. حلات (Bar Hebraeus).

5 أَرَجِيش (— Ե) Bar. Hebr.) հարկաւ Տարու-

Բաջունայս¹ կը կոչուէին Չորրորդ Հայք, Ասպու-
րական² աշխարհք, Գուին, Շիրակ, Տայր³ եւ
Բապրեւանդ⁴ երրորդ Հայք, Զուրգան⁵ երկրորդ
Հայք, Սիսական եւ Աղուանք⁶ կը կոչուէին Առա-
ջին Հայք: Իսկ այլք կը պնդեն. որ Աշուշառ
միայն կը կոչուէր Չորրորդ Հայք, Կարին, Խլաթ,
Լ՛րճէշ եւ Բաջունայս⁷ երրորդ Հայք, Սիսական,

երանի (Աղիոփս գաւ.) Արճէշի մասին է խօսքը: Ընունիս
յունական ձեւն է **Αρσίσα*. Թ. Ի Թէ նոյնն է *Arzašku*,
ուրարտացի Արամի մայրաքաղաքը, որ 858 Թ. Ն. Ք. Սաղ-
մանասար Բ. աւերեց:

1 Գժար է որոշել, որ գաւառի կամ քաղաքի կը
վերաբերի ազաւազան անունս. եթէ ուզեցնք կէտադրու-
թիւնն եւ կարգանք *باجيس* (Բախունիս) փոխանակ
باجيس, թերեւս կարելի լինէր **Απαχουνης* (Ապահունիք)
գաւառի անուն սլլալու մէջ սյուսեղ ենթադրել:

2 *بَسْرَجَان* (Բասթորաջան) սակաւ ծանօթ է Արա-
րացոց — *βαστοροπίδα* (Strab.), *βασταροχάν* (Const-
Porphyg.).

3 Բնագրում *سراج طبر* (Սիրաջ Տայր). անկասկած
երկու անունն զատելու է միմեանցից եւ ուզեցնու-
سراج وطبر (Շիրակ եւ Տայրոց): Արտագրողը յիշ-
գուծած է արարական բառի տեղ, որ «Թաշուն» կը նշանա-
կէ. *سراج طبر* — Թաշունիւղաւեր: Հմեռ. *Σιρακηνή* (Ptol.).

4 *جُرْزَان* — Ախք — **Υρκανοί* — (Jos. Fl.) — *Hyrcani* (Mela). Բապրեւանդ — *Βαργαυδανηνή* (Ptol.).

5 *آزان* (Արբան). Աղուանից երկրի սփռուական
անունն է Արարացոց մաս, որ պահպանուել է Արան-առա
գաւառի անուն մէջ: Երկրիս սահմանները գժար է որոշել.
որոնք միշտ ենթարկուած են եղել զանազան փոփոխու-
թեանց. ըստ Իսաակի *Աղուանք* կը տարածին Բաբ-էլ
Արաբից (Գերբեմտից) մինչեւ Թիֆլիս եւ Նախիճեւան.
Արաքս գետի մասն շմեռ. *οί 'Αββαροί* (Jos. Fl.), **Αβια-
ρία* (Steph. Byz.), **Αβιανοί* (Strab.).

Աղուանք եւ Թիֆլիս¹ Առաջին Հայք: Տուրքան
 եւ Աղուանք խաղարներ² կը տիրէին, իսկ Հայաս-
 տանի միւս մասը՝ Յոյնք, որ կը կառավարէր
 Արմանիակոս³ իշխանն: Խաղարներ սովորաբար

1 تيفليس (Տաֆլիս) հմմտ. Τιφλεις (Theof. Byz.
 Fragmenta; Hist. Graec. Minores, Dindorff, 448). Հմմտ.
 Istaxri: «Թիֆլիս Բարեւել Արարից փոքր է. նա ունի
 կաւից պարիսպներ եւ երեք դուռ: Այստեղ բազանիքներ
 կան, որոնց ջուրը առանց կրակի տաք է:»

2 Խորենացին (Աշխարհագր.) «Խաղարք» կը կոչէ
 ի Թիւս Սարմատոյց սոգդերի: Թէ էրբ են գաղթած խա-
 զարք Ասսպից Նոպի հիւսիս-արեւմտեան սփերը, ուր նոցա
 կը գտնի պատմութիւնն, եւ ինչ ցեղի կը պատկանէին
 նորա՝ ցարդ մութ կը մեան խնդիրներս: Ibn Xaldun նոցա
 Խորենացին կը կոչէ: Ըստ Մ. Խորենացու նոցա առաջին
 արշաւանքն ի Հայս անդի ունեցաւ. 193—213թ. Յ. Բ.
 «Յաւուրս Աղաղարայ միարանեաւ ամբոխութիւն ի հիւ-
 սիսականացն, զխաղարաց ասեմ եւ զԲաղայց, արտաքս քան
 զդուռն ճորայ կլանելն (Բ. կե): Օտարագրի մատենա-
 գրերին սակայն խաղարք շատ առաւել ուշ ծանօթ են.
 Յովհաննէս Եփեսացին կը յիշէ նոցա 585թ. (Bar Hebr.)
 Istaxri ի միջի այլոց հեռուեալն կը հաղորդէ խաղարաց
 մասին. «Խաղարք մահապաններ, քրիստոնեաներ, հրե-
 աներ եւ կառավարներ են. Հրէայք նւագագոյն են թւով,
 մահապանք եւ քրիստոնեայք մեծամասնութիւն կը
 կազմեն. սակայն թագաւորը եւ նորա դուռը Հրէաներ են,
 մնչդեռ ասմիկ մոզովորդը գանազան կռքեր կը պաշտէ:»
 Ռուսաց մատենագրեր կը վկայեն, որ դեռ թ. զ. Սլաւոն
 մանր ցեղերը, որոնք Դոն եւ Դնէպր գետերի մտերքը
 կ'ապրէին, խաղարներին հարկ կը վճարէին:

3 از مآقس (Հայաստանի յունական թեմի սովորական
 անունն է արարացոց մաս: Ibn el Athir (որ իւր բազմա-
 չասոր պատմութեան համար յաճախ ամբողջ հաւուածներ
 կը քաղէ Բելազորից), կարեւոր կը համարէ անունիս վերա-
 բերմամբ հեռուեալ մեկնութիւնն տալ՝ «Պատարիկ Արմենակ
 այն երկիրն է, որ սուլթան Ղլիճ Արալանի որդոց ձեռքու
 էր, այսինքն՝ Մալաթիայ, Արաս, Աքսար, Իկոնիայ, եւս
 Ղլիճ Առասանդինի (Ռոսֆորի) սահմանակից երկիրը»:

կ'արչաւէին երկրի խորքերը, շատ անգամ հասնելով մինչեւ Գայնաւար՝ քաղաքը: Կաւաա², որդի Պերող արքայի, ուղարկեց նոցա դէմ իւր անւանի զօրապետներից մէկին 12,000 զօրքով, որ ասպատակեց Աղուանք եւ նւաճեց Արարս³ կոչուած գետից մինչեւ Շարւան⁴: Կաւաա, միանալով նորահետ, շինեց Աղուանից երկրում Փայտակարան⁵ եւ Պարտաւ քաղաքները, վերջինս ամբողջ սահմանադիւրի համար, իսկ Կաբալայ⁶ Խաղաքների դէմ: Շարւան երկրի եւ Ալանաց Գրան⁷ մէջ շինեց

1 Արապասականում:

2 Անու չիւանի հայրը, 488—531 թ.:

3 Արարական ساسانی (Արրաս) մեւ ը մեր ժողովրդական Արաւ-ին կը մտնենայ: Բառիս առաջին վանկը արարացիք 𐎠 որոշել մասնիկի տեղ են ընդունած, ինչպէս այլ գեպերում եւս: Յուն. Ἀράξης.

4 Տեւ յԱտի. Շարւան⁴ անւամբ ազգ կը յիշէ խորենացին (Շշարհազար.) ի Սարմատիս: Յիշէ եւ Istaxri ի թիւս Կովկասի լեռնաբնակ ցեղերի:

5 قباغان (Բայլաքան) անփոփոխ արարացի մասնագրերի մաս. մեր Փայտակարանն է:

6 قبالا — Χαβάλα (Ptolom. Geogr.) Cabalaea (Plin. 6, 29). Է Կասպղակ քաղաք Աղուանից, այժմ քաղաքի գիւղ (տեւ Հ. Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Ինճաց», 91):

7 باب الالان — Գունն Ալանաց, Կովկասից գեպի Փոքր Ասիա պանդ կրկու յայտնի լեռնային անցքերից մէկն է, որոնք յաճախ շփոթած են գիտնականներն, ի թիւս նոցա Kiepert (Lehrbuch der alten Geographie) եւ Մ. Էփեն (Մ. խոր. ուսւ. թրգմ.), այժմ Գորշու կոչուած կիրճն է. միւս անցքը մեր հնոց Պաշակ ճարայ կամ Գորշիճն է: Ալանք առաջին անգամ հանդէս են գալիս պտմութեան մէջ Ա. Գ. Վեսպասիանոս կոչսեր (70—79) ժամանակ, ինչպէս կ'աւանդէ Joseph Flav. (B. VII, 7, 4): «Այս ժամանակ Ալանք (οἱ Ἀλανοί), որոնք սկիւթացի ազգ են եւ Տանախ (Գուն) գետի եւ Մէսոս (Արով) ծովակի մտակրքը կը բնակին, զիտաւ որեւելով արչաւել

Թրժած քարփիշից պատնէշ, դորանից յետոյ
360՝ քաղաք, որոնք ամայայցան, երբ Բար-էլ
Աբար՝ շինեցաւ :

Մագացոց երկիրը եւ հեռագոյն եւս կողոպուտի համար,
բանակեցեցին Հիւրկանաց (Աբաց) Թագաւորի հետ, որով-
հետեւ նա կ'իշխէր այն ճանապարհի վերայ, որ արքայն
Աղեքսանդր հրամայեց երկաթէ դռներով փակել: Երբ նա
նոցա թոյլ աւեց անցանել, նոքա մեծ բազմութեամբ
յարձակեցան Մագացոց վերայ, որոնք բնաւ այդ բանը չէին
սպասում, եւ սկսեցին աւարի առնել բազմամարդ եւ ա-
մենայն տեսակ խաշինքով առատ երկիրը, եւ ոչ որ յան-
դգնեցաւ նոցա զիմացրել: Պակոր, երկրի թագաւորը, թող-
նելով ամեն ինչ, երկիր զից ապաստանել էր անանց տեղեր-
ում, եւ հազիւ աջողեցաւ նորան 100 տաղանդով վերստին դնել
նոցանից իւր գերած կինը եւ հարձերը: Այսպէս հեշտիւ
առանց զիմացրութեան հանդիպելու, Ալանք եկան մինչեւ
Հայաստան ամեն ինչ աւարի առնելով: Տրդատ՝ երկրի
թագաւորը՝ ելաւ նոցա ընդդէմ եւ ճակատեց նոցա հետ,
բայց քիչ էր մնացել, որ նա ինքն ողջանդամ գերի ընկնէր
նոյն մարտում, որովհետեւ (Թնամիներից) մէկը պարանով
բռնեց նորան եւ զէպի իրան քարշնէ կը պատրասուէր,
երբ նա արագ կտրեց պարանը սրով եւ ժամանակին ապրե-
ցաւ: Բայց Ալանք այս ճակատամարտից աւելի եւս շարա-
ցած ի կողոպուտ մասնեցին երկիրը եւ բազմութիւ գե-
րիներ աւարի հետ միասին տարան երկու տէրութիւններից
իրանց աշխարհը:

1 Արեւելեան զոյցներում ցարդ մեծ գեր կը խաղան
3, 7, 12 եւ 360 թւերը, որոնք սերտ կապ ունին երկնային
լուսատուների հնագոյն պաշտամունքի հետ, նոյն թւերը
հանդէս են գալիս դեռ բարելիական առասպելներում:

2 Բառիս ստորական գրութիւնն է باب الال (Դրանց
Դուռն), որ է մեր մատենագրերի Գ-հ-լ Ճ-բ-յ կամ Հ-ն-շ,
Դ-ռ-ռ-ն խազր-շ: Նոյնն է կերեւի باب الال, որ կը յիշէ Ibn
Khordadbeh — Τξούς (Procop.), այժմեան Դերբենդ քաղաքն
է, որ ցարդ Դարգին գաւառում Չաւլի կը կռչի: Արեւելեան
աւանդութիւնք քաղաքի շինութիւնն կը վերագրեն խոսրով
Անուշիրանին (531—578). պարսպի լայնութիւնն թոյլ էր

Այս տեղերում նա բնակեցրեց ժողովուրդ. որ նա կոչեց $\text{—}\text{—}\text{—}\text{—}$, իսկ Աղուանից երկրում շինեց Գրոււնք Շարքան¹, Քամիրարան² եւ Գրոււնք Գուտանիայ³. բայց տեղի բնակիչք կը պնդեն, թէ շինել է Գուդան բ. Ասադ բ. Խուլայմա: Շինեց եւս Գուրգուքիյա⁴ (քաղաքը), որ ունէր 12 գուռ

ապիս 20 հեծեալի կող առ կող միասին վերայով անցնել: Իսաախրի հեռեւեալ տեղեկութիւնները կը հազարդէ Գերբենդի մասին. «Բար-էլ Աբուար քաղաք է ծովի ափին, որ իւր մէջ նաւահանգիստ ունի. ծովի երկու կողմից ամբարտակներ են շինուած, որոնց շնորհիւ նաւերի համար մուտքը նեղ է. ծուռ կը հանդիսանայ: Մուտքը չզխայած է, այնպէս որ առանց թռչլուտութեան ոչ մի նաւ չի կարող ներս մտնել կամ գուրս գնալ... Քաղաքը ունի քարէ պարիսպ, որ մինչեւ լեռները կը տարածուի. առ է միակ լեռնային ճանապարհն անհաւասաների աշխարհից դէպի մուսլիմներէ երկրները. որովհետեւ (միւս) անցրերը եւ ճանապարհները դժարին եւ անանց են: Պարսպի մի մասը քթի մեւով կ'իջնի ծովը. որպէս զի նաւերը այս պարիսպներին շատ մտա չգան: Լեռան վերայ (որի ստորեւ Բար-էլ Աբուար կը հանդիսանայ) պէտք է 70ից աւելի լեզուներ խօսուին, այնպէս որ մի ցեղ միւսին չի հասկանայ, լեզուների պէտպէսութեան պատճառով:

¹ شكى որ է ուսեական Շարքի քաղաքը: Եւելի ճիշդ է Ibn Haukal-ի شكى եւ Jakut-ի شتى գրութիւնն:

² قميستان գրութիւնն այլսլլած է Andreas կ'ու զդէ قميستان որ է կեզծ խորենացու գնդակն. մի ի 10 գուռ առաց Աղուանից, զառ ի Հայոց. հմմտ. Plin VI. 13: Flumen... Cambyses in Caucasus ortus montibus. Dio Cassius 37. III: Προς τὸν Καμβύσης πορευόμενος. Արժմ կամբէջի. Սղնախից հարու:

³ երկիր Ծովդէացուց կամ Ծուրգէր:

⁴ الدردوقية — Գուրճուկ. տես Brosset, Histoire de la Géorgie I, 25—26. Նշան է Durduka կամ Zurzukka քաղաքն Մաննացոց երկրում, որ 716 թ. գրուեց Սարգոն: Քաղաքս եւ կը յիշէ Ptolomaeus: Ζουρζούα.

և ամեն մի դուռը կը ներկայացընէր մի քարե ամրոց: Վրաց երկրում շինեց Սուղդարիւ քաղաքը, իբրև թշնամեաց գէմ գիտանաց, եւ բնակեցրեց այնտեղ Սուղդի եւ Պարսկաստանի բնակիչներից: Յունաց սահմանագլխի վերայ շինեց Գուռն Պերոզակաւաս, Գ. Լազիբայ¹ եւ Գ. Բարբայ ամրոցները, վերջինս Տրապիզոնի ծովի վերայ, Գ. Ալանաց եւ Գ. Սամսախի², Գարգման³ եւ Շամշուրգէ⁴ ամրոցները:

V

Անուշիրվան նւաճեց Հայաստանի ամբողջ այն մասը, որ Յունաց ձեռքումն էր, ծագկեցրեց եւ ամրացրեց Գուին քաղաքը, շինեց Նախճաւան⁵ քաղաքը Վասպուրականում, եւս Վայոց⁶ ամրոցը. Սիսականում կանդնեցրեց բերդեր, ի թիւս որոց կիրաբ եւ Շահապոնից⁷, որտեղ բնակեցրեց քաջ եւ երեսաւոր մարդիկ Սիսականից:

1 Մ. Խորենացի՝ Լ-դէվ: *Αἰῶται* (Ptol. V, 10).

2 سنجی — Սամցիէ (Սամսէթ) ի Վիրս:

3 Ս. Կ. Կ.

4 Կամ Օրբէթ ի Տաշիր Գուգարաց:

5 نَجْوَانِ (Նաշուայ) و نَجْوَانِ (Նաշուայ) (Jakut). *Ναξοβάρα* (Ptol.) Շննէլ բառը շատ անգամ ըմբռնելու է վերանորոգել իմաստով:

6 Բնագրում سنجی — Վայոց ձոր: Մուսթ է անունիս ծագումը. թերեւս նոյնն է ըստան Սաւս Մաննացոց երկրում, որտեղ Սարգսն 716թ. յազթեց ուրարտացի Ռուսային: Նորա մտակերբը կը յիշին Su-uk-ki-a եւ Bala տեղիք, որոնք կը համապատասխանեն մեր Ճահուկ եւ Բաղք գտնաներին Սիւնիքում: Յայտ է, որ Մաննացոց երկիրը իւր մէջ կ'առնէր մի ժամանակ Սիւնեաց աշխարհի մի մասը: (Հմմտ. Մաննէ գ., Միշնէ+ Ստեփ. Օրբէլ.):

7 Բնագրում ساهيونس թ. ի թ է կէտագրութիւնն սխալ է. ուղղելու է ساهيونس.

Անուշիրվան ապա դրեց Թորքաց՝ Թագաւորին բարեկամութեան եւ խաղաղութեան թուղթ, ասելով որ երկուսի շահերը ընդհանուր են եւ խնդրելով նորա դստեր ձեռքը ի նշան մտերմութեան. առհասարակ սաստիկ ցանկութիւն յայտնեց նորա հետ աղգակնանակ. նա իւր կողմից ուղարկեց թուրքի մօտ իւր սարկուհին, որին նա իւր դուստրն էր անուանում եւ որին որդեգրած էր նորա կանանցից մէկը. թուրքը եւս իւր դուստրը բերեց Անուշիրվանի մօտ, որ նորան ընդ առաջ էր եկած: Երկուսի պատահումը տեղի ունեցաւ Քարշախլուսում,¹ որտեղ մի քանի օր խնջոյք արին. մէկը միւսի հետ մտերմացաւ եւ ընկերացաւ: Անուշիրվան հրամայեց իւր մեծամեծներին եւ հաւատարիմներին գիշերը յարձակել թուրքաց բանակի վերայ նորա մի ծայրից եւ այրել. նորա հրամանը կատարեցին: Առաւօտեան թուրքը զանգատեց զէպքի մասին Անուշիրվանին, որ պատասխանեց, թէ ոչ նա է

1 Հարկաւ խաղաղաց մասին է խոսքը, որոնք հնուց ի վեր շարունակ կը սպառնային Պարսից հիւսիսային սահմաններին. ներկայ ասանդութիւնս, նկարագրելով Դերբենդի Պահակի շինութիւնն, մանաւանդ կը շեշտէ նորա պատմական կարեւորութիւնն, որով միանգամ յն արժանահասաւ կը հանդիսանայ, ի բաց թողնելով հարկաւ ինչ ինչ բանաստեղծական մանրամասնութիւններ: Խաղաղաց դասն շինութիւնից յետոյ Պարսից թագաւորները ստիպւած էին այստեղ մեծ գումար պահապան զօրք պահել՝ կոփիսեան յեղերի արշաւանաց գիմարելու համար. այսպէս 466 թ. Սարազուրը (Տարάγουροι) գտնելով Ճորայ Պահակը (Ίουροειπαάχ) ամուր պաշտպանուած, յետ գարձան եւ Ալանաց դուռով մտան Հայաստան (Prisk. fr. 37): Քանի զեռ Յունաց ազգեցութիւնն զորեղ էր Փորք Ասիայում, նոցա վերայ էր ծանրացած Դասն վերայ հսկելու հոգուր, զբանով կամ զինւորներով:

2 جاكوت, Jakut կը կարծէ Ազուանից երկրում.

Պարսից ոչ հետի:

հրամայել այդ բանը անել եւ ոչ էլ զիտէ, թէ
 հրդեհոյը նորա մարդկանցից մէկն է: Մի քանի
 զիշերներ անցնելուց յետոյ Անուշիրվան հրամայեց
 կրկնել նոյն բանը, ինչպէս առաջ. նորա հրամանը
 կատարեցին: Թուրքը սկսեց բարձրաձայն բար-
 կանալ այս վարմունքի վերայ, մինչեւ որ
 Անուշիրվան մեղմացաւ նորա հետ, ներսղութիւն
 խնդրեց եւ հանդստացրեց նորան: Ապա նա հրա-
 մայեց կրակ նետել իւր բանակի ծայրում, որտեղ
 ոչինչ չկար, բաց ի շօր կանաչից եւ թփից շինած
 խրճիթներից: Երբ լուսացաւ, բարկացաւ Անու-
 շիրվան թուրքի վերայ եւ ասաց՝ «քո մարդիկը
 քիչ էր մնացել որ բանակս բնաջինջ առնէին.
 կասկածիդ համար դու ինձանից վրէժ առար»,
 Իսկ նա երդւեցաւ թէ՛ ճշմարիտ ես չգիտեմ, ինչ
 է եղածի պատճառը: Անուշիրվան ասաց՝ «Սղապը,
 մեր եւ քո զօրքը ատում են մեր խաղաղութիւնը,
 որովհետեւ նոցա համար կարուցաւ այն աւարը,
 որ նոքա կը ստանային իրանց աւազակային յար-
 ձակումներում եւ մեր մէջ եղած կռիւններում. ես
 ապահով չեմ, որ նոքա այնպիսի բան կ'անեն, որ
 մեր սրտերը կը պաղեցնէ, մինչդեռ մենք միմեանց
 սէր եւ յարգանք ենք ցոյց աւած: Արպէս զի աղ-
 գական եւ մտերիմ լինելուց յետոյ՝ մենք (զար-
 ձեալ) չթշնամանանք, ամենալաւն է, որ դու ինձ
 թողլ տաս մի պարիսպ իմ եւ քո մէջ շինել, նորա
 վերայ մի դուռ կը կախեմ. այն ժամանակ ոչ իմ
 մարդիկը քո մօտ եւ ոչ քո մարդիկը ինձ մօտ ներս
 կը մտնին, բացի այն դէպքից, եթէ դու կամ ես
 թողլ տանք»: Թուրքը համաձայնեցաւ եւ գնաց իւր
 երկիրը, իսկ Անուշիրվան ձեռնարկեց պարսպի
 շինութեանն, որ շինեց ծովի կողմից ժայռից եւ
 արձիճից. նորա լայնութիւնն էր 300 կանգուն,
 իսկ բարձրութիւնն՝ լեռների կատարին հաստար:

1 Հարկաւ պարսպի մի մասը լեռան վերայ կը տա-
 բաժնէր, ինչպէս կը նկարագրէ Իսաախրի, ա. էջ 31:

Հրամայեց նաւերով քարեր բերել եւ նետել ծովի մէջ, եւ երբ քարերը ջրի մակերեւոյթին հաւասար բարձրացան, շինեց նոցա վերայ պարիսպը եւ 3 մղոն ծովի միջով հեռու տարաւ: Շինութիւնը աւարտելուց յետոյ պարսպի մուտքին կախել աւելց երկաթե գունձեր եւ 100 մարդ հեծելազօր դրեց մուտքը պաշտպանելու համար. ապա այդտեղ կարիք կար 5000 զօրք պահելու. գուան վերայ շինեց մի աշտարակ: Երբ սորանից յետոյ խաքանին՝ ասացին, թէ «Անուշիրվան քեզ խաբեց, քեզ պսակեց ոչ իւր գոտեր հետ եւ իրան քեզանից պաշտպանեց», թուրքը ոչինչ չկարողացաւ անել:

Անուշիրվան նշանակեց կառավարիչներ բոս կարգի կարգի եւ նոցանից ամէն մէկին աւելց մի մի գաւառ շահի տիրադրումով. նոցա թուում Ջաբալի խաքանին, որ Սարիբի՝ տէրն էր եւ կը կոչւէր Ահա-բարզանշահ, եւս Ֆիլանի իշխանին, որ էր Ֆիլանշահ, Տարարսարան-շահին¹, Լակլի թագաւորին, որ կը կոչւէր Ջարշանշահ, Մաքրատի՝ որի տէրութիւնը թուլացած էր, Իրանիի՝², որ կը կոչւէր Իրանշահ, Շարվանի՝ որ կը կոչւէր Շարվանշահ³:

¹ Հմմտ. ուստաց մատենագրերի Karand. այս տիրադրութիւնը սովորաբար կը կրէին խազարաց թագաւորները:

² Jakufi: Սարիբ մեծ տէրութիւնէ Ալանաց եւ Բար-էլ-Աբուարի մէջ. զեպի այս երկիրը միայն երկու ճամապարհ կայ, մի՝ խազարաց երկրից, միւրը՝ Հայաստանից: Ըստ իւր գիրքի այժմեան Դաղստանին կը համապատասխանէ:

³ Istaxri: Տիրուրան:

⁴ Marquart իրաւամբ կ'ուզողէ ايرانشاه փոխանակ ايرانشاه (Eranšahr, էջ 119). իցէ նոյնն է Մ. կազանկատուացու Եւսանահի:

⁵ Istaxri այս երկրները կը գնէ Դերբենդի մտերբը, միմեանց կից՝ «կասպից ծովի ափին, Լէկլիներին կից, Մասքատ անունով երկիր կայ. սոյա մեծ ազգ են... Նոցանից վերեւ կը բնակին Մուլուկ, իսկ ստորեւ՝ Մաշակ, Ակրոյ եւ Մահան (ցեղերը): Սոցա եւ Բար-էլ-Աբուարի մէջ գտանուում է Տիրուրան երկիրը, որի բնակիչք տեղացիների մէջ

Բուզզի՝ տիրոջը նշանակեց Բուզզի վերայ, Զերիկիրանի տիրոջը իւր տերութեան վերայ կառավարիչ, հաստատեց Զարաւ-աւ-Քարաքի՝ իշխաններին իրանց հողերի վերայ եւ խաղաղութիւն կապեց նոցա հետ՝ իրան հարկ տալու պայմանով։

Հայաստան Պարսից ձեռքումն էր մինչ իսլամի երեւալն. այն ժամանակ շատերը թողին իրանց ամրոցները եւ քաղաքները Սիսականում, այնպէս որ երկիրը ամայացաւ։ Ապա խաղաքը եւ Եդիք տիրեցին, ինչ որ առաջ նոցա ձեռքումն էր. պատմում են, որ Յունաց հողերը մի ժամանակ ցիր-ցան էին եւ նոցա կառավարիչները անկախ իշխանների գիրք ընդունած, որոնցից մէկը՝ Արմանեակոս՝ իրան թագաւոր հրատարակեց։ Նորա մահից յետ կառավարեց երկիրը նորա կինը, որ կը կրէր Քալի անունը. նա շինեց Աարին քաղաքը եւ անւանեց Քալի-աւ-Նա, որ կը նշանակէ «Քալիի բարի գործ». դռներից մէկի վերայ նա հրամայեց իրան նկարել։ Արարացիք Քալի անւանն արարական ձեւ տւին եւ կ'ատենին՝ Քալի-աւ-Նա։³

Երբ Օսման որդի Աֆֆանի խալիֆ եղաւ՝

քաջագոյնը կը հանդիսանան։ Սակայն Լէկիները առաւել բազմաթիւ են եւ նոցա աշխարհը աւելի ընդարձակ է։ Նոցանից վերեւ կը բնակին Գիլանը, որոնց գաւառը մեծ է։⁴

1 Բուխու գաւառն է Տայս։

2 Արվկասի լեռների մասին (ի բաց թողած Պրոմեթէոսի անունով թիւնն) առաջին անգամ կը յիշէ Հերոդոտոս. «Ասասից ծովի արեւմտեան կողմից կը տարածուի Արվկաս, որ ընդարձակութեամբ բոլոր լեռներից մեծագոյնն էւ բարձրութեամբ բարձրագոյնն կը հանդիսանայ. (վերան) կը բնակին բազմաթիւ եւ պէսպէս ցեղեր, որոնք գրեթէ բոլորը անտառի վայրի ծառերից կը կերակրին (I, 203)»։

3 Հաստատած գեղեցիկ որինակ կը ծառայէ. թէ ինչպէս ամեն ազգի պատմագրեր կը ջանան մութ աշխարհագրական անուններ ինչ ինչ հնուց հերոսների հռչակով մեկնել, որոնք յամախ երբէք գոյութիւն չեն ունեցած։ Օրինակները բազմաթիւ են եւ մեզանում։

(644—656) նա գրեց Մուսիային, որ նորա կառավարին էր Ասորիքում, Միջագետքում եւ Յունաց սահմանագլխում, հրամայելով Հայաստան ուղարկել Հարիր ի. Մասլամա-ալ-Իբիհրին. այս Հարիրը քաջ զինուոր էր հանդիսացել Ասորիքի նաճման եւ Յունաց զէմ՝ արշաւանաց ժամանակ. այս բանի մասին գիտէր Օմար, յետոյ Օսման եւ ապա նորա փոխանորդը. բոս այլոց՝ հակառակն՝ Օսման գրեց Հարիրին անձամբ, հրամայելով արշաւել Հայաստանի վերայ, եւ այս տեղեկութիւնն աւելի ճիշդ է: Հարիր արշաւեց 16.000, բոս այլոց՝ 18.000 զօրքով Ասորիքի եւ Միջագետքի բնակիչներէց, եկաւ Ասորին եւ պաշարեց քաղաքը: Բնակիչք դուրս ելան բնդդէմ, պատերազմեցին նորա հետ, բայց ստիպուած եղան քաղաքում պաշտպանուել եւ խնդրել իրանց խնայել այն պայմանով, որ հնաանան քաղաքից, (իսկ մնացողները) մարդազուխ տուրք վճարեն: Նոցանից շատերը թողին զնացին եւ բնակեցան Յունաց հողի վերայ: Հարիր մնաց այստեղ իւրայիններով մի ամիս:

Ապա լուր ստացաւ Հարիր, որ պատրիկ՝ Արմենակ մեծ զօրք է դուժմարել մուսլիմների զէմ եւ նորա հետ միացել են օգնելու համար Ալանք, Ափխազք եւ Խաղարներից Սամանգարք:¹ Հարիր

¹ Patricius, πατρικιος տիպոսն կրում էին նաեւ Յունաց հպատակ քրիստոնեայ իշխաններն Փոքր եւ Առաջուոր Ասիայում. մեզանում՝ իշխան, կամ՝ աւեր, իմաստով կը գործածուէր. (հմտ. Թ. Արծրունի Պատրիկ Գնունի, Պատրիկ [Նձեւ. սցի. Վարչ. Պատրիկ Ռշտունի]: Արժեւով աւելան մասին տես էջ 28):

² Երեւի. Խաղարները կը բաժանուէին զանազան ցեղերի, որոնցից մէկը Սամանգարք էին: Istaxri. Խաղարաց երկրում, Իսիլի (Հաշտարխանի) եւ Բար-էլ-Արաարի մէջ Սամանգար անունով մի քաղաք կայ: Ibn el Athir Կ'սիշէ Ափխազներին (صند) գեւ Անուշիրվանի ժամանակ. «Ափխազք, Բանջարք, Բաշանջարք եւ Ալանք համաձայնեցան փոխանց հետ արշաւել Անուշիրվանի երկրի վերայ եւ ու-

գրեց Օսմանին, խնդրելով նորանից օգնութիւն, գրեց նաեւ Մոսախային, որ իրան ուղարկէ Ասորիքի եւ Միջագետքի ժողովրդից նոցա, որոնք կը կամենան կրօնի եւ աւարի համար կուռել: Մոսախան ուղարկեց նորան 1000 մարդ, որ Հարիբ բնակեցրեց Աարինում, բաժանեց նոցա հոգեր եւ նշանակեց նոցա այնտեղ պահապան: Իսկ Օսման, ստանալով Հարիբի գիրը, գրեց Սայիդ ի. Ալասի ի. Սայիդ ի. Ալասի ի. Ումայյաին, որ նորա կառավարիչն էր Աուֆայում, հրամայելով Հարիբին օգնութեան ուղարկել նորա մօտ եղած զօրքով Սալման ի. Ռարիյա ալ-Բահլիին, որ նմանապէս Սալման ալ-Խայլի (նիշեւլ) կը կոչուէր եւ ինքն բնտիր եւ քաջ զինուոր էր. նա գնաց Հարիբի մօտ իւր 16.000 բարեկական զօրքով: Մինչ այս, մինչ այն եկան եւ Յոյները եւ բանակեցան Եփրատի մօտ. որովհետեւ Հարիբի համար օգնական զուեղը ուշացաւ, մուսլիմները գիշերով յարձակեցան թշնամեաց վերայ, սրի մատնեցին եւ կոտորեցին նոցանից շատերին: Նոյն գիշեր Աբգալլահի մայրը, որ Եզիդ ալ-Աալիի դուստրն էր, հարցրեց իւր ամուսին Հարիբին՝ ո՞րտեղ է (մեր) տեսութեան տեղը, նա պատասխանեց՝ 'անհաւատի՛ վրանում կամ գրախում,՝ եւ երբ վերագարձաւ իւր վրանը, գտաւ այնտեղ իւր կնոջը: Սալման ժամանեց, երբ մուսլիմները իրանց գործը վերջացրել էին թշնամիների հետ. Բարեկացիք իրանց մաս

զեւրեցան զէպի Հայաստան՝ նորա բնակիչներին կողոպտելու. զիտաւ որութեամբ: Ճանապարհի հեշտութեան եւ Պարսից թագաւորի գանդազութեան շնորհիւ նոցա ազդեցաւ մտանել նորա երկիրը: Նա ուղարկեց նոցա զէմ զորք, որ նահատեց նոցա հետ եւ սրի մատնեց նոցա. ապրեցան 10.000 մարդ, որոնց Անուշիրվան բնակեցրեց Արարատականում:

1 Յունաց կայսեր սփորական մականունն է Արարացոց մօտ:

պահանջեցին աւարից, նորա հրաժարեցին տալ բանը այնտեղ հասաւ, որ Հարիր եւ Սալման խօսքերով միմեանց անպատուեցին, իսկ Սալմանին մուսլիմներից սմանք սպառնացին սպանել. (այդ առթիւ) բանաստեղծը ասաց՝

Եթէ սպանէք Սալմանին, մենք կը սպանենք ձեր Հարիրին,

Եւ եթէ գնաք Իրն Աֆֆանի մօտ,՝ կը գնանք եւ մենք։՝

Հարիր գրեց Օսմանին զէպքի մասին, եւ նա հրամայեց նորան աւարից հարուստ բաժին տալ Ասորիներին, իսկ Սալմանին՝ որ նա ասպատակ առնէ Աղուանից երկիրը։ Ոսմանք կը պատմեն, որ Սալման ի. Ռարիյա արշաւեց Հայաստանի վերայ Օսմանի ամիրապետութեան ժամանակ, գերեց (ժողովուրդը), աւարի առաւ եւ եկաւ Ալվալիդ ի. Օքրայի մօտ. ըստ աւանդութեան Մոսուլի բնակիչներէ, այս բանը տեղի ունեցաւ 25 թուականին։՝ Այստեղ նորան հասաւ Օսմանի նամակը թէ՛ ինչպէս Մուսուլիան նորան կը հաղորդէ՝ Յոյնք կը սպառնան մուսլիմներին ահազին բազմութեամբ, խնդրած էր նորան օգնութեան ուղարկել 18.000 զօրք։ Օսման ուղարկեց այս գունդը Սալման ի. Ռարիայ ալ-Բահլի հրամանատարութեան

1 Ամիրապետը այսպիսի զէպքերու մ գլխաւոր դատարը կը հանդիսանար։

2 Արարացի բանաստեղծները, որոնց թւում հազար գիւտ չէին նաեւ կանայք, սովորաբար կ'ուղեկցէին պատերազմողներին արշաւմարի ժամանակ եւ իրանց երգերով կը խրախուսէին նոցա։

3 Աւրե՛՞ 847 թ. ինչպէս զեւ կը տեսնենք, այս արշաւանքն առաջինը չէր, սլլ երկրորդն էր Իյադ ի. Ղանմից յետոյ։ Մինչ առաջին աւանդութիւնն Հարիր ի. Մաուլմային կը վերապրէ Հայաստանի նուաճուեալ երկրորդն՝ հակառակն՝ Սալման ի. Ռարիային. ինքն հեղինակը սակայն նկատում է ստորեւ, որ Հարիրի մասին տեղեկութիւնն առաւել արժանահասաւ կը հանդիսանայ։

ներքոյ, իսկ Մուսիան՝ Հարիբ ի. Մասլամայ ալ-Ֆիհրին նոյնչափ զօրքով: Նորա երկուսով առան ամրոցներ, գերեցին բնակիչներին, աշխատելով խլել միմեանցից հրամանատարի իրաւունքը. Ասորիք Սալմանի մասին կը հոգային. բանաստեղծը սասց՝ եթէ գուք սպանէք եւ այլն: Բայց առաջին աւանդութիւնն աւելի ճիշտ է, որի մասին ինձ պատմել են Կարինի ծերերից շատերը, նմանապէս ինձ գրած է գորա մասին քաղաքի դատաւոր Ատտաֆ ի. Սուֆիան Աբու Ասրաղ:

Ինձ պատմել է Մահմեդ ի. Սադ, որ լսած էր ալ-Վակիդից, իսկ սա՝ Աբդուլ Համիդ ի. Ջաֆարից եւ սա՝ իւր հօրից, թէ Հարիբ ի. Մասլամայ պաշարեց Գուին եւ մնաց այստեղ, մինչեւ պատահեցաւ նորան Մաւրիան Յոյնը¹. նա յարձակեցաւ նորա վերայ գիշերը, սպանեց նորան եւ աւարի առաւ նորա բանակը: Գորանից յետոյ Սալման շտապեց Հարիբի մօտ եւ պատահեցաւ նորան Կարինում, ինչպէս ճիշդ տեղեկութիւն ունին պատմողները:

Ինձ աւանդել են Մահմեդ ի. Բիշր եւ Իբն Վարզ Բալիան Կարինի ծերերի զրուցելով՝ թէ Կարին իւր նւաճման օրից մնացել էր անտոխի իւր բնակիչներով հանդերձ, մինչեւ եկաւ անհաւատը

¹ Արարացի թ. գարի յայտնի պատմագիրը:

² Ըստ Աերէոսի այս մարտը տեղի ունեցաւ ոչ թէ Գուինում, այլ Նախճաւանում, սակայն յոյն զօրավարը փախտեամբ ապրեցաւ. «Եւ գնաց Մաւրիան փախտապան, եւ չոգաւ անկաւ ի Վիրս: Իսկ զաւրն Իսմայէլի գարձաւ ի նոցանէ եւ պաշարեաց զԿարինոյ քաղաք» (ԳԼ. ԼԸ): Theophanes Բիզանդացին Հարիբի այս արշաւանքը կը վերագրէ 645 թ. «676» (645) թ. Արարացոց զօրավար Հարիբ արշաւեց ի Հայս. ի փախուստ գարձրեց մինչեւ Կովկասի լեռները Հռոմէացոց զօրավար Մաւրիանին, որ նորա գէմ էր ելած, եւ աւարի առաւ երկիրը» (Chronographia, Ed. Classeni, I, 528):

133 թ., պաշարեց Մալաթիա, ասերեցնորա պարիսպները եւ նորանում ապրող մուսլիմներին փոխադրեց Միջագետք: Իջեւանելով Հոջէ Բեքեմ, նա առաջ ուղարկեց Հայ Աուսանին, որ եկաւ եւ պաշարեց Արին քաղաքը մի քանի օր. այտակը կր կառավարէր Աբու Արիմա: Հայ բնակիչներէր կրկու եղբայր, ծակելով պարիսպը, զնացին Աուսանի մօտ եւ նորան քաղաք մտցրին: Աուսան տրեց քաղաքին, սպանեց, զերեց, ասերեց եւ տարաւ ինչ որ կարողացաւ յափշտակել անհատար համար, իսկ զերեւաններին բաժանեց իւր բնկերների մէջ:

Ալ-Ալկիզին պատմում է, որ ալ-Մանսուր² 139 թ. զնեց զերութիւնից Արինի բնակիչներէր նոցա, որոնք զեռ կենդանի էին, շինեց քաղաքը, ծաղկեցրեց, վերտին բնակեցրեց այնտեղ զերութիւնից զնածներին եւ բերել ասեց Միջագետքից եւ այլ տեղերից քաղաքի համար մի զունդ զօրք: Երբ Յունաց կայսրը արշաւեց Արինի վերայ ալ-Մուտասիմ Բիլլահի ամիրապետութեան ժամանակ,³ նա սկսեց քաղաքի պարիսպը քարկոծել, այնպէս որ քիչ էր մնացել նա փուլ դար. ալ-Մուտասիմ ծախսեց նորան ամրացնելու համար 500.000 դրամ:

Արին ասնելուց յետոյ Հարիբ զնաց բանակեցաւ Մարբալում.⁴ այտակը նորա մօտ եկաւ

1 Հացեաց դրախտ ի Տարսն:

2 Աբու Զաֆար ալ-Մանսուր ամիրապետը (754-775):

3 833-842. Օղուելով Խալիֆութեան թուլութիւնից սորա օրերով Յոյները յարձակողական զիջք բռնեցին Փոքր Ասիայում. վերջի՛ն ալ զէպրը պէտք է տեղի ունեցած լինի 838 թ.

4 مرابلا, مرابلا. Թերեւս ուղղելու է مرابلا - Մարբալում ի Տարսն բերան:

Խլաթի պատրիկը Խյադի. Ղանմի թղթով.¹ այս Խյադի. Ղանմ ապահովել էր նորա անձն, գղչքն եւ երկիրն եւ խաղաղութիւն կապել նորա հետ՝ իրան հարկ տալու պայմանով, որ եւ հաստատեց շարիր: Նա իւր բանակն գրած էր շարակի² եւ Վարադայ գաշտի մէջ, երբ նորա մօտ եկաւ Խլաթի տէրը ինչ ինչ ընծաներով, բայց շարիր չընդունեց նորանից եւ բանակեցաւ Խլաթում: Այստեղից նա գնաց Սիփան (?),³ որտեղ նորան պատահեցաւ Մոկսի տէրը (այս գաւառը կը պատկանէր Վասպուրականին). շարիր խաղաղութիւն կապեց նորա հետ նորա հոգերը գրաւելու պայմանով, մարդ գրեց նորա հետ եւ գրեց խաղաղութեան եւ պաշտպանութեան թուղթ: Ապա մարդ ուղարկեց Արճէշ եւ Բաջուհայիս, նւաճեց այս քաղաքները եւ ժողովրդից գլխահարկ առաւ, իսկ մեծամեծներին, որոնք նորա մօտ եկան, խաղաղութիւն պարգևեց հարկ տալու պայմանով: Ինչ կը վերաբերի Տիրիխի⁴ ծովակին, նա նորան

1 Նախ քան Հայաստանի վերայ արշաւելն՝ ըստ Բեւլազորի՝ Երարացիք Խյադի. Ղանմի առաջնորդութեամբ 19 թ. մօտն Միջագետք եւ նւանցին Ամր, Նփրկերս, Մծրին, Մարդին, Աղձնիք, Բիթլիս եւ Խլաթ: Ուրե՞նք գեա 640 թ. Աղձնիք եւ Տուրուբերանի մի մասը կը գտանուէին Երարացաց իշխանութեան տակ: Այս հետաքրքրական հասարակը, որ կրում է «Միջագետքի Ղանմու՞ն վերնագիրը, առաջ կը բերենք իւր ակզում»:

2 Թուի թէ շարք եւ Վարաժնունիք գաւառների մասին է խոսքը: շարիր այսպիսով կարենից շարունակ գէպի հարաւ կու գեւորէր. Մարդագից գալով շարք եւ ապա Խլաթ, նա Արճէշի վերայով ուղղակի գիմած է Դուին:

3 Գաւառագրութեան բացակայութիւնը կը վկայէ, որ անունս աղաւաղած է. թերեւս կարգալու է Սիփան (Էտան):

4 Բնագրի طرّ և զղելու է طرّ. այսպէս կը կոչէր Ղանայ Ծովը, որ գեա հնու՞ն հաշակած էր իւր Գորի (Taurica) աղէձկներով:

թողեց ազատ, եւ ծովը մնաց բնդհանուրի սեպհակահանութիւն, մինչեւ Միջագետքի եւ Հայաստանի վերայ կառավարեց Մահմեդ ի. Մըրվան ի. Հակամ, որ իւրացրեց ձկնորսութեան իրաւունքը եւ կ'ծախէր այդ արտօնութիւնն, աշխատելով ծովակը շահագործել: Յետոյ նա Մըրվան ի. Մահմեդի սեպհակահանութիւնն եղաւ եւ մնաց նորա ձեռքի տակ:

Այնտեղից Հարիբ եկաւ Արտաշատ,¹ որ է ալ-Քիրմիզ,² անցաւ Ակրադ³ գետը եւ բանակեցաւ Գուինի դաշտում, ուղարկելով հեծելազօրք քաղաքի վերայ. ինքն եւս կամաց կամաց առաջ գնաց, մինչեւ որ քաղաքի դռները առջեւ կանգ առաւ: Բնակիչք կը պաշտպանէին, նետահարելով նորա զօրքը. Հարիբ գնել տւեց ինչ-ինչ⁴ եւ սկսեց քարկոծել նոցա, մինչեւ որ նորա խրնդրեցին խնայել նոցա եւ պարգեւել խաղաղութիւն: Հարիբ համաձայնեցաւ:

Իսկ հեծելագունդը գնաց իջաւ Գառնի (?),⁵ հասաւ մինչեւ Աշուշ,⁶ Ջադ Լուջում (Սալմիս),⁷ Կո⁷ լեառն եւ Աշտոց ձորք եւ նւածեց Գուինի

1 Բնագրի կէտադրութիւնն՝ ܐܘܪܫܘܬܐ (Աշտիշատ)

անպայման սխալ է. կարգաւու ܐܘܪܫܘܬܐ (Արտաշատ):

2 Հմմտ. Istaxri: Գուինում Քիրմիս են պարտաւում, որ կարմիր ներկ է բրդի համար. ես ըսած եմ, որ դա մի որդի անուն է: Խորեն. Աշխարհագրութիւն. «Ս. նի Այրարատ որդն արմատայ սիզոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ», Գ. Փարպեցի՝ «Այրարատայ ծնեալ որդունս ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց»,

3 Քրդիլի գետ, որ է Մեծամոր:

4 Քար նետող մերկնայ:

[Ճեղք է:

5 Բնագրի Զառնի (جرجي) ընթերցումը կասկա-

6 Աշոցք գաւառ Այրարատ:

7 Ընթերցումն միանգամայն անորոշ է. իցէ կարգաւու է ܐܘܬܝܩ — Կոտայք: Plin.: Kortaia.

բոլոր քաղաքները: Ապա Հաբիր ուղարկեց նորան Շիրակ, Տայք եւ Բագրեւանդ. այս երկրների պատրիկը եկաւ նորա մօտ, եւ Հաբիր խաղաղութիւն կապեց նորա հետ այն պայմանով, որ բնակիչք նորան հարկ վճարեն, մուսլիմների հետ բարեկամարար վարուեն, հիւրընկալեն եւ օգնեն իրանց թշնամիների դէմ: Ահաւասիկ Գուինի բնակիչներին գրած խաղաղութեան թուղթը՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենաբարւոյ եւ զթասերի. այս է Հաբիր ի Մասլամայի թուղթը առ Գուինի քրիստոնեայ, կրակապաշտ եւ հրէայ բնակիչները, որոնք ներկայ են կամ բացակայ, թէ ես երաշխաւորում եմ ձեր կեանքը, զոյքը, եկեղեցիները, առեւտուրն, քաղաքի պարիսպը, եղէք ապահով. մենք պարտաւոր ենք մեր պարտքը ձեր վերաբերմամբ կատարել, մինչեւ որ զուք ձերը մեր վերաբերմամբ կատարէք եւ վճարէք գլխահարկ եւ տուրք՝ ականատես է Աստուած եւ նա բաւական է իբրեւ ականատես. (թուղթս) կնիքով հաստատեց Հաբիր ի Մասլամայ:»

Հաբիր ապա եկաւ Նախիջևեան եւ նւաճեց քաղաքը նոյն խաղաղութեան պայմանով, ինչպէս եւ Գուին: Նորա մօտ շտապեց Ասապուրականի իշխանը՝ եւ խաղաղութիւն կապեց նորա հետ այն պայմանով, որ իւր ամբողջ երկրից եւ Հաց... եւ Ափարիստայ (?)² (գաւառներից) նորան տարեկան հարկ վճարէ:

Այնտեղից Հաբիր եկաւ Սիսական, պատերազմեցաւ բնակիչների հետ, յաղթեց նոցա եւ տիրեց Աշոց (ձորին): Հաշտութիւն շնորհելով

¹ Աբարացի մատենագրեր «պատրիկ» բառը սովորաբար կը գործածեն նոյն իմաստով, որով մեր մատենագրեր «տէր» կամ «իշխան» բառերը:

² Անուններիս ընթերցումը միանպատեան ազատագած է:

երկրի ամբողջաբնակիչներին՝ նորան հարկ տալու հիման վերայ, նա ապա մեկնեցաւ Ախրք:

Ինձ պատմել է Բարմակ Ի. Աբգալլահ,՝ Գուինի բնակիչներից ծերագոյնը, թէ Հարիբ Ի. Մասլամայ իւրայիններով գնաց Ախրք: Հասնելով Ջատ-ալ-Լուջուժ տեղը, նոքա արձակեցին իրանց անասունները արածելու, իսկ նոցա սանձերը մի տեղ ժողովեցին: Այն ժամանակ նոցա վերայ եկան բարբարոսներ եւ ստիպեցին նոցա շտապով հեռանալ արտատեղից. կուի բռնելով հետները, նոքա արտաքսեցին նոցա այնտեղից եւ թափեցին նոցանից սանձերը, իսկ անասուններից՝ որը կարողացան: Բայց մուսլիմները, յետ դառնալով առ երեսս փախուստից, կոտորեցին նոցա եւ հանեցին նոցանից այն, ինչ որ նոքա խլած էին, ուստի տեղն կոչուեցաւ Ս-ն-ի-լ:

Պատմուժ են, որ Հարիբի մօտ եկաւ Աբաց իշխանի եւ բնակիչների կողմից հրեշտակ, բերելով նորան նոցա պատգամաւորութեան գիրը եւ խնդրելով նորանից՝ պարգևել նոցա խաղաղութեան եւ հովանաւորութեան թուղթ: Հարիբ գրեց նոցա հետեւեալն.

«Չեր նուբլայ (Նիկողայոս) հրեշտակը եկաւ ինձ եւ ինձ հետ եղող հաւատացեալների մօտ եւ յայտնեց ձեր կողմից, թէ մեզ ստեղծել է Ասուած իրրեւ մի ազնիւ եւ գերազանց ազգ. ահա այսպէս է կամեցել Ասուած եւ թող մեծապէս փառաւորի նա, թող նորա օրհնութիւնն լինի Մահմեդի՝ նորա մարգարէի՝ վերայ, որին նա բնարել է իւր արարածների մէջ, եւ խաղաղութիւն նորա հետ: Գուք ասուժ էք, որ ձեզ հաճելի է մեր խաղաղութիւնն. ես գնահատեցի ձեր բնձան իրրեւ ձեր գլխահարկի մասն, եւ գրեցի ձեզ հովանաւո-

1 Նոյն ասանդոզն է, որին կը յիշէ մեր հեղինակը հասուածիս սկզբում:

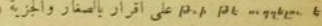
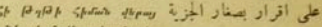
բութեան թուղթ, որի մէջ գրած եմ մի պայման. եթէ բնդունէք այդ պայմանն եւ Քար Նորան հաւատարիմ լուի, ապա թէ ոչ՝ ժուլիմեքը պատերազմ կը յայտարարեն յանուն Աստուծոյ եւ Նորա մարգարէի, եւ թող խաղաղութիւն լինի՝նոցա հետ, որոնք Ճշմարտութեան ճանապարհով են գնում ։

Սորանից յետոյ Հարիբ իջաւ Տփղիս եւ գրեց խաղաղութեան թուղթ Նորա բնակիչներին՝

«Յանուն ամենազուրթ եւ ամենաողորմած Աստուծոյ. այս է Հարիբ Ի. Մասլամայի թուղթը առ Տփղիսի Մանգլիս (գաւառի)՝ Զուրգան-ալ-Բիր-միզ՝ (Երկրի), բնակիչները՝ նոցա կեանքի, առեւտարի, վանքերի, պաշտամունքի եւ կրօնի ապահովութեան վերաբերմամբ, (չնորհած նոցա) այն պայմանով, որ նոքա ճանաչեն իրանց հպատակ՝ եւ ամեն տուն տարեկան մի դինար՝ գլխահարկ վճարէ։ Դուր իրաւունք չունիք՝ գլխահարկը թեթեւացնել։

1. — Մանգլիսի քաղաք (կեղծ իսրեմ). այժմ էլ Մանգլիս գիւղը (Տփղիսից հարաւարեւելք) հռչակւած է իւր պաշտառ ծառերով։

2. Brosset, հիշեցնելով մի «արեւելագետ» հեղինակութեան վերայ, կը կարգոյ Ջուրջան-ալ-Օրբանու եւ կը համեմատէ անուն հնոց՝ *Agmozizy* — Արմազի անբոց անուն հետ (Bulletin scientifique de St. Petersburg 1839, V, 50)։ Մեզ անյայտ կը Քոյ սակայն, թէ ո՞ր Առաքելից է սրաւել արարողեալ թարգմանիչը, որի ընթերցումը կասկած կը յարուցանէ։

3. եւ Արարահի թղթի հիման վերայ *الجزية* — ընդունելով ընդին գլխահարկ։

4. Արարացիք Մահմեդից առաջ եւ մի միջոց նորանից յետ՝ չունէին իրանց սեպհական ստակը, այլ կը դործածէին բիզանդական եւ Պարսից դրամներ՝ *dinara* (—) — մտ. 12 ֆրանկ եւ *dirhem* (*درهم*) — մտ. 80) սանաթի՝

լու համար՝ մի քանի տներ միմեանց կցել, և անբ-
 շունինք իրաւունք նոցա բաժանել՝ աւելի մեծ
 գլխահարկ ստանալու համար: Գուք մեզ էք նւիրելու
 ձեր մտերմութիւնն և ոյժը Աստուծոյ և նորա մար-
 զարէի թշնամիների դէմ՝ քանի գուք կարող էք:
 Գուք պարտաւոր էք հիւրընկալել գիշերը կարիք
 ունեցող մուսլիմին, հիւրասիրելով նորան այն կե-
 րակրից, որ մեզանում քրիստոնեայք և հրէաներ
 օրինաւոր կը համարեն: Իսկ եթէ ուզոտփառ-
 ներից մէկը ստիպւած լինի ծանապարհին ձեզ մօտ
 իջնուանելու, այն ժամանակ գուք պարտաւոր էք
 նորան տանել մօտակայ մուսլիմների մօտ, բացի
 այն դէպքից, եթէ ձեզ հնարաւոր չլինի նոցա մօտ
 հասանել: Եթէ գուք (մեր կրօնին) դառնաք և ա-
 զօթք կատարէք՝ գուք մեր եղբայրներն էք կրօնի մէջ,
 ապա թէ ոչ՝ ձեր վերայ կը ծանրանայ գլխահարկ:
 Եւ եթէ մուսլիմներին որ և է գործ ստիպելու լինի
 ձեզանից հեռանալ և ձեր թշնամիք ձեզ նեղեն,
 այս դէպքում մուսլիմները պատասխանատու չեն,
 և այս պայմանն չէ հակասում ձեր դաշնագրու-
 թեանն՝: Ահաւասիկ ձեր իրաւունքը և ձեր պար-
 տաւորութիւնները, (որոց) վկայ է Աստուած և
 նորա հրեշտակները և բաւական է Աստուած իրրեւ
 վկայ²:

Սորա պատճէն գրեց Տփղիսի բնակիչներին
 Զարրահ Ի. Աբգալահ ալ-Հակամի՝

1 Ա երջին պայմանն ամբողջ դաշնագրու թեան զօրու-
 թիւնն կը խախտէ:

2 Պէտք է զարմանալ արարացի զորապետի հմուտ-
 թեանն, որով նա նախապէս ապահովում է մահմեդական
 գաղթականների կրօնը և կեանքը հեռաւոր երկրում. մինչ-
 դեռ Գուրինի բնակիչներից նա պահանջում է գլխահարկ և
 տուրք ի նշան լիտվին հպատակութեան, իւր իշխանութիւնն
 ծայրագոյն հիսիսում ապահովելու համար նա բարձր կը
 դնահատէ՝ գրաւել լեռնաբնակ ժողովրդի մտերմութիւնն
 և ոյժը³ իսլամի թշնամիների դէմ, բաւականաճառով միայն
 «նշին գլխահարկով»:

Յանուն ամենագութ եւ ամենաողորմած Աստուծոյ. այս է Ջարրահ Ի. Աբղալլահի թուղթը առ Տփղիսի, Մանգլիս գաւառի, Ջուրղան նահանգի բնակիչները, թէ նորա ինձ բերեցին չաբիբ Ի. Մասլամայի ապահովութեան թուղթը, նոցա շնորհած այն պայմանով, որ նորա ընդունեն շնչին զլիտահարկ տալ, եւ թէ նա նոցա հետ խաղաղութիւն կապեց նոցա հողերի, հաղողի թփերի եւ ջրաղացների, որոնք --- րէ՛ եւ --- քէ՛ կը կոչուին, Մանգլիսի գաւառում, եւս Արղովիս¹ գաւառի, Ջուրղան երկրի թամ² եւ Գիղունայ (վիճակների) ապահովութեան հիման վերայ, այն պայմանով, որ նորա այս ջրաղացներից եւ հաղողի թփերից տարեկան 100 դրամ վճարեն առանց կրկնութեան: Ես կատարեցի նոցա պարգեւած ապահովութեան եւ խաղաղութեան (պայմանը) եւ հրամայեցի հաղորդել նոցա դորա մասին եւ ում թուղթն կարգացի, նա չպէտք է այս զանց առնի: Աստուծով զրեցաւ: ³

Չաբիբ նւաճեց Ջաւախը⁴, Աստփարնիս⁵ (?), Ախալ, Խունան⁶, Սամցխէ, Գարգման, Աուստասփի (?), Շաւշեղք, Բաղալեա⁷ խաղաղութեամբ, խնայելով բնակիչների արիւնը եւ հաստատելով

¹ Հմմտ. Const. Porphyr. de Cerim., 687: *Κοκοβίτ*. Ասակածեղի է այս աշխարհագրական մանրամասնութիւնը, Վրաց սահմաններից միանգամայն դուրս լինելով:

² حوارح Այլ ընթերցում է տալիս Cod. Mus. Britt. Rich. 7496, f. 81 *جراخ*, որ հասանդեմ ուղղելու է *جواخ* (Ջաւախ):

³ کسفرنیس թերեւս ուղղելու է *کسفرنیس* = Քուստի Փաննէս:

⁴ Istaxri խունան կ'անունը Տփղիսի մտերբը, Շամբորից 21 փարսախ հեռի:

⁵ Brosset: L'histoire de la Géorgie I, p. 45. Bazaleth.

նոցա աղօթատեղերը եւ պատերը այն պայմանով, որ նոքա տուրք եւ գլխահարկ վճարեն: Նմանապէս խաղաղութիւն կապեց Ալլարջեաթ¹, Ջարիալեաթ², Խախեթի³, Խուխեթի⁴, Արտահանի⁵ եւ Ալանացոց գրան, որպէս եւ Ծանարաց⁶ եւ Ծոզէից բնակիչների հետ հարկ տալու պայմանով:

Նոյնք պատմում են, որ Սալման Ի. Ռարիայ Ալբահի,⁷ Օսմանի հրամանին համաձայն, գնաց Աղուանք եւ նւաճեց Փայտակարան քաղաքը խաղաղութեամբ, բնակիչների արիւնք, գոչքը եւ պատերը խնայելու պայմանով, իսկ նոքա պարտաւորեցան գլխահարկ եւ տուրք վճարել: Այս Սալման եկաւ Պարտաւ եւ բանակեցաւ Ջուրջուր⁸ գետի ափին, որ քաղաքից սակաւ մղոնով հեռու էր. փակելով բնակիչներին դռների յետեւը, նա մի քանի օրուայ ընթացքում գրաւեց քաղաքը:

¹ Աղարջք. Ազաթանգ. Աղարջք: Հաւանորէն նոյնն է *Kālarjīnī* (Ptol. V, 13).

² Թուեղք. Brosset I, p. 248, 285, 307. Thrialeth. Plinius VI, 10: Thriare.

³ Կախեթ:

⁴ Կեղծ խորենացու. քու գիդ (?). Brosset I, p. 315, 349: Kukhetb.

⁵ Բնուգրի *أَرطَان* (Արտահալ) ընթերցումը սխալ է.

Բ ու ն ի *أَرطَان*

⁶ Ծանարք ի Սարմատիա (Կ. խորենացի): = *Sarapato* (Ptol.)

⁷ Երկու արարացի զօրապետները գործում էին միմեանցից անկախ. մինչ Հարիբ Գ. ինի առումից յետոյ շարունակ զէպի հի սիս կուղեւորուէր. Սալման գրաւած էր Աղուանից երկիրը նւաճելով. ապա մտնելով այսօրուան Գաղտան գաւառը, նա Գերբենդի մտերքը գտաւ իւր փախձանը:

⁸ Ընթերցումը աղաւաղած է. պէտք է լինի *أَرطَان* կամ *أَرطَان* (Տէրաւեր):

մի եւ նոյն ժամանակ նա ասպատակ սփռեց մասակայ գիւղերը: Արովհետեւ հունձքերը հասած էին, ուստի բնակիչք խաղաղութիւն կապեցին նորահետ փայտակարանին շնորհած պայմանների հիման վերայ եւ բաց արին դռները: Մայման մասւ քաղաք եւ մնաց սյնտեղ, առաջ ուղարկելով իւր հեծելազորը, նւաճեց Շիկաշէն, Մեծկուանք (?)¹, Ովղ² (?) Մասրբան³, Հարճլանք⁴, Տարար⁵ (?), եւ Աշուանից այլ գաւառները: Մայման առաջարկեց Բալասականի Քրդերին ընդունել խոյամ. սքրա պատերազմեցին հետք, բայց յաղթւելով, նոցանից սմանք համաձայնեցան գլխահարկ տալ, իսկ սմանք, որոնց թիւը քիչ էր, «-٧-+-١»⁶ վճարել:

Ինձ պատմել են Պարտաւի բնակիչներից շատերը, թէ Շամբոր⁵ անունով հին քաղաք կար, որ

1 Բնագրի المنقوان թերեւս ուղղելու է المنقوان (Մեծկուան): Շիկաշէն — Σακασηνή (Strabo 73, 509, 511), Σακατηνή (Ptol.), Saecasani (Plin. VI, 10):

2 Գժար է տսել, որ գաւառներին կը վերաբերին այս երեք աղաւաղած անունները. թերեւս ձեռագրերի համեմատութիւնն վերականգնել կարողանար ճիշտ ընթերցումը:

Թւի թէ փոխանակ ٥٠٧١ կարգաւու է ٥٠٧١ — Ուտի (Աւանձնակ): Ի նկատի առնելով այն հանգամանքն որ արաբացիներին շնորհիւ սեփական լեզուի հնչիւնների համեմատական ազատութեանն՝ հեշտ չէր ընտելանալ հոյ գաւառների գժարարտասանելի անւանց. ենթագրելու է հարկաւ, որ շատ զեւթերում նոյն իսկ ինքն պատմաբան կարող էր սխալ աւանդել այս այն բարդ անունն. այս հիման վերայ փոխանակ المصریان սպասելու էր المرصیان (Ուստուրի Մարժպան Ղզուանս):

3 الهرجلیان ուղղագրելու է الهرجلیان

4 Չքաւորների համար սղորմութիւն, որ ունեւոր մուսլիմները պարտաւոր էին՝ իրրեւ օրինաւոր տուրք՝ պետական գանձարանը (Քերթնայ) ուղարկել:

5 شمکور

նւածեց Սալման Ի. Ռարիայ Ալրահի, մարդ ուղարկելով նորա վերայ: Այնուհետև քաղաքը մնաց չէն գրութեան մէջ, մինչև որ Սելորդիք¹ աւերեցին. այս այնցեղն էր, որ (այստեղ) եկաւ, երբ Էզդիգ Ռայդ հեռացաւ Հայաստանից. այն ժամանակ բնակիչներն գրութիւնը ծանրացաւ եւ աւելացաւ նոցա տառապանքը: Նորանից յետոյ կառավարեց Շամբորում 240 թ. Բուդայ, Ալմուտասիմ Բիլլահի արձակեալ սարուկը, որ հովանաւոր հանդիսացաւ Հայաստանին, Արարատահանին եւ Շիմշասին. նա բնակեցրեց Շամբորում Խաղարնների երկրից գաղթականներ, որոնք՝ ցանկութիւն ունենալով բնգունել իսլամ՝ նորա հովանաւորութիւնն էին պարում. նա տեղափոխեց այստեղ Պարտաւից վաճառականներ եւ անւանեց քաղաքը Մ-----²:

Սալման, հասնելով Արաքս եւ Աուր գետերի խառնուները³, իւր յետևը թողեց Բարդէջ⁴, անցաւ Աուրը եւ նւածեց Ապաղաղակ. նորա հետ խաղաղութիւն կապեցին հարկ տալու պայմանով Շակիանի եւ Աամիրարանի⁵ տէրերը, Խայղանի ժողովուրդը, Շարվանի եւ առհասարակ Զարայի⁶ միւս իշխանները, նմանապէս

1 ^{سَلْمَانُ} | Երբ մութ է Քու. մ ցեղիս ծագման ինդիքը. որի մասին տարրեր կարծիքներ կան: Konst. Porphyg. (687): "Αρχων τῶν Σερβοσιῶν (ἢ αὖ Σερβοσιῶν) τῶν λεγομένων Μαῦθα παιδία. Istaxri Սելորդիք ----- Էզդ Գեղ. Գրի-Ներ Ի-----² Կան. անէ:

2 Ղարարազի արեւ. ելեան սահմանագլխում, այժմ անն Գիեւատ գիւղի մաս:

3 Jakut կը գտնէ Արարատահանի հիւսիսային սահմանագլխում. "նորա եւ Պարտաւի մէջ 14 մղոն է:"

4 Տես "Հանդէս" էջ 125:

5 Լե-Ների երկիր. Ասիական սփորական անուն է.

6 جيل التيق եւս جيل التيق — Ապաղաղակ:

Մաղբատի, Շապարանի եւ Ալբար՝ քաղաքի ժողովուրդը: Ապա բնակիչք փակեցին նորա յեաեւից գոները. նորան պատահեցաւ խաբանք իւր հեծելագօրով, որ անցած էր Բալանջար² գետը, եւ Սալման սպանեցաւ 4000 մուսլիմների հետ. նոցա պատերազմական կոչը սովորաբար լսելի էր ճակատամարտի դաշտում: Սալման ի. Ռաբիյա առաջինն էր, որ դատաւոր նշանակեցաւ Աուֆայում (Բաղդատում) եւ ձեաց այստեղ 40 օր առանց դատունենայու՝ պատմողը աւանդել է ինձ Օմար ի. խատտարի տեսլով: Սալմանի եւ Արտայբայ ի. Մուսլիմի մասին ասում է իբն Զուման Ալբրահիմ՝

Մենք երկու գերեզման ունինք. մէկը Բալանջարում, Միւսը Չինաստանում. Ի՞նչ գերեզմաններ...
 Իր Չինաստանում է՝ (հերոսի) յաղթութիւններով
 է ծածկւած,

Իսկ այս՝ թանձր անձրեւը կ'ազդէ:

Սալմանի հետ էր Բալանջարում Քարգայ ի. կար Ալանսարի, որ բերեց նորա մահուան բոթը Օսմանին: Երբ Հարիբ նւաճեց Հայաստանի մի մասը, նա գրեց դորա մասին Օսման ի. Օֆֆանին, եւ նորա գիրը հասաւ նորան. տեղեկացնելով նորան Սալմանի մահուան մասին, նա կարծում էր, թէ Օսմանն նորան նշանակելու է կառավարիչ ամբողջ Հայաստանի վերայ. բայց ապա տեսաւ, որ նա նորան կարգում է Ասորիքի եւ Միջագետքի սահմանազիխում զինուոր, ի նկատի ունենալով նորա բնագունակութիւնն այսօրինակ յանձնարարութիւններում, որ նա նորան սովորաբար տալիս էր: Իսկ Հայաստանի սահմանազիխում կառավարիչ նշա-

¹ Դերբենդ:

² Առաջան քաղաք Հոնայ (Աեղծ խորեն.) հմմտ. եւս Մ. կազանկատուացի Բ. խթ.: Ibn Xordadbeh: խաղարաց քաղաքներն են՝ խամլիզ, Բալանջար եւ Ալբարգայ (124):

նակեց Հուլայֆայ Ի. Եաման Այարսի՞ն: Հարիբ մեկնեցաւ Պարսաւ եւ ուղարկեց իւր օգնակիցները (Հարկահանները) այս քաղաքի եւ Աարինի մէջ եղած դաւառները, որպէս եւ Խայզան ապա նորան հասաւ Օսմանի թուղթը, որով նա հրամայում էր նորան հեռանալ այնտեղից եւ փոխանորդ նշանակել Սալա Ի. Զուֆար Այարսին, որ նորա հետ էր. Հարիբ կատարեց հրամանը եւ վերադարձաւ Ասորիք, ապա առաջ փոխելով Յունաց հողերի վերայ, եւ բնակեցաւ Հիմուս.՝¹ այստեղից Մուսլիան փոխադրեց նորան Գամասկոս, որտեղ նա վախճանեցաւ 42 թ. 35 ամաց: Մուսլիան ուղարկած էր նորան Զայշ² Օսմանին օգնութեան, երբ սա պաշարւած էր, բայց՝ դալով Աադի՛լիօրայ՝³ նորան հասաւ Օսմանի սպանման բոթը, ուստի յետ դարձաւ:

Օսման կառավարիչ նշանակեց Աարպատականի եւ Հայաստանի վերայ Մուղերայ Ի. Շօրայ՛ին, բայց ապա հեռացրեց նորան եւ կարգեց (նորա փոխարէն) Հայաստանի վերայ Քասոմ Ի. Ռաբիայ Ի. Ումայայ Ի. արի Սալա Ազգաֆի՞ն, իսկ բոս այլայ՛ Ամր Ի. Մուսիայ Ի. Մունտաֆիկ Օքայլի՞ն. ամանք պատմում են, որ ալ Մուղերայ՛ից յետոյ կառավարեց Հայաստանի վերայ Ախլար ցեղից մէկը 15 Վարի, ապա Օքայլի, ապա Աշ՛ալ Ի. Քայս՛ Ալի Ի. արի Տալիբի ժամանակ Հայաստանի եւ Աարպատականի վերայ. ապա Արդալլահ Բ. Հասիմ Բ. Նուման Ի. Ամր Ալրահ՛լի՛ Մուսիայի ժամանակ (656 — 679) եւ այստեղ էլ վախճանեցաւ. որին յաջորդեց նորա եղբայրը՝ Արդու՛լ Ադիկ Ի. Հասիմ Ի. Նուման, որ նորոգեց եւ ամրացրեց Գուին քաղաքը, բնդարձակեց նորա տաճարը (մեջիդը), շինեց Նախի-

1 Emessa Ասորիքում:

2 Կեդիւնայի շրջակայքում:

3 Կեդիւնայից 5 մղոն հեռու գէպի հիւսիս:

ջեւան, վերականգնեց Պարտաւ քաղաքը, որ ըստ
 աւանդութեան բնաւ քայքայուած էր, եւ նորա
 շուրջը ջրանցք անցկացրեց. նորոգեց եւս Փայտա-
 կարան, որ աւերուած դրութեան մէջ էր: Իսկ այլք
 պատմում են, որ այս քաղաքը նորոգեց Մուհամ-
 մեդ Ի. Մըրվան՝ Աբդուլմալիք Ի. Մըրվանի օրե-
 բով, իսկ ըստ ալ Աւիհիդի՝ Աբդուլմալիք շինեց
 Պարտաւ Հատիմ Ի. Նուման Ալբասիլի կամ նորա
 որդու շնորհիւ: Այս Աբդուլմալիք նշանակեց Օս-
 ման Ի. Ալփիդ Ի. Օբբայ Ի. արի Մուայթի՛ն կա-
 ուավարիչ Հայաստանի վերայ:

Ի. Ազգուբայրի՝ խոսութեան ժամանակ
 Հայոց պատանհները եւ նոցա ծառաներ վտարան-
 ջեցան եւ բնակիչք ապստամբեցան. իսկ երբ
 կառավարեց Մուհամմեդ Ի. Մըրվան (իւր եղբոր՝
 Աբդուլ Մալիքի ժամանակ), նա պատերազմեցաւ
 նոցա հետ, յաղթեց նոցա, գերեց եւ տիրեց եր-
 կրին: Մնացեալներին նա խոստացաւ վճարել՝ ի
 նշան յարգանաց՝ աւելի մեծ ոսծիկ, քան սովորա-
 բար կը ստանային զինուորները, ուստի նոքա ժողո-
 վեցան միտակց խլաթ գաւառի եկեղեցիներում.
 Մուհամմեդ փակել աւելցնոցա վերայ գոները,
 պահապաններ գրեց եւ ահ տարածեց վերաները:
 Այս պատերազմի ժամանակ գերեցաւ Եզիդ Ի.
 Սասայդի մայրը, Սիսականի պատրիկի դուստրը:

Սուլէյման Ի. Աբդալլահ (715—717) կառա-
 վարեցրեց Հայաստանի վերայ Ադի Ի. Ադի Բ. Ամիր
 Ալիկնդի՛ն. այս Ադի Ի. Ամիրնոցանից էր, որոնք բնա-

1 Աբդալլահ Ի. Չուբէյր՝ թեկն անելով խալիֆու-
 թեան շարունակ 13 տարի (680—692) մինչև իւր մահը
 փամոզուօր ապստամբ հանգիստացաւ Օմայյազներ իշխա-
 նութեան զեմ, գրուած ունենալով Մեկկան, որակց նա
 Եզիդ Ա. մահից յետ (683) նոյն իսկ ամիրապետ ճանաչեցաւ:
 խալիֆութեան ներքին խոսութիւնները հարկաւ յարմար
 աւիթ պետք է տային Հայերին՝ փորձել թոթափել ստա-
 բի լուծը:

կեցան Ռակկայ՝ քաղաքում, հաշտութիւն կապելով Ալի Ի. Աբի Տալիբի հետ¹: Ապա նա նշանակեց Օմար Ի. Աբդուլ Ազիզին, Փայտակարանի Նահաբ Ադիբի² տիրոջը, իսկ այլ քառանդում են, որ Օմարի օգնականն էր (վերջիչեալ) Համիմ Ի. Նուման, բայց այս տեղեկութիւնն հաստատ չէ:

Եղիզ Ի. Աբդուլմալիք (720—724) կառավարիչ կարգեց Միլաք Ի. Սաֆիար Ալթահրա'ին, որին յետոյ հեռացրեց եւ նորա տեղը դրեց Հարիզ Ի. Ամր Ալթայ'ին. սա յարձակեցաւ Ասկզիների վերայ եւ առաւ Համմադան³ գաւառը:

Ապա Հայաստանում կառավարեց Զարրահ Ի. Աբդալլահ Ալճակամի⁴, Մազհիզ ցեղեց, որ նստաւ Պարտաւում: Նա տեղեկացրեց ամիրայեանին, որ այստեղ շափի եւ կշիռքի տարբերութիւն կայ եւ հաստատեց հաւասարութիւն եւ ճշտութիւն, շինել տալով Զ-ը-ը-նի կոչւած շափը, որով մինչեւ օրս Պարտաւի բնակիչք առեւտուր կ'անեն: Ընցնելով Կուր գետը, Զարրահ առաջացաւ, կարեց Սամուր⁵ գետը, մտաւ

¹ Հնոց Kallinikum, յայտնի առեւտրական քաղաք հիւսիսային Միջագետքում Եփրատ գետի վերայ:

² Օմանի խոզխոզութեց յետոյ (656) Ալին՝ իբրեւ Մուհամմեդի յաջորդ՝ իւր թիկնածութեամբ պատճառ եղաւ արեւմտեց պատերազմի. որ ընդ միշտ երկու հակառակ բանակների բաժանեց իսլամական աշխարհը:

³ Եւսթի, այժմ Ա-ը-նի շուրջ պարպտականում, որ Աւրմոյ ծովը կը թափի:

⁴ Istaxri Համմադան (استاخري) գիծակը կը գնէ Կասպից ծովի ափին, Հարարան քաղաքից անմիջապէս հիւսիս. նորանից վերեւ տարածում են Գիլանի եւ Շիրվանի դաշտերը մինչեւ Բակայի, Դերտենկի, Լեկզինների սահմանները եւ երկու գետերի խառնուրդը: Ապա հետեւում են Լիբանի բնակիչք, որանք շատ ամուր բերդ ունին:

⁵ Ար վերելում յիշուած է:

⁶ Կասպիսի լեռնային գետերից մէկն է, որ Դերբենդից հարաւ Կասպից ծովը կը թափի:

Խաղաքների երկիրը եւ կոտորեց նոցանից մեծ բազմութիւն. գորանից յետոյ պատերազմեցաւ Համազին երկրի բնակիչների հետ եւ խաղաղութիւն կապեց նոցա հետ այն պայմանով, որ նա նոցա փոխադրէ Խայզան գաւառը, տալով նոցա (բնակելու համար) նորա քաղաքներից երկուոր: Եպա յարձակեցաւ Ղաուսիկների՝ վերայ, գերեց նոցանից սմանց, վերադարձաւ եւ մնաց Շարէուս, իսկ նորա զօրքը ձմեռեց Պարտաւուս եւ Փայտակարանուս: Երբ Խաղաքը, անցնելով Արաքսը, մտան երկրի խորքերը, նա ճակատեց նոցա հետ Վարդանի՝ զաշտափայրուս. սքրա հեռացած դէպի Արտաւիլ. Ջարրահ կուսեց նոցա հետ 4 փարսախ շայաստանին կից տարածութեան վերայ շարունակ 3 օր եւ նահատակեցաւ այս ճակատամարտուս իւրայիններով, ուստի գետը Ջարրահ կոչեցաւ, որպէս եւ կամարջը, որ նորա վերայ էր:

عومك Masudi II, 40: جاكوت Yakut: «Բարեկարար նաւահանգիստ է այս (Կասպից) ծովի վերայ, որտեղ կը ժողովին խաղաքը, Սարիքը, Սինգարը (Սամանգարը?), Խայզանը, Կուրջը, Բուքլանը, Ջարանկիրանը եւ Եփկը (عفك)» վերջիններս Բարեկարարից հիստիս կը բնակին: Kamuss: Ելան՝ ցեղի եւ աերութեան անուն է . . . գա այն երկիրն է, որ այժմ Գաղստան կը կոչուի եւ որի մայրաքաղաքն է Ալմուկ: Ելան մասն Ելանի գիւղը՝ Գերբենդիցից հիստիս թերեւս արաբացի մատենագրերի ասանգած ցեղի անունն իւր մէջ կը յիշատակէ:

عستاق մեր մատենագրերի վարզանակերան է: Istaxri: «Արաքսը կ'անցնի վարզանի դռների առջեւից. . . Փայտակարանից մինչեւ վարզան 7 փարսախ է, ըստ Edrisy (II, 323) այդ տարածութիւնը հաստատ է 12 փարսախի (= 36 մղոնի): Ibn Xordadbeh վարզան քաղաքը կ'անուանէ Վարզաստանի ծայրագոյն սահման (119, 227). Պարտաւից 8 կայարանով հեռու (122): (1 փարսախ = 3 արաբական մղոն = 5¹/₂ վերստ):

Հիշամ Ի՝Աբղուլմալիք (724 — 743) կառա-
վարիչ նշանակեց Հայաստանի վերայ Մասլամայ Ի.
Աբղուլմալիքին, որ՝ իբրև առաջապահ զօրք՝ ուղ-
արկեց Սայիդ Ի. Ամր Ի. Ասվադ ԱլՏարաշին,
նորա հետ միասին Իսահակ Ի. Մուսլիմ Օքայլին
եզրայրներով հանդերձ, եւս Ջա՛վանայ Ի. Հարիջ
Ի. Խալիզին (որ Ամիր Ի. Ռարիայ Ի. Սաս՛այի որ-
դին էր), Ջուֆաֆին եւ Խալիզին, որոնք Օմայր Ի.
Հուրար Սուլամիի որդիքն էին, Ալֆուրատ Ի. Սալ-
ման Ալրահմին եւ Ալիզ Ի. Ալքա՛քայ Ալարսին:
Սայիդ ճակատեցաւ Խազարների հետ, արտաքսեց
նոցա վարդանակերտից, որ սոքա պաշարած էին,
եւ ի փախուստ գարձրեց նոցա: Խազարք եկան
Մայմազ (սա Ատրպատականի գաւառներից մէկն
էր): Երբ Սայիդ կր պատրասուէր կուել նոցա հետ,
նորան հասաւ Մասլամայ Ի. Աբղուլմալիքի թուզ-
թը, որով նա նորան կր յանդիմանէր, որ՝ նորա
գալստեանն շտպակելով՝ պատերազմած էր Խազար-
ների հետ. ապա նորան կր յայանէր, որ (փոխանակ
նորա) զօրագլուխ է նշակակել Աբղուլմալիք Ի.
Մուսլիմ Օքայլին: Երբ Սայիդ յանձնեց իւր զօրքը
(սորան), Մասլամայի հրեշտակը ձերբակալեց նո-
րան, կազանքների մէջ տարաւ նորան Պարտաւ եւ
դրեց բանտ: Խազարներ հեռացան, հալածուած
Մասլամայից, որ սորա մասին գրեց Հիշամին. վեր-
ջինս նորան պատասխանեց՝

Գու կը թողնես նոցա Մայմազում, (թէպէտեւ)
նոցա կը տեսնես,
եւ կը պտրես նոցա անհաստատ հողի վերայ.

եւ հրամայեց հանել բանտից ԱլՏարաշին: Մաս-
լամայ Խազարութիւն շնորհեց Խալզանի բնակիչ-
ներին, հրամայեց նոցա ամբողջ քանդել եւ նոյն
տեղ իրան համար ազարակ շինել, որ մինչեւ այսօր
էլ պատնէշատեղի կր կոչուի: Ջարալի իշխանների
հետ հաշտութիւն հաստատեց, իսկ Շարվանշահ,

Լիբանձահ, Տարարարանձահ, Ֆիլանձահ, Ջարանձահ եւ Մաղքտաց տէրր (ի նշան հնազանդութեան) եկան նորա մաս: Ապա Մասլամայ արշաւեց Բար (Գերբենդ). քաղաքի վերայ եւ նւաճեց զայն. ամբողջում նստած էին 1000 տուն խաղաղք, որոց նա պաշարեց, նեւաւելով նոցա վերայ քարեր եւ քարի ձեւով պատրաստած երկաթներ: Երբ այդ եւս շօգնեց, նա գիմեց դէպի այն աղբիւրը, որտեղից Անուշիրվան ջուր էր տարած դէպի նոցա ջրի պահարանը. հրամայեց զենուլ եզներ եւ ոչխարներ եւ նոցա կեղաք եւ անդժատի հիւթը՝ աղբիւրի մէջ նետել. մի գիշերւայ բնթացքում ջուրը որդնեցաւ, հոսաւ եւ ապականեցաւ. իսկ երբ գիշեր եղաւ, թշնամիր թողին ամբողջ եւ փախան: Մասլամայ Ի. Արդուլմալիք բնակեցրեց Բար-էլ-արւար քաղաքում 14,000 գլուխ Ասորիքի բնակիչներից, նշանակելով նոցա ուսճիկ. մինչեւ որս էլ Բարի բնակիչք այլապէս թողլ չեն տալիս (նոր) կառավարչին քաղաք մտանել, բայց եթէ նա իւր հետ (բերե) գրամ՝ նոցա մէջ բաժանելու համար: Շինեց ուտելիքի եւ գարու շտեմարաններ, զինատուն, հրամայեց յեցնել ջրի պահարանը եւ պայծառեցրեց քայքայած քաղաքը: Մասլամայի հետ էր Մրբվան Ի. Մահմեդ, որ նոցա հետ միասին պատերազմեցաւ խաղարների հետ եւ մեծ քաջութիւն ցոյց տւեց ճակատամարտերում:

Էիշամ կառավարիչ նշանակեց Մասլամայից յետոյ Սայիդ Ալհարաշին, որ մնաց այստեղ երկու տարի: Նորանից յետոյ կառավարեց Մրբվան Ի. Մահմեդ, որ բնակեցաւ Ախալում. նա նորոգեց զաւառիս քաղաքը, որ Պարտեւից 40, իսկ Տփղիսից 20 փարսախ հեռի է: Մանեւելով խաղարաց երկիրը Ալանացոց զբան կողմից Ասիդ Ի. Ջաֆիր Ալսուլմալի՝ Եղիգի հօր՝ եւ Ջարպի Բար-

էլ-Աբուարնահանդի իշխանաց Տեա, Մըրվան յարձակեցաւ Ալաւոնների վերայ, որոնք խաղարաց երկրում էին, գերեց նոցանից 10.000 բնականիք եւ բնակեցրեց նոցա Ասիսեթում: Բայց Ալաւոնք՝ սպաննելով իրանց կառավարչին՝ փախան, եւ Մըրվան, Տեաամուտ լինելով, սրբ մատնեց նոցա: Երբ եկաւ խաղարաց իշխանը ահագին բազմութեամբ, որ Մըրվան, նւաճել էր, թափելով նոցա երկիրը եւ ջլատելով նոցա գէնրի զօրութիւնն, այս բանը լքացրեց նորան եւ երկիւղով լեցրեց նորս սիրտը: Երբ խաղարը Մըրվանին մտակցաւ, սանորան պատգամ ուղարկեց, որ նորան կամ իսլամ բնդունելու եւ կս' կուսի հրաւիրէ. նա պատասխանեց՝ «ես կրնդունեմ իսլամ, ուստի ուղարկիր ինձ մօտ մէկին, որ ինձ ուսուցանէ»: Եւ նա նորան մարդ ուղարկեց, որ ուսոյց նորան: Ապա Մըրվան՝ դաշն կապելով նորա Տեա՝ նորան իւր տէրութեան վերայ հաստատելու հիման վերայ, բնակեցրեց նորան խաղարների Տեա միասին Ղակցիների երկրի տափարակում, Սամուրի եւ Շապարանի մէջ:

Գորանից յետոյ Մըրվան մտաւ Սարիր երկիրը, յարձակեցաւ բնակիչների վերայ եւ տիրեց երկրի ամրոցներին. Սարիրի իշխանը հպատակեցաւ նորան եւ խաղաղութիւն հաստատեց նորա Տեա այն պայմանով, որ նա իւրաքանչիւր տարի 1000 սարուկ՝ 500 պատանի եւ 500 աղախին, սեւ մագերով եւ յնքերով՝ նորան մատակարարէ. եւ նա կտրեց նոցա (մագերի) ծայրերը՝ եւս պարտաւորեցաւ 100.000 $\text{՝--}\frac{1}{4}\text{--}$ (ցորեն) մատակարարել պետական շտեմարանների համար. Մըրվան առաւ

1 Սարութիւնս խորին հնութեան կը պատկանի. Ըստբնասանեւոյց թագաւոր Համմուրաբի (իրեն 2250 Ն. Բ.) իւր՝ նորերս գտանուած՝ «որինաց գրքում, ճակատի մագերը կտրել տալը ծանր պատիժներից մէկը կը համարէ.

2 Modius. Ըստիրքում եւ Եգիպտոսում հնուսթ գործածելի չափ:

նորանից պատանդ : Տուճանի՛ բնակչաց հետ եւս խաղաղութիւն հաստատեց այն պայմանով , որ նորա տարեկան 100 դլուխ ստրուկ՝ 50 պատանի եւ 50 աղախին սեւ մազերով եւ յոնքերով՝ (նա կարեց մազերի ծայրերը) եւ 20.000 Է--Գ-- (ցորեն) պետական շտեմարանների համար մատակարարեն : Կանելով Չիրիկիրան երկիրը , Երբ վան հաշուութիւն կապեց երկրի իշխանի հետ այն հիման վերայ , որ նա իւր յարանչիւր տարի 50 դլուխ ստրուկ եւ 10.000 Է--Գ-- (ցորեն) մատակարարէ : Բայց Համազինի բնակիչք չկամեցան խաղաղութիւն հաստատել նորա հետ . Երբ վան գրաւեց նոցա ամրոցը մի ամիս պաշարելուց յետոյ , այրեց , աւերեց , իսկ իշխանին պայման դրեց , որ նա 500 դլուխ ստրուկ մի անգամ տայ . նորան այլ հնար չկար , եւ նա համաձայնեցաւ : Բացի դորանից տարեկան 3000 Է--Գ-- (ցորեն) պետական շտեմարանների համար մատակարարել : Եւ յնտեղից Երբ վան եկաւ Սինդան (?) եւ Նուճեց երկիրը խաղաղութեամբ , պայման դնելով , որ նորա իշխանը մի անգամ 100 դլուխ ստրուկ նորան մատակարարէ . ուրիշ հնար չունենալով , նա համաձայնեցաւ բացի այդ տարեկան 5000 Է--Գ-- (ցորեն) ուղարկել պետական շտեմարանը : Տարբերատանի բնակչաց Երբ վան պարտաւորցրեց տարեկան 10.000 Է--Գ-- մատակարարել , իսկ Ֆիլանշահի վերայ տուրք շղթեց նորա գեղեցիկ երգեցողութեան , գովելի գործի եւ մեծ քաջութեան համար :

Գորանից յետոյ Երբ վան մնաց Լակղիների ամրոցում , որոնք հրաժարեցան նորան որ եւ է տուրք վճարել . ուստի նա այնտեղից մեկնեցաւ խաղաղաց իշխանի մտ , որին սպաննեց նետով մի հովիւ , առանց նորան ծանաչելու : Երբ վան Լակղիների հետ խաղաղութիւն կապեց այն պայմանով , որ նորա 20.000 Է--Գ-- (ցորեն) մատակարարեն .

կարգելով նոցա վերայ կառավարիչ խաշրամ ալ Սուլամի'ին, նա մեկնեցաւ Շարվանի տիրոջ ամբողջ, որ Խիրչ կը կոչուէր եւ ծովին մօտ էր. նա հնազանդեցաւ նորան, իջնելով գաշտային տափարակը. Մրբվան գրեց բնակչաց վերայ 10,000 տուրք: Շիրվանի տիրոջ վերայ պարտաւորութիւն գրեց՝ առաջաւոր գնդում գտանուել ամէն անգամ, երբ մուսլիմները արշաւելու լինին Սաղարաց երկիրը, իսկ վերագարծին՝ յետապահ գնդում. Ֆիլանշահ պարտաւոր էր միայն նոցա արշաւանքին մասնակցել, իսկ Տարարսարանշահ՝ յետապահ գնդում գտանուել արշաւելիս եւ վերագարծին՝ առաջաւոր զօրքում: Մրբվան եկաւ Ծողէից երկիրը եւ պատերազմեցաւ բնակչաց հետ:

Երբ նորան հասաւ Ալաիդ Ի. Եզիզի սպանման (744 թ.) լուրը, նորա դէմ ապստամբեցաւ Ջարիտ Ի. Նուէյմ ալ Ջուզամի. գալով Մուսափիր ալ Քասսարու մօտ (որին Ջահակ՝ Խարիջականն՝ Բարի (Գերբենդի) վերայ քաղաքացեալ էր նշանակել), նա գտաւ նորան իրան համամիասա գրեց Մուսափիրին կառավարիչ Հայաստանի եւ Արապտականի վերայ, իսկ ինքն գազա եկաւ Արտաիլ. նորա հետ միացաւ քաղաքի գուեհիկ ժողովուրդը. (ապստամբը) եկան Բաջարան² եւ գտան իրանց համամիտներ, որոնք միացան նոցա հետ, նոյնպէս եւ Արդանակերտում շատերը. նոյնը տեղի ունեցաւ, երբ ապստամբը անցան Փայտակարան: Ապա Մուսափիր միաց Տու մանուս:

¹ Ջահակ Ի. կէս Աշէրանի. Խարիջականաց զորագլուխը, որ 745 թ. գրաւեց Բարեկան:

² Խարիջականք, որոնք 6 գլխաւոր ազանգների կը բաժանին, կը նզովեն Օսմանին եւ Ալիին եւ սրբազան պարտականութիւն կը համարեն ապստամբիլ ընդհանուր իմամ գէմ:

³ Ըստ Jakuti քաղաքս կը գտանուէր Շրուանից ու հետի:

Մրրվան Ի. Մահմեդ նշանակեց Իսահակ Ի. Մուսլիմին կառավարիչ Հայաստանի վերայ, իսկ ինքն շարունակեց իւր մարտը Մուսաֆիրի հետ, որ (ամրացած) էր Արտականի Ախլար ամրոցում:

Երբ փոխեցաւ հարստութիւնն եւ Սաֆֆահ արուլ Աբբաս (749 — 754) ամիրապետ եղաւ, Միջագետքի եւ Հայաստանի վերայ կառավարեց Աբու Ջաֆար ալ Մանսուր. նա ուղարկեց Խորասանից Մուսաֆիրի եւ նորա համամիտների գեւ զօրապետներից Ալկից, որ ճակատեցաւ ապստամբների հետ, յաղթեց նոցա եւ սպանեց Մուսաֆիրին: Փայտակարանի բնակիչք ամրացան Ախլար ամրոցում զօրապետ Քիզազ Ի. Աֆար Փայտակարանցու հետ, բայց ստիպեցան վայր իջնակ՝ իրանց կեանքը խնայելու պայմանով:

Երբ Մանսուր ամիրապետ եղաւ (754 — 775), նա կարգեց Եզիզ Ի. Աւսայդ Մուլամիին Հայաստանի վերայ կառավարիչ, որ նւաճեց Ալանացոց դուռը, գրեց այնտեղ մի գունդ հեծելազօր քի—նի՝ մարդկանցից, հպատակեցրեց Ծանորներին եւ ստիպեց նոցա հարկ վճարել: Ապա Մանսուրի հրամանով Եզիզ ազգականացաւ Խաղարաց թագաւորի հետ. կինը ծնեց նորան մի որդի, որ վախճանեցաւ, նոյնպէս եւ մայրը ծրնունդքի ժամանակ: Մանսուր ուղարկեց Եզիզին Շիրուան երկիրը, որ ուներ նախտի եւ աղի հանքեր, եւ գրեց այն նորա իշխանութեան ներքոյ: Եզիզ շինեց Արջէլ՝ մեծ եւ փոքր՝ քաղաքները եւ բնակեցրեց այնտեղ Պաղեստինի ժողովրդից:

Ինձ պատմել է Մահմեդ Ի. Իսմայիլ Պարտաւի բողոք ծերերի ասելով, թէ Շիրուան գաւառի

1 Այսպէս կը կոչուէին զինուորներ, որոց անուններն մատենի մէջ էր անցկացրած եւ որոնք մշտական առձիկ կը ստանային:

Համախի (քաղաքը) իւր անունն կը սերէ Համախ
 Ի. Հուզա՛ից, որ Շիրուանի իշխան էր՝ Սայիդ Ի.
 Սալմ ալ Բաճիթի ի Հայս կառավարելու ժամա-
 նակ: Ինձ աւանդել է Մաճմեզ Ի. Իսմայիլ ծե-
 բերի զուցելով, թէ Հայերը ապստամբեցան Հա-
 սան Ի. Քաճթարայ Ալթայի կառավարութեան
 ժամանակ (Ի. Ուսայդ եւ Բակկար Ի Մուսլիմ
 Օքայլի Տեաանայուց յեաոյ) Հայ Մուշեղի
 (موشايگ) առաջնորդութեամբ. ալ Մանասուր ու-
 զարկեց Հասանին օգնական զօրք Ամիր Ի. Իս-
 մայէլի հրամանատարութեան ներքոյ. Հասան ծա-
 կաեցաւ Մուշեղի հետ, սպաննեց նորան, նորա
 բազմութիւնը սրեցաւ, եւ բարեկարգեցաւ երկիրը:
 Այս Հասանի անւամբ կոչւած են Փայտակա-
 րանի Հասան գետը, Պարտաւի Հասան այգին եւ
 Հասանիայ ազարակը:

Հասան Ի Քաճթարից յետոյ կառավարե-
 ցին հերթով Օսման Ի. Օմարայ Ի. Խուրայմ,
 Ռալհ Ի. Հատիմ Մուհալլարի, Խուզայմայ Ի.
 Խաղիմ, Էզիդ Ի. Մազիադ ալ Շայրանի, Օքայ-
 դալլահ Ի. Մաճդի, Ֆազլ Ի. Եաճեայ, Սայիդ Ի.
 Սալմ, Մաճմեզ Ի. Էզիդ Ի. Մազիադ: Խուզայ-
 մայի կառավարութիւնն ծանր էր. նա հաստատեց
 Գուխնում եւ Նախիջևեանում Էրկրաշափ, որ նո-
 րանից առաջ (այստեղ) գոյութիւն չուէր:

Հայաստանի իշխանք նստած էին իրանց
 երկրներում եւ նոցանից ամեն մէկը կը պաշտպա-
 նէր իւր գաւառը. երբ այստեղ էր գալիս ամիրա-
 պետի ոստիկանն, նոքա կը ջանային նորա սերը
 գրուել եւ, եթէ նա նոցա հետ ազնիւ, բայց
 խիստ կը վարէր, նոքա նորան հարկ կը վճարէին,
 հակառակ դէպքում նորան հրապարակօրէն կը
 հայհոյէին եւ կ'արհամարէին նորա հրամանն:

Մամունի (813—833) ամիրապետութեան
 ժամանակ կառավարեց Խալիդ Ի. Էզիդ Ի. Մա-
 զեադ, որ կ'ընդունէր նոցանից ընծաներ եւ նոցա

Հետ բարեկամաբար կը վարէր. բայց նորա այս վարմունքն նոցա վատթարեցրեց եւ զբզոնեց Մամունից նշանակած նորա փոխանորդների գէմ:

Ալմուտասիմ Բիլլահի (833—842) գրեց Հասան Ի. Ալի Բագդադին, որ յայտնի էր Մամունի քննման անուամբ, այստեղ կառավարիչ. նա անփոյթ գաւանդեցաւ երկրի եւ նորա իշխանների վերաբերմամբ, որոց Հետ նա մեղմ կը վարէր, մինչեւ որ զօրացաւ նոցա ամբարշտութիւնն գէպի սուլթանն եւ շարութիւնն կառավարիչների գէմ:

Իսահասակ Ի. Իսմայէլ Ի. Շուայբ, բանի Աւմայա'ի արձակած սարուկը, նւաճեց Ախրբ: Իշխան Սահլ Ի. Սմբատ յարձակեցաւ Հայդար Ի. Կաուս Օֆշինի՝ Հայաստանի կառավարչի՝ վերայ եւ սպաննեց նորա քարտուղարին, որ փչեց Տոգին: Ապա այստեղ կառավարեցին ստաիկաններ, որոնք կ'ընդունէին երկրի բնակիչներից նոցա աւելորդ ինչքը եւ կը բաւականանային նոցա գլխահարկի մասնով յարմար գէպբում:

Հաւատացելոց ամիրապետ Ալմուտավակկիլ ալա-Ալլահ (847—861) իւր խալիֆութեան երկրորդ տարին կարգեց Հայաստանի վերայ Իւսուփ Ի. Մահմեդ Ի. Իւսուփ Ալմուրվադին, որ՝ գալով Խլաթ՝ ձերբակալեց տեղի իշխան Բագրատ Ի. Աշոտին եւ տարաւ նորան Սամաուայ. այն ժամանակ թափուր մնաց երկիրը իւր իշխաններից, ապատանիներից եւ մեծամեծներից:

Իսկ Իւսուփի օգնականն՝ Ալայ Ի. ԱՏմադ՝ գիմեց Սիսականի վանքն, որ յայտնի է Բաժակաց վանք անուամբ եւ որ Հայաստանի բնակիչներից միշտ պատուած է եւ ուխտատեղի ծառայած: Ալայ յափշտակեց նորա բոլոր ինչքը եւ սկսեց նեղել իշխաններին. սորա՝ տեսնելով իրանց անտանելի եւ սոսկալի զբուծիւնն՝ սկսեցին զբաւոր կերպով հաղորդակցիլ միմեանց Հետ, մէկը միւսին զբզոնելով անհնազանդութեան եւ ապստամբութեան:

Գաղտ մարդիկ ուղարկեցին խուժեցիկներ Տոս (սորա էջըն-էջը՝ անւամբ յայտնի բարբարոսներ են), որոնք գրգեցին նոցա Իւսուփի վերայ յարձակիլ, որովհետեւ նա էր գերի տարել նոցա իշխան Բագրատին. երկրի իշխաններից եւ մեծամեծներից իւրաքանչիւրը ուղարկեց հեծելազոր եւ հետիոտ զորագունդ նոցա օգնութեան: Խուժեցիք յարձակեցան Իւսուփի վերայ Տարօնում, մինչ նորա մարդիկ ցրած էին գիւղերում, սպանեցին նորան եւ յափշտակեցին նորա ամբողջ բանակը:

Հաւատացելոց ամիրապետ Ալմուտավակիլի ապա կարգեց Հայաստանի վերայ կառավարիչ Բուղայ մեծին. սա եկաւ Բիթլիս եւ ձերբակալեց Մուսայ Ի. Չուրարին, որին հաճոյ էր Իւսուփի սպանումն եւ որ՝ պահելով Բագրատի կողմն՝ օգնած էր այս իրադարձել: Բուղայ պատերազմեցաւ խուժեցոց հետ, սրի մատնեց եւ գերեց նոցանից մեծ բազմութիւն: Ապա պաշարեց Աշոտ Ի. Համզայ Ի. Գազիկ Ասապուրականի իշխանին Ազրակում, ստիպեց նորան վայր իջնել իւր ամրոցից եւ տարաւ նորան Սամառայ:

Բուղայ արշաւեց Ախրք, յաղթեց Իսահակ Ի. Իսմայէլին եւ սպաննել տւեց նորան կապանքների մէջ: Նւաճելով Ախրք նա (այնտեղ) փոխազրեց Ազուանից բնակիչներից: Առհասարակ խաղաղացրեց Սիսականի Հայերին՝ ապստամբ, խռովորարար քրիստոնեաներին եւ այլոց, մինչեւ որ բարեկարգեցաւ երկիրը արգարութեամբ, քրիստոնեաներ շուներ: Ապա մեկնեցաւ Սամառայ 241 թ.

1 Հմմտ. Թուղթ Արժրուշի և յաղագս իբրև թիկնի եւ անհետազօտելի խոսիցն եւ բարուցն կողմն (բնակիչք լերինն) Խոսրու (Ա. է.):

Միջազգեստոց նուսանումն:

Նախ քան Հայաստան նուսանելն Աբարացիք Օմարի խալիֆու թեան ժամանակ (634-644) արչուեցին Եյադ Ի. Ղանմի առաջնորդութեամբ Միջազգեստք եւ գրաւեցին Հայոց Միջազգեստոց բոլոր գլխաւոր քաղաքները, հասնելով մինչեւ Խլաթ, որի առումն՝ ըստ մեր պատմագրի՝ 20 թ. տեղի ունեցաւ: Այս հատուածն, որի մէջ մանրամասն կը յիշին տեղացի բնակիչներին նւիրած խաղաղութեան պայմանները, վերին սասիճամի հետարբբրական է, լուսարանելով արարացոց՝ իբրեւ երկրի նոր տէրերի՝ յարարերութիւնն առ քրիստոնէսոց եւ պղակրոն բնակիչք: Ի նկատի է առնելու հարկաւ, որ տեղեկութիւնս հիմնուած է քառորդ՝ զանազան ազգբնակից քաղաք՝ աւանդութեանց վերայ, որոնք մեծ զգուշութիւն կը պահանջեն:

Ինձ պատմել է Դաւուդ Ի. Աբգուլհամիդ, Ռաքքայի՝ դատաւորը՝ իւր հօր, իւր պապի, իսկ վերջինս Մայմուն Ի. Միհրանի ասելով՝ թէ ամբողջ Միջազգեստք նւսանել է Եյադ Ի. Ղանմ, որին Օմար Ի. Խատտաբ նշանակեց (այստեղ) կառավարիչ՝ Աբու Օրայդայի մահից յետոյ: Վերջինս նշանակած էր նորան Ասորիքի վերայ, որից յետոյ Օմար Ի. Խատտաբ գրեց Եղիզ Ի. Աբու Սուֆեանին: Ապա կառավարեց Ասորիքում Մուաւիայ, իսկ Եյադ՝ Միջազգեստքում:

Ինձ պատմել է Հուսէյն Ի. ալ-Ասվադ, թէ՛ ինչպէս նորան աւանդել է Եւահեայ Ի. Ադամ Միջազգեստոց բնակչաց եւ սոքա՝ Սուլէյման Ի. Աթայ ալ-Քարշիի ասելով՝ Աբու Օրայդայ ուղարկեց Եյադ Ի. Ղանմին Միջազգեստք եւ ինքն վախճանեցաւ այնտեղ. նորանից յետ Օմար նշանակեց Ղանմին կառավարիչ:

1 Հնոց Νικηφόριον (Steph. Byz. de urbibus et populis; Ptol., Strabo XVI) Nicephorium (Plin.), որ ապա Καλλίνικος կը կոչւէր, Եփրատ եւ Բալխի գետերի խառնուրդի մաս: Հարուն ալ-Ռաշիդ վերանորոգեց եւ պայծառացի քաղաքը, ու բնագոյնից խալիֆների ամսուր:

Ինձ պատմել է Բիկր Ի. Հայրամ, թէ՛ ինչպէս նա Նուֆայլ Արդալահ Ի. Մուհամմեդից եւ սա Սուլէյման Ի. Աթայից լսել է՝ երբ Եյազ Ի. Ղանմ՝ Աբու Օրայդայից ուղարկած՝ նւաճեց Ուսայ,¹ նա կանգ առեց քաղաքի դրանց առջեւ՝ մոյգ նժոյգը նստած. բնակիչ քիտաղաղու թիւն կապեցին նորա հետ այն հիման վերայ, որ նոցա մնայ իրենց տաճարը իւր շրջակայքը հանդերձ, որ նոքա (նոր) եկեղեցի չկառուցանեն, բացի այն, որ նոքա ունին, որ նոքա օգնեն մուսլիմներին թշնամեաց դէմ. իսկ տքանոցա կը թողնեն այն, ինչ որ նոքա պարտաւոր են ըստ պայմանին. սակայն բնակչաց չի արւի հովանաւորութեան դաշն: Միջագետաց բնակիչք ընդունեցին նոյն պայմաններն, որ եւ Ուսայեցիք:²

Մուհամմեդ Ի. Սադ կը պատմէ, թէ վաղիդի կը հաստատէ այն, ինչ մենք Եյազի գործոց մասին լսած ենք, այսինքն՝ Աբու Օրայդայ վախճանեցաւ 18 թ. ժանտախտից Ամաւսուսմ,³ կառավարիչ նշանակելով Եյազին: Այս ժամանակ նորան հասաւ Օմարի թուղթը, թէ նա նորան կը կարդէ Հիմսի,⁴ քիննասրինի⁵ եւ Միջագետաց վերայ. Եյազ արշաւեց Միջագետք 18 թ. Շարան

1 Հնոց *Ἐδεσσα* (Ptol. V, Plin. V, VI, Steph. Byz.: *Ἐδεσσα, πόλις Συρίας*, Strabo), Edessa (Amm. Mare., Orpha (Cario Chron. V) ըստ Istaxri անդէկութեան, քաղաքս ունէր անէի քան 300 վանքեր

2 Այս անուգութիւնն Ուսայի առման մասին բաւական կը տարբերի երկրորդ անուգութիւնից (անսուտորեւ), որ անէի մանրամասն կը հանդիսանայ:

3 Jakut Պաղեստինի քաղաքներից Ակն կ'անուանէ:

4 *Ἐμισα* (Ptol.), *Ἐμισα, πόλις Θοινίκης* (Steph. Byz.), *Ἐμισσηροί* (Strabo), Emesa (Amm. Mare.). այժմ Հոմս:

5 Հնոց *Χαλκίς* (Ptol. V, Strabo, Steph. Byz.)-Chalkis (Plin.).

ամսի՝ կիսին հինգշաբթի օրը 5000 մարդով,¹ նշանակելով առաջագահ զօրքի վերայ Մայսար Ի. Մասրուք ալ-Աբսին, աջ թեւի վերայ՝ Սայիդ Ի. Ամիր Ի. Հիդայմ ալ-Ջումահին, իսկ ձախ թեւի վերայ՝ Սաֆվան Ի. Մուսատալ ալ-Սուլամին. Խալիդ Ի. ալ-Ալիդ ձախ թեւի ճակատին էր. այլք կը պնդեն սակայն. որ Խալիդ Աբու Օբայդայից յետ այլ եւս ոչ մի գրօշի տակ պատերազմ չէր ելած, այլ կը մնար Հիմսում, ուր նա վախճանեցաւ 21 թ., նշանակելով Օմարին իրեն կտակակատար. ըստ այլոց նա մեռաւ Մեդինայում, սակայն առաջին տեղեկութիւնն աւելի ճիշտ է:

Իյադի առաջագահ գունդը հասաւ մինչեւ Ռաքքայ, յարձակեցաւ քաղաքի շրջակայքում բնակող խաչնարածների եւ երկրագործների վերայ եւ տարաւ իւր հետ աւար. սոքա փախան, ով կարողացաւ, եւ մտան քաղաք: Իյադ մերձեցաւ իւր զօրքով Ռաքքային եւ բանակեցաւ Ռուհայի գրանց հանդէպ (քաղաքի դռներից մէկն է, որ իբրեւ զօրանոց կը ծառայէ). բնակիչք մի ժամ շարունակ կը նետաձգէին, մինչեւ որ մուսլիմներից սմանք վերաւորեցան. սոքա այնտեղից յետ մղեցան, որպէս զի թշնամու նետեր եւ քարեր նոցա չհասնին, պարտեցան քաղաքի շուրջը եւ գրին գրանց հանդէպ հեծելազօր գունդեր: Իյադ եկաւ իւր զօրքի մօտ եւ ուղարկեց հեծելազօր, որ գիւղերից գերիներ եւ մեծ քանակութեամբ ուտելիք բերին: Հուճճքը հասել էր. 5 կամ 6 օրից յետ քաղաքի իշխանը (պատրիկը) ուղարկեց Իյադի մօտ՝ խաղաղութիւն խնդրելու. Իյադ հաշտութիւն կապեց նորա հետ այն հիման վերայ, որ քաղաքի բոլոր բնակիչք, նոցա կեանքը, դոյքը, արտերը եւ քա-

¹ Մահմեդականաց Յրդ. ամսն է:

² Եթէ ճիշտ է այս թւականն Հայոց Միջագետաց նւաճումն կարող էր 639 թ. ոչ շուտ տեղի ունենալ:

զաքը կը խնային. Իյազ ասաց՝ «Երկիրը մերն է, որովհետեւ մենք նւաճել ենք եւ գրաւել այն»¹։ Նա թողեց երկիրը բնակչաց ձեռքում՝ իրեն հարկ (الخراج) տալու պայմանով. նա արտաքսեց այն քրիստոնեաներին եւ Հրեաներին, որոնք ոչինչ չկամէին վճարել, սակայն սոքա թողին իրենց գոյքը մուսլիմներին՝ ¹/₁₀ մասը (նոցա տալու) պայմանով։ Իյազ գլխահարկ (الجزية) գրեց բնակչաց ստրուկների վերայ եւ պարտաւորեցրեց նոցանից ամէն մէկին տարեկան մի գեննար վճարել (ի բաց առնելով կանայք եւ երեխայք)։ Բացի մի գեննարից նա գրեց նոցա վերայ եւս մի քանի «-ի-ն-ցորեն», մի քիչ ձիթենւոյ իւղ, գինի եւ մեղր. երբ Մուաւիայ կառավարեց, նա շինեց այս բոլորը գլխահարկ²։

Բնակիչք բաց արին քաղաքի գոռերը, եւ երբ նոքա կանգնած էին մուսլիմների հանդէպ հրապարակում, Աւահայի գրանց առջեւ, Իյազ գրեց նոցա հետեւեալն՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենազթաւերի եւ ամենազորամածի. այսու շնորհեց Իյազ Ի. Ղանմ Ռաքքայի բնակչաց այն իսկ օրը, երբ նա քաղաք մտաւ, ապահովութիւն՝ նոցա կենաց, գոյքի եւ եկեղեցեաց նկատմամբ, որ սոքա չպէտք է աւերին եւ ոչ արհամարին, մինչեւ որ բնակիչք հարկ կը վճարեն, որ նոցա վերայ կը ծանրանայ, եւ ոչ մի վնաս չեն հասուցանէ (մուսլիմներին). բայց նոքա չպէտք է շինեն (նոր) եկեղեցիք եւ (Հրեից) տաճար, չպէտք է գործադրեն փայտէ տախտակներ»³։

1 Այստեղ ջիզեայ (الجزية) բառի հնագոյն նշանակութիւնն իրրեւ գրամական էլեւհոլի՝ պարզ է. գորահակառակն՝ խորաջ (الخراج) գեռ հնուք աւելի ընդհանուր նշանակութիւն պէտք է ունենար, իրրեւ իշխի, հոգի. առհասարակ բնական հարկ։

2 Հնուք եւ այժմ էլ Հայերի մէջ շատ տեղերում «ժամկոչք»՝ զանգակաւան վերայ կանգնած՝ փայտէ տախ-

կամ խաշ եւ ոչ զատկի տօնը տօնեն: Ասուած ականատես է եւ նա բաւական է իբրեւ ականատես. Իյադ կնքեց իւր կնիքով (Թուղթը): Ար պատմեն, թէ Իյադ պարտաւորեցրեց Ռաքքայի բոլոր եր-շ-տե-նէ-րէն շորս դենար վճարել. ըստ (այլ) վկայութեան՝ Օմար գրեց նորանից յետ Օմայր Ի. Սադին, որ նորա կառավարիչն էր, պարտաւորեցնել բոլոր տեղի բնակիչներին շորս դենար վճարել, ինչպէս նա արեց Չահարի(?) բնակչաց հետ:

Իյադ եկաւ Խառան՝ եւ բանակեցաւ Բաշուզգայում,² ուղարկելով առաջապահ զօրքը (Խառան), որի առջեւ բնակիչք փակեցին քաղաքի, դռները եւ արտաքսեցին նորան այնտեղից: Երբ Իյադ իջեւանեց Բաշուզգայում, Խառանի հեթանոս բնակիչք նորա մօտ մարդ ուղարկեցին նորան տեղեկացնելու, որ քաղաքի մի մասը նոցա ձեռքումն է, եւ նորան խնդրելու, որ նա Ուռհայ գնայ, եւ ինչ հիման վերայ Ուռհայի բնակիչք նորա հետ խաղաղութիւն կապեն, նոքա գոհ կը մնան (նոյն պայմաններն ընդունելու). իսկ քրիստոնեաների հետ թող նա վարւի այնպէս, ինչպէս նա կամի, մինչեւ նոքա նորա մօտ կը գան: Երբ այս լուրք առան քրիստոնեայք, նոքա ուղարկեցին Իյադի մօտ՝ խնդրել նորանից նոցա նոյն ողորմութիւնն շնորհել, որ նա հեթանոսաց պարգեւեց, եւ հնազանդեցան նորան:

Իյադ եկաւ Ուռհայ. բնակիչք զօրք գումարեցին նորա դէմ եւ մի ժամ շարունակ կը նե-

տակներ միմեանց զարկելով՝ եկեղեցի կը հրատիրէ ժողովուրդը:

¹ Κάρόραι (Ptol. V, Strabo XVI), Carrae (Amm. Marc.).

² Ըստ Якутի քաղաքս կը գտանուի Ռաքքայ եւ Ռասեւայի (Քուրա, Ptol., Քուրա, Steph. Byz. Resaina, Amm. Marc.) ձգ:

տահարելին մուսլիմներին. երբ կորիչք քաղաքից դուրս ելան, մուսլիմները ի փախուստ զարձուցին նոցա եւ ստիպեցին նոցա քաղաք վերադառնալ: Բնակիչք երկար շտատանւեցան եւ խնդրեցին իրենց սղորմութիւն եւ խաղաղութիւն շնորհել. Իյադ բնդունեց նոցա աղերսն եւ գրեց նոցա թուղթ, որոյ պատճէնն է՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենագթասերի եւ ամենաողորմածի. այս է Իյադ Ի. Ղանմի թուղթը առ Աւուհայի եպիսկոպոսը, թէ դուք ինձ բաց արիք քաղաքի դռները այն պայմանով, որ ամէն մարդ մի դենար եւ մի Դո-ր-ոյ ցորեն ինձ վճարէ. իսկ դուք ապահով էք ձեր կենաց, գոյքի եւ ստրուկների վերաբերմամբ: Դուք պարտաւոր էք՝ մոլորած (մուսլիմին) ճանապարհ ցոյց տալ եւ ճանապարհների մասին հոգալ, մուսլիմներին նախադգուշացնել (վտանգի դէպքում) եւ նոցա ձեր ոյժը (ծառայեցնել) Աստուած տկանատես է եւ նա բաւական է իբրեւ տկանատես:»

Ինձ պատմել է Գաւուգ Ի. Աբդուլհամիդ՝ իւր հօր, իւր պապի ասելով՝ թէ Իյադի թուղթն առ Աւուհայեցիք հետեւեալն է՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենագթասերի եւ ամենաողորմածի. այս է Իյադ Ի. Ղանմի եւ նորահետ զտանուող մուսլիմների թուղթն առ Աւուհայի բնակիչք, թէ ես խնայեցի ձեր արիւնը, գոյքը, արտերը, կանայք, քաղաքը եւ ջրաղացք, եթէ դուք կատարէք այն պարտականութիւնն, որ (ես դրի) ձեր վերայ. դուք մեզ պարտաւոր էք մեր ճանապարհների մասին՝ հոգալ, հիւրընկալել մեզ, երբ մենք մոլորինք. տկանատես են Աստուած, նորահետ շրջտակները եւ մուսլիմք:»

Ապա Իյադ եկաւ Խառան, ուղարկելով Սաֆվան Ի. ալ-Մուատտալին եւ Հարիր Ի. Մաւլամոյ ալ-Ֆիհրիին Սամուսատ. Իյադ խաղաղութիւն շնորհեց Խառանի բնակչաց՝ Աւուհայեցոց հետ

կապած գաշին հիման վերայ. բնակիչք բաց արին քաղաքի դռները նորա առջև, եւ նա գրեց այնտեղ մէկին կառավարիչ: Այնտեղից նա գնաց Սամուսատ, ուր նա գտաւ Սաֆւան Ի. ալ-Մուսատտային եւ Հաբիբ Ի. Մասլամային քաղաքի առջև կանգնած. նոքա առած էին գիւղօրայք հանդերձ նոցա բերդերով, որպէս եւ Սամուսատի ամրոցները: Իյադ խաղաղութիւն կապեց բնակչաց հետ՝ Ուռ-հայեցոց ներած գաշին հիման վերայ. ապա նա վերադարձաւ Ուռ-հայ, ուստից նա մեկնած էր:

Ինձ պատմել է Մուհամմէդ Ի. Սադ՝ ըստ Վակիդիի, Մամարի,¹ Ջոհրիի աւանդութեան՝ թէ Միջագետքում ոչ մի հնութեան տեղի չմնաց, որ նւաճած շինէր Օմար Ի. Խատտարի ժամանակ Իյադ Ի. Ղանձ, այն է՝ Խառան, Ուռ-հայ, Ռաքքայ, Քարքիսեայ,² Մծբին³ եւ Սինջար:⁴

Ինձ պատմել է Մուհամմէդ՝ Վակիդիի, Աբուլուահման Ի. Մասլամայի, Փուրատ Ի. Սալմանի, Ջարիտ Ի. Հաջաջի ասելով, թէ Իյադ նւաճեց Ռաքքայ, Խառան, Ուռ-հայ, Մծբին, Մայաֆարեկին⁵, Քարքիսեայ եւ Էփրատի վերայ գտանուող աւանները, քաղաքները՝ խաղաղութեամբ, իսկ երկիրը՝ բռնութեամբ⁶: Նոյն Մու-

¹ Այս պատմագրի «Հայաստանի նւաճումն» երկը ցաւօք մեզ չէ հասել:

² Հնոց *Circesium*, *Κιρκέσιον*.

³ *Nisibis* (Ptol.), *Νίσιβις*, *Náσιβις*, *Νέσιβις* (Steph. Byz.), *Nisibis* (Amm. Mare.)

⁴ *Σιγγάρα* (Ptol. V.) *-Σιγγάρα, πόλις Ἀραβίας* πρὸς τῇ Ἐδέσση Steph. Byz.), *Singara* (Amm. Mare.), *Sangarena* (Sext. Ruf.).

⁵ Հայ մասենագրերի Նփրկերս կամ Մարտիրոսաց քաղաք Ի Ծոփս: *Μαργυρόπολις* (Gelzer, *Georgii Cyprii descriptio orbis romanis*, 911):

⁶ Մեծ քաղաքներին ներած «ապահովութեան» պայմաններում ոչ մի խոսքով չի յիշի նոցա ընդհանրապէս:

Համեզ պատմել է ինձ՝ Վակիդիի, Ջաւր Ի. Եղիզի, Ռաշիդ Ի. Սադի ասելով՝ թէ Իյադ նւաճեց Միջագետք, քաղաքները՝ խաղաղութեամբ, իսկ երկիրը՝ բռնութեամբ: Կարծու՛մ են, թէ երբ Իյադ Ռաքքայից Խառան եկաւ, նա գտաւ քաղաքը դատարկ, որովհետեւ բնակիչք դաղթել էին Ուռհայ. Ուռհայի նւաճումից յետ այստեղ փոխադրւած Խառանցիք խաղաղութիւն կապեցին (Իյադի հետ) իրենց քաղաքի համար. Իյադ շնորհեց նոցա նոյն պայմաններն, որ տւած էր Ուռհայեցոց: Ինձ պատմել է Աբու Ալուբ, Ռաքքայի տղայոց ուսուցիչը, թէ՛ ինչպէս նա լսել է Հաջալ Ի. Աբի Մունի Ռուսաֆիից, իսկ սա՛ իւր հօրից, իւր պապից՝ Իյադ նւաճեց (նախ) Ռաքքայ, ապա Ուռհայ, ապա Խառան, ապա Սամուսատ՝, առաջին (այսինքն Ռաքքայի) խաղաղութեան հիման վերայ: Յետոյ եկաւ Աբու՛ճ, Ռասկիֆայ՝ եւ Սալմու՛ն: Եւ ի՛նչ, նւաճեց այս տեղիք եւ խաղաղութիւն կապեց ամբողջբնակչաց հետ՝ Ուռհայի դաշին հիման վերայ:

Երբ Իյադ լուր ստացաւ, թէ Սամուսատի բնակիչք ապստամբեցան, նա գնաց եւ պաշարեց քաղաքը, մինչեւ որ առաւ: Իմանալով, որ Ուռհայեցիք դաշն խղել են, նա բանակեցաւ քաղաքի առջեւ. բնակիչք բաց արին նորա առջեւ գոները,

դորէից մտին, որոնց զբութիւնն համեմատարար շատ առաւել ծանր պէտք է լինէր օտարի իշխանութեան տակ. գրաւելով երկրի գլխաւոր կեդրոնները երբեմն երկմտի. բոց միշտ բացառապէս իրենց մեռնաու «խաղաղութեան պայմաններով» Աբարացոց հետ էր զէնքի զօրութեամբ հնազանդեցնել երկրի ոչլ տւանք եւ ամբողջներ:

1. Σαμόσατα (Ptol., Jos. Flavius VII, Dio Cassius).

Σαμόσατα, πόλις Κομμαγηνης (Strabo, Steph. Byz.); Samosata (Pliu., Amm. Marc.).

2. *Ροσάφα (Ptol.), Κάστρον *Ριοκηφῶς (Gelzer,

ibid. 913). Jakut: رَأْسُ كَيْنَا (Ռաս Ալոյֆայ) Խառանին մաս:

նա ներս մտաւ եւ դրեց այնտեղ իւր կառավարչին մի զօրագնդով Հանդերձ: Ապա Իյադ եկաւ Մանրէջ¹, որ Եփրատի վերայ է եւ նշանաւոր է իւր կամուրջով, եւ գրաւեց այն: Այն Աւարդայ՝ որ է Ռասէլայն քաղաքը, ուր նա գիմեց, գիմադրեց նորան, ուստի նա թողեց եւ եկաւ Թիլ Մաւզին², որ նա նւաճեց 19 թ. Ուսայի խաղաղութեան հիման վերայ: Իյադ սեպարկեց Հարիբ Ի. Մասլամայ Փիհրիին Քարքիսեայ, որ առաւ այն՝ Ռաքքայի դաշին հիման վերայ: Իյադ նւաճեց Ամիդ³ առանց ճակատամարտի՝ Ուսայի խաղաղութեան հիման վերայ, նոյն օրինակ եւ Մայաֆարեկին, իսկ Ապարատութ⁴ ամրոցը եւ Մժրին՝ կուով, նոյն պայմաններէ հիման վերայ. նոյնկերպ Տուր Արդին, Մարդին ամրոցը եւ Գարայ⁵, իսկ Քարդայ⁶ եւ Բաղարդայ՝ Մժրինի դաշին հիման վերայ: Նորա ծոտ եկաւ Զաւազանի՝ իշխանը եւ խաղաղութիւն կապեց նորա հետ՝ իւր հոգից նորան

1 Հնոց *Ἱεράπολις* (Ptol., Strabo, Gelzer, *ibid.* 872), Hierapolis (Amm. Mare.), այժմ *Մեմրիջ*, Ուսայի եւ Հալէպի մէջ:

2 Jakut ունի Մ—ւն (*جَزْمُ*) գրութիւն:

3 Amida (Theoph. Byz., Amm. Mare., *Ἀμιδα μητροπόλις* (Gelzer, *ibid.* 910).

4 Istaxri եւ Jakut ունին նոյն *اِسْتَاخْرِي* գրութիւն. այժմ Kefr Tuth գիւղը. Մարդինից 5 ժամ հարաւ:

5 Մժրինի եւ Մարդինի միջեւ. Daras castrum quae Anastasiopolis (Theoph. Byz.), *Δαράς* (Gelzer, *ibid.* 912), *Δάρα* (Procop.): Ինչպէս կ'աւանդէ Պրոկոպ, քաղաքս 501 թ. հիմեց Անաստաս կայսրը. որ Խոսրով Անուշիրվան 572 թ. նւաճեց:

6 *Καρδάρα* ? (Ptol. V, 17). Թերեւս նոյնն է մեր ճառենագրերի Կ—ւնայ գիւղը յԱղւնիս:

7 Jakut կ'անուանէ «գեղեցիկ քաղաք. Հայոց լեւներէ, Եւլաթի, Աարպատականի, Գիար Բեկրի եւ Մասուլի միջեւ, որոյ բնակիչք Հայեր են»:

հարկ տալու պայմանով: Այս բոլորը կատարեցաւ 19 թ. եւ Մուհառաաւի՛ օրերից (հաշուած)՝ 20 թ. Էյադ նւածեց Արզն՝ Մծբինի խաղաղութեան հիման վերայ եւ՝ անցնելով կիրճից՝ հասաւ Բիթլիս, եկաւ Խլաթ եւ հաշտութիւն կապեց քաղաքի իշխանի հետ: Գալով Աշխէն-ը, որ Հայաստանու մէկ է, նա շ'անցառ այն, այլ վերադարձաւ եւ դրեց Բիթլիսի տիրոջ վերայ նոյն հարկը, որ նա Խլաթի (բնակչաց), մեծամեծաց եւ իշխանի վերայ էր դրած: Այստեղից Էյադ անցաւ Ռաքքայ, ապա Հիմն, ուր նորան Օմար կառավարիչ նշանակեց. վախճանեցաւ 20 թ.:

Միջագետոց սահմանազուխը³:

Երբ Օսման Ի. Օֆֆան խալիֆ եղաւ (644—656), նա թուղթ գրեց Մուաւիային, որով նորան կը նշանակէր կառավարիչ Ասորիքի, իսկ Օմայր Ի. Սադ Անսարիին՝ Միջագետոց վերայ. բայց ապա նա հեռացրեց վերջինիս եւ յանձնեց Մուաւիային Ասորիք եւ Միջագետք նոցա սահմանազլխով հանդերձ, հրամայելով նորան յարձակիլ Աշմուշաաի՛ վերայ, որ Չորրորդ Հայբու մէկ է, եւ կամ յանձնարարել մէկին այդ գործը:

1 Մահմեդականաց տարւոյ առաջին տարին է:

2 Istaxri կ'անուանէ անպարիսպ քաղաք, որոյ արեւմտեան կողմու մի հոյակապ ամրոց կայ. Սերբեա գետի վերայ: Carolus Müller (Πτολεμαίου γεωγραφική) կ'ընթացրէ հնոց Տիգրանակերան (Τιγρανοκίερα, Ptol., Strabo, Steph. Byz., Dio Cass.; Tigranocerta, Tacitus, Plinius).

3 Հատուած կը նկարագրէ Արարացոց արշաւանքը դէպի Յունաստոց սահմանազուխը եւ նոցա երկարամեայ ճակատը Յունաց հետ, որոնցից նորա թափեցին առ ժամանակ Մալաթիայ. Աշմուշաա եւ Կամիս ամրոցը: Կամիսի վերայ անդի ունեցած կուէի նկարագրութիւնն մեր կրճատեցիւք:

4 Տե՛ս Աշմուշաաի մասին ծանօթութիւնս էջ 26:

Մուսուխայ ուղարկեց Հարիր Ի. Մասլամայ Ֆիհ-րիին եւ Սաֆվան Ի. Մուաթթալ Սուլամիին, որոնք մի քանի օրուայ բնթացքում նւաճեցին քաղաքը Ուսայի խաղաղութեան հիման վերայ. Մուսուխայ գրեց Սաֆվանին այնտեղ կառավարիչ, ուր նա վախճանեցաւ Մուսուխայի խալիֆութեան ժամանակ (661—680): Այլք կը պնդեն սակայն, թէ ինքն Մուսուխայ արշաւեց Աշմուշատի վերայ երկու զօրապետների հետ միասին եւ գրեց Սաֆվանին այնտեղ կառավարիչ, ուր նա մնաց մինչեւ իւր մահը: Կը պատմեն, թէ Կոստանդին կայսրը՝ Մալաթիայում իջեւանելուց յետ՝ բանակեցաւ Աշմուշատի հանդէպ 133 թ., բայց չկարողացաւ ոչինչ անել, այլ միայն ասպատակեց շրջակայքը եւ վերադարձաւ: Հարիր Ի. Մասլամայ Աշմուշատ առնելուց յետ յարձակեցաւ Կամիս ամրոցի վերայ, բայց չկարողացաւ ազգել. նոյնպէս եւ Սաֆվան նորանից յետոյ, 188 թ. Մուհամմեդ Ի. Արգուլահ Ի. Արդուլահման Ի. Արի Ամուայ Անսարի, որին Արդուլմալիք Ի. Սալհ նշանակած էր կառավարիչ Աշմուշատի վերայ, յարձակեցաւ Կամիսի վերայ եւ առաւ ամրոցը: Արգուլահ Ի. Թահիր նւաճեց Կամիս Մամունի խալիֆութեան ժամանակ, որ մնաց մուսլիմների ձեռքում: Աշմուշատի եւ Կարինի քրիստոնեայ բնակիչք, որպէս եւ Բաղրատ որդի Աշոտի, Խլաթի իշխանն, կը խորհէին անցնել Յունաց կողմը եւ կը խնդրէին նոցա օգնութիւնն՝ Աշմուշատի գաւառում նոցա պատկանող հողերի համար:

Իյադ Ի. Ղանմ ուղարկեց Հարիր Ի. Մասլամայ Ֆիհրիին Աշմուշատից Մալաթիայ, որ նա գրաւեց. ապա բնակիչք փակեցին (նորա առջեւ) քաղաքի դռները: Երբ Մուսուխայ կառավարիչ եղաւ Ասորիքի եւ Միջագետաց վերայ, նա ուղարկեց Հարիր Ի. Մասլամային, որ նւաճեց Մալաթիայ բնութեամբ:

Բ. Իբն Մասկաւայ¹:

237 թ. Հայաստանի բնակիչք յարձակեցան Իւսուփ Ի. Մուհամմեդ Ի. Իւսուփի վերայ. պատճառը հետեւեալն էր: Երբ Իւսուփ եկաւ իւր գաւառը, որ Հայաստանի մի մասն կը կազմէր, (նորա մօտ) գնաց իշխաններէց մէկը Բազարատ² որդի Աշոտի, որ իշխանաց իշխան անունը կը կրէր. նա խնդրեց նորանից հովանաւորութիւն, բայց Իւսուփ Ի. Մուհամմեդ ձերբակալեց նորան եւ կապանքների մէջ ուղարկեց Սուլթանի դուռը, ուր Բազարատ իւր որդու հետ ընդունեց իսլամ: Բազարատի որդի Աշոտի՝ եղբոր որդին եւ Հայաստանի բոլոր իշխանք միացան ընդդէմ Իւսուփի, գաշն կապեցին միմեանց հետ եւ երդւեցան արեամբ: Իւսուփի մտերիւք յորդորեցին նորան շմեալ երկրում եւ հաղորդեցին նորան բնակչաց նորա գէմ գաւազրութեան մասին. սակայն նա շանաց եւ մնացայն ժամանակ նորան չըջապատեցին բոլոր կողմից: Չիւն իջաւ. երբ Իւսուփ քաղաքից դուրս գնաց, մինչ նորա մարդիկ ցրւած էին գործով, բնակիչք ճակատեցան եւ սպանեցին Իւսուփին նորա ուղեկիցներէ հետ միասին. նորան, ով որ կուին շէր մասնակցում, կ'ասէին՝ «Հանիբ զգեստներդ եւ ապրիբ մերկ, սորա ձգեցին իրենց զգեստները եւ ապրեցան մերկ եւ բոբիկ. նոցանից շատերը մեռան ցրտից, իսկ սմանց մասները ընկան, եւ ապրեցան:

¹ Fragmenta historicorum Arabicorum, T. II, Ed. de Goeje, Brill, 1871, p. 546—548. Արու Ալի Ի. Ալմեդ Ի. Մուհամմեդ Ի. Եսթուր Ի. Մասկաւայ. դանապետ եւ մտերիմ սուլթան Ազուգադգասուլայ Ի. Բոյեի. բանասէր, փիլիսոփայ եւ բժիշկ, վախճանեցաւ խորին ծերութեան մէջ 421/1030 թ. (Wüstenfeld, Gesch. der Araber, 182; Abulfeda, Hist. anteis. Ed. Fleischer, p. 203.)

² Հեղինակը տալիս է անունիս Բազարատ. իսկ Բեղազորի՝ Բէթուտ եւ Բաթուտ մերկ:

Այնուտափակկիլ ուղարկեց Բուզայ մեծին Հայաստան՝ Իւսուփի արեան վրէժը գնելու համար. սա գնաց եւ սկսեց Արզնից. ձերբակալելով Մուսէ Ի. Զուրարին, որ Իւսուփի սպանման համարն էր, Բուզան ուղարկեց նորան նորա եղբայր հետ միասին Սուլթանի մօտ, իսկ ինքն բանակեցաւ Խոյթում. այստեղ պատերազմեցաւ նա Հայերի բազմութեան՝ Իւսուփ Ի. Մուհամմեդի սպանողների հետ, յաղթեց նոցա եւ կոտորեց նոցանից 30000 մարդ, իսկ նոցա որդիքը ժողովրդի հետ միասին գերեց եւ վաճառեց:

Ապա Բուզան գնաց Ազրակ գաւառը եւ գերեց Աշուտ որդի Համզայի հայր Արասի. այնտեղից մեկնեցաւ Գուին եւ յետոյ Թիֆլիս:

238 թ. Բուզան յաղթեց Իսահակ Ի. Իսմայէլին՝ բանի Օմայայի ստրուկին՝ Թիֆլիսում եւ այրեց քաղաքը: Իսահակ Ի. Իսմայէլ ամբացել էր Թիֆլիսում, որ ըստ մեծ մասին փայտից էր շինած: Երբ Բուզան յարձակեցաւ քաղաքի վերայ, նա հրամայեց նաֆթային անօթներ վառել եւ նետել շինութեանց վերայ. քամին բարձրանալով՝ պատեց հրով Իսահակի ամրոցը եւ հարեւան շէնքերը: Թուրքերը եւ Մաղբերացիք մտան նորա մօտ, ձերբակալեցին նորան որդու հետ եւ տարան Բուզայի մօտ, որ հրամայեց կապանքների մէջ նորա պարանոցը կարել, իսկ մարմինն՝ խաշել. քաղաքում այրեցան մօտ 50000 բնակիչք: Գորանից յետոյ Բուզան յարձակեցաւ Իսայ Ի. Իւսուփի՝ Ստեփաննոսի քրոջ որդու վերայ եւ ճակատեցաւ նորա հետ Փայտակարան քաղաքում. Իսայ ամբացաւ կրիչ՝ ամրոցում, Բուզան գրաւեց բերդը,

1 Հմմտ. Թովմայ Արծրունի, (Ք. Պատկանեան, 1887, Ս. Պեւեբրուրդ) էջ 119—120:

2 Արաբացի ձեռագրի کیش մեք հարկաւ ուղղելու է کیش (Քիթիլ). Տես Թովմայ Արծրունի 178 «Էրան-սուր (ՂԱՂՈՒԱՆՍ) անուանեալն Քիթիլ»:

բունեց նորան եւ տարաւ՝ նորա որդու եւ Սմբատ
որդի Աշոտի՝ Աղւանից իշխանի, եւս Ատրնեքսեհ
որդի Իսահակի հետ միասին՝:

Գ. Տարարի:

Արու Զաֆար Մ. ի Զերիր աս-Տարարի ծնած
է 224/838 թ. Տարարիստանի Ամուլ քաղաքում:
Ուսումնասիրական ուղեւորութիւնից յետոյ եղիպ-
տոսում, Ասորիքում եւ Իրաքում (Բարեւունում),
նա հաստատեցաւ վերջապէս Բաղդադում, ուր նա՝
սկզբում իբրեւ ուսուցիչ խաֆիքի եւ ֆիլիսոփայի՝ ապա
իւր սեպհական դպրոցը հիմնեց: Նորա գրական
գործունեութիւնն կը տարածուէր ոչ միայն պատ-
մութեան վերայ, ուր նա առաւելապէս իբրեւ նա-
խը կը հանդիսանայ, այլ արդիւնաբեր էր նաեւ
Ղորանի մեկնութեան եւ իրաւաբանութեան
մէջ: Վախճանեցաւ Բաղդադում 310/923 թ.
(Geschichte der arabischen Literatur von Carl
Brockelmann, I. Band, S. 142, Weimar 1898).

Հեղինակի բազմահատոր համաշխարհային
պատմական երկասիրութիւնն, աշխարհի ստեղծ-
մանից մինչեւ նորա ժամանակը, Հիջրայից յետոյ
իբրեւ ժամանակագիր գասաւորած, լոյս է տեսել
մի շարք յայտնի արաբագէտ գիտնականաց խմբա-
գրութեամբ հետեւեալ տիտղոսի տակ՝ Annales
quae scripsit Abu Djafar M. b. Djarir at-Tabari
cum aliis ed. de Goeje, 3 series, Lugd. Bat.
1879 - 98.

Հայաստանի մասին առաջ բերած տեղեկու-
թիւնները՝ թէ եւ ոչ հարուստ՝ զգալի կերպով կը
տարբերին Բելազորիի վկայութիւնից, քաղուած
լինելով շատ անգամ բոլորովին տարբեր՝ թէ
գրաւոր եւ թէ անգիր՝ աղբիւրներից:

1 Հմտ. Թովմայ Արծրունի. էջ 172-175:

Միջագետոց նուաճումն¹:

(V, 2505).

Ըստ Սայիֆի աւանդութեան Միջագետք նուաճեցաւ 17 թ., իսկ ըստ Ի. Իսհակի՝ 19 թ. յետ Հիջրայի: Օմար գրեց Սադ Ի. Աբու Աբքաասին, թէ Աստուած նուաճեց Ասորիք եւ Իրաք մուսլիմների համար, ուստի ուղարկիր քեզանից մի զօրագունդ Միջագետք եւ նշանակիր նորա վերայ երեքից մէկին՝ խալիֆ Ի. Աբուֆութին, կամ Հաշիմ Ի. Օսբային եւ կամ Էյադ Ի. Ղանմին զօրագլուխ: Սադ՝ ստանալով Օմարի թուղթը՝ ուղարկեց Ղանմին մի զնոյզ, նորա հետ գնելով Աբու Մուսայ Աշարիին իւր որդու՝ Օմար Ի. Սադի հետ միասին եւ Օսման Ի. Աբու-Լ-Աաս Ի. Բիշր Զաքաֆիին. այս բանը տեղի ունեցաւ 19 թ.:

Էյադ արշաւեց Միջագետք եւ պաշարեց Առհայ. քաղաքի բնակիչք խաղաղութիւն կապեցին նորա հետ զխառնարկ տալու հիման վերայ. նոյն պայմանով եւ խառանցիք: Ապա Էյադ ուղարկեց Աբու Մուսայ Աշարիին Մծբին, իսկ Օմար Ի. Սադին՝ Ռասէլայն մուսլիմներից բաղկացած օգնական զնոյզ. ինքն բնաիր զօրքով գնաց Դարայ եւ պաշարմամբ գրաւեց քաղաքը. իսկ Աբու Մուսայ առաւ Մծբին: Այս բոլորը կատարեցաւ 19 թ.:

Էյադ ուղարկեց Օսման Ի. Աբի-Լ-Աասին Չորբորդ Հայք. այստեղ Սաֆֆան Ի. Մուաթթալ Սուլամին նահատակեցաւ տեղի ունեցած մի ճակատամարտի մէջ: Բնակիչք խաղաղութիւն հաստատեցին Օսման Ի. Աբի-Լ-Աասի հետ՝ իւրաքանչիւր ընտանիքից մի գննար վճարելու պայմանով:

¹ Այս եւ հետեւեալ հատուածքն Աարպատականի եւ Դարբանդի նուաճման մասին առաջ կը բերեմ քաղուածօրէն, ի բաց թողնելով ինչ ինչ հետաքրքրութիւնից զուրկ մանրամասնութիւններ:

Իսկ ՍոյիՖ կը պատմէ, թէ էյադ Ի. Ղանժ գնաց ալ-Քաթայի հետքերով, երբ Օմար գրեց Սագին, որ նա ուղարկէ ալ-Քաթային 4000 մարդուց բաղկացած զնդով Աբու Օթայդային օգնութեան. նորա ուղեւորեցան Միջագետք դէպի (Եփրատի) ակունքը: Սուհայլ Ի. Ազդի իւր բանակով հասաւ Ռաքքայ: Միջագետոց բնակիչք Եմեսսայում՝ լսելով Աուֆացիների մերձենալը՝ ջրուեցան իրանց դիւղերում. Սուհայլ պաշարեց նոցա, մինչեւ նորա խաղաղութիւն կապեցին: Այս ժամանակ էյադ Միջագետոց Վասեթ քաղաքումն էր: Բնակիչք համաձայնեցան գլխահարկ վճարել:

Աբգուլլահ Ի. Իտրան արշաւեց դէպի Տիգրիս, եկաւ Մասուլ եւ անցաւ այնտեղից Մծրին. բնակիչք ընդունեցին նորան խաղաղութեամբ եւ այնպէս վարուեցան, ինչպէս եւ Ռաքքայի ժողովուրդը:

Երբ Ռաքքայի եւ Մծրինի բնակիչք հնազանդեցան, էյադ առաւ իւր հետ Սուհայլին եւ Աբգուլլային, զնաց Խառան եւ յափշտակեց ինչ որ նորա շրջակայքում գտաւ: Երբ նա բնակչաց մօտ եկաւ, նորա հրաժարեցան նորան իրանց համաձայնութիւնն տալ գլխահարկի նկատմամբ. էյադ ընդունեց այս, իսկ ով որ համաձայնեցաւ, նա նորան մշտական հարկատու նշանակեց:

էյադ ուղարկեց Սուհայլին եւ Աբգուլլային Առհայ: Բնակիչք շահամաձայնեցան գլխահարկ վճարել. ցանկացողը նշանակեցաւ մշտական հարկատու:

(2646) Ի. Իսհակ կը պատմէ, թէ 21 թ. Օմայր Ի. Սագ Անսարին արշաւեց... Միջագետք, իսկ Մասախայ՝ Անտիոքիայ եւ Ալիլիկիայ. միեւնոյն թէին Աբու Հիշամ Ի. Օտրայ Ի. Ռաբիայ Ի. Աբգուլ-Շամս խաղաղութիւն հաստատեց Ալիլիկիայի, Անտիոքիայի եւ Մասախայ Մասրինի բնակչաց հետ:

Ատրպատականի նուաճումն:

(2647, 2660—64):

Աբու Ջաֆար կը պատմէ, թէ Ատրպատական նուաճեցաւ 22 թ. նոյնպէս ինձ աւանդել է Ահմէդ Ի. Ջաբիտ Առաւելի բնա իսհակ Ի. Այսի, բնա Աբու Մաշարի՝ թէ Ատրպատական նուաճեցաւ 22 թ., ուր կառավարեց Մուղէյրայ Ի. Շիրայ. նոյնն կը հաստատէ եւ Վալիդի: Իսկ Սայիֆ Ի. Օմար կը պատմէ, թէ այս գէպը տեղի ունեցաւ 18 թ. Համադանի, Ռայի եւ Ջորջանի նուաճումից յետոյ:

Նուայմ՝ հպատակեցնելով Համադան՝ արշաւեց Ռայ, որ Վաջի-Լ-Ռուդի մէջն է: Օմար գրեց նորան, որ նա Սիմակ Ի. Խարաշայ Անարիին ուղարկէ Ատրպատական՝ Բուկէյր Ի. Արդուլահին օգնութեան. Նուայմ սակայն սպասեց, մինչեւ գրաւեց Ռայ, ապա արձակեց Սիմակին, որ գնաց Բուկէյրի մօտ Ատրպատական, երբ սա արդէն իւր արշաւանքն սկսել էր: Երբ Բուկէյր Ջարմիդան մտաւ, նորան գիմաւորեց Իսֆանդիար Ի. Ֆառաուլ-գաս՝ անցնելով Վաջի-Ռուդից. այս եղաւ առաջին ճակատար Ատրպատականում. երկու զորագնդեր իրարու բախեցան. Աստուած ի փախուստ գարձրեց թշնամու զօրքը, եւ Բուկէյր գերեց Իսֆանդիարին, որի հետ միասին նա շրջեց նորա գաւառները, բաց ի ամրոցավայրերից: Այս ժամանակ նորան հասաւ Սիմակ Ի. Խարաշայ օգնական զնգով, նուաճելով շրջակայ գաւառները, որպէս Օտրայ Ի. Ֆարքադ հնազանդեցրել էր իրեն ճանապարհի վերայ գանուղ երկրները:

Դորանից յետոյ Բուկէյր խնդրեց Օսմանին՝ իրեն արձակել պաշտօնից. Օմար աւելց իւր համաձայնութիւնն այն պայմանով, որ նա՝ նշանակելով իրեն փոխանորդ՝ արշաւէ Գարբանդ՝ Բուկէյր գրեց Օտրային երկրի վերայ կուսակալ եւ՝ յանձնե-

լով նորան Իսփանդիարին՝ ուղղակի գնաց Գար-
րանդ. Օտրայ իւր կողմից նշանակեց Սիմակ Ի. Խա-
րաշային կառավարիչ (երկրի մի մասի վերայ): Եւ
այսպէս Օմար ամբողջ Ատրպատական յանձնեց Օտ-
րայ Ի. Ֆարբադին:

Բահրամ Ի. Ֆառաուխզադ՝ գարան մտնելով՝
իւր զօրքով սպասեց Օտրային ճանապարհին, մին-
չեւ նա մտնեցաւ. տեղի ունեցած ճակատամարտում
Օտրայ ի փախուստ դարձրեց Բահրամին, որ ապրե-
ցաւ փախստեամբ:

Երբ Օտրայի ձեռքն անցաւ Բուկէյրի իշխա-
նութիւնն եւս, նա դրեց Ատրպատականի բնակչաց
հետեւեալ դաշնագիրը՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենագթաւորի եւ ան-
մենաողորմածի. աւասիկ այս պայմանները շնորհեց
Օտրայ Ի. Ֆարբադ՝ Օմար Ի. Խաթթարի կառա-
վարիչը՝ Ատրպատականի ժողովրդին՝ նորա դաշ-
տերի, լեռների, արօտատեղերի եւ սարուկների վե-
րաբերմամբ, նաեւ կրօնաւորներին. բոլոր բնակչաց
պահանջութիւն է տրուում՝ նոցա կեանքի, գոյքի,
կրօնի եւ հաստատութեանց համար այն պայմանով,
որ նոցանից ամէն մէկը գլխահարկ վճարէ ըստ շա-
փոյ իւր կարողութեան, բաց ի երեխաներից, կա-
նանցից եւ շքաւորներից, որոնք աշխարհական
ինչք չունին, եւ բաց ի կրօնաւորներից, որոնք աշ-
խարհական գոյքից զուրկ են: Այս արտօնութիւնք
կը շնորհուին թէ երկրի բնիկ ժողովրդին եւ թէ
նորա հետ բնակողներին, որոնք պարտաւոր են գի-
շեր եւ ցերեկ հիւրընկալել մուսլիմ զորագնդերից
անջատուած զինուորին եւ նորան ուղեցոյցներ տալ:
Ով տարւայ բնթացքում իւր խաշինքը ժանտախ-
տից կորցրեց, նա ազատ կը մնայ նոյն տարուայ
հարկից: Ով երկրի մէջ մնայ, նա կը վայելէ նոյն
իրաւունքներն, որ եւ երկրի բնակիչք այսու հետեւ,
իսկ ով հեռացաւ, նորան ապահովութիւն կը
տրուի, մինչեւ նա իրեն ապաստան գտնի: Թուղթ

գրեց Ջունդուբ, վկայ են Բուկէյր Ի. Աբդուլ-
լահ Լէյթի եւ Սիմակ Ի. Խարաշոյ Անսարի.
յամին 18:»

Դարբանդի նուանումն:

(V, 2663.)

Նոյն 22րդ թ. նուաճեցաւ Գարբանդ:

Սոյի՛Ք կր պատմէ, թէ Օմար ուղարկեց Սու-
րաբայ Ի. Ամրին՝ որ Ջալ-Նուբ (Հրաւոր) կը կոչ-
ուէր՝ Գարբանդ. նա գրեց առաջագահ զնդի վե-
րայ Աբդուլուահման Ի. Ռարիային (որ նմանապէս
Ջալ-Նուբ մականունն կը կրէր), մի թեւր յանձ-
նեց Հուզայֆոյ Ի. Ասիդ Ղիֆարին, իսկ միւսը՝
Բուկէյր Ի. Աբդուլլահ Լէյթին. վերջինս Սուրա-
բայի նորա մօտ գալուց առաջ Գարբանդի նուաճ-
մամբ էր զրազուած: Սուրաբան գրեց նորան՝ միա-
նալ իւր հետ. աւարի վերայ զնելով Սալման Ի.
Ռարիային, նա առաջ ուղարկեց Աբդուլուահման
Ի. Ռարիային եւ հետեւեց նորան, մինչեւ գուրս
եկաւ Ատրպատականից եւ հասաւ Բուկէյրի մօտ
Գարբանդի շրջակայքում. նորա հետ միասին առաջ
ընթանալով, Սուրաբան մտաւ Գարբանդի երկիրը
Օմարի հրամանով, որ նորան օգնութեան ուղար-
կեց Հարիբ Ի. Մասլամային Միջագետից:

Տարարի:

(2665:) Հայք այստեղ շեն բնակում, այլ
միայն անցուղարձ կ'անեն: Սուրաբայ Ի. Ամր
գրեց հետեւեալ թուղթը՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենազթաւերի եւ
ամենարբերարի. ահաւասիկ այս պայմանները
շնորհեց Սուրաբայ Ի. Ամր՝ հաւատացելոց ամիրա-
պետ Ամր Ի. Խատտարի կառավարիչը՝ Շահբա-
րազին՝, Հայաստանի բնակչաց եւ Հայերին. նա

1 Գարբանդի (բարի) իշխանին:

պարզեւեց ապահովութիւն նոցա կենաց, ընչից եւ կրօնին, որոնք վնասի կամ նախատանքի չպէտք է ենթարկուին: Հայոց եւ Գարբանդի՝ թէ բնիկ եւ թէ եկեօր ժողովրդի, նաեւ շրջակայ ազգաբնակութեան հետ նա պայմանաւորեցաւ, որ նոքա օգնեն (մուսլիմներին) բոլոր պատերազմներում եւ հնազանդին միանգամայն նաբի՝ բոլոր հրամաններին, իսկ եթէ նաբ չլինի՝ վալիի վճիռներին: Սորա փոխարէն ազատ կը լինի գլխահարկից նա, ով ընդունեց այս պայմաններն², բաց ի զինւորական ծառայութիւնից, որ կը փոխանակէ գլխահարկը: Ով գոհ լինի սորանով եւ մնայ երկրում, նորա վերայ կը ծանրանայ նոյն գլխահարկը, որ եւ Ատրպատականի ժողովրդի վերայ: Նոքա պարտաւոր են սեղեցոյց ծառայել (մուսլիմին) եւ նորան հիւրընկալել մի ամբողջ օր. եթէ զինւորական ծառայութիւն անեն, ազատ կը լինին այս պարտականութիւնից, իսկ եթէ՝ թողնեն (ծառայութիւնն), իրանց վերայ կ'առնեն այս ծանրութիւնն: Վկայ են Երգուլուահման Ի. Ռարիայ, Սալման Ի. Ռարիայ եւ Բուկէյր Ի. Երգուլահ. գրեց Մարգի Ի. Մուքարրին³:

Ապա Սուբաբոյ ուղարկեց Բուկէյրին՝ Մուզան (موزان), Հարիբ Ի. Մաւլամային՝ Տփղիս, Հուղայֆայ Ի. Ասիդին՝ Ալանաց լեռները եւ Սալման Ի. Ռարիային՝ մի այլ կողմ. սոցանից եւ ոչ մէկը շնուճեց իրեն նշանակած երկիրը, բացի Բուկէյրից, որ ցրեց՝ Մուզանի բնակիչներին, որոնք վերագարձան իրենց բնակատեղերը՝

¹ Նահապետ, որ գատաւորի իշխանութեամբ հանդերձեալ էր. գատաւոր:

² Եւ կը կարգաւ *كذلك من اجاب الى ذلك*
 փոխանակ *توضع الجزاء عن اجاب الى ذلك*

³ Ըստ այլ մեկազրի «եկաւ Մուզան»:

գլխահարկ վճարելու պայմանով. նա գրեց նոցա հետեւեալն՝

«Յանուն Աստուծոյ ամենազթատերի եւ ամենաողորմածի. ահա առիկ այս պայմանները շնորհեց ի. Արզուլահ Մուղանի՝ որ Կովկասի լեռներում՝ բնակչաց. ապահովութիւն նոցա կենաց, բնչից, կրօնին եւ դաւանութեան այն պայմանով, որ ամէն մի շափահաս մի գենար կամ նորա արժէքը վճարէ. դուք պարտաւոր էք մուսլիմին ներել ձեր մտերմական խորհուրդը, նորան ուղեցոյց ծառայել եւ հիւրընկալել մի օր եւ մի գիշեր. իսկ դուք կը վայելէք ապահովութիւն, մինչեւ այս պայմաններն կը կատարէք եւ հաւատարիմ կը մնաք, մեք եւս մեր խօսքին կը մնանք հաստատ. Ասուած օգնական. բայց եթէ դուք այս պայմանները գրժէք եւ որ եւ է նենգութիւն երեւան հանէք, այն ժամանակ չկայ ձեզ ապահովութիւն, բայց միայն եթէ մասնէք բոլոր անհաւատարիմներին, ապա թէ ոչ դուք նոցա համամիտ կը ճանաչէք: Ակայ են՝ Շամմախ ի. Գիրար, Ռուսարիս ի. Զունադիր եւ Համալայ ի. Զուվայայ. գրեցաւ 21 թ.»

(2674 - 75) Մուսլիմայի ժամանակ Հայաստանի բնակիչք ապստամբեցան. Հարիբ ի. Մասլամայ՝ որ Գարբանդի կառավարիչն էր եւ այս ժամանակ Աբաց երկրում կը գտանէր, գրեց թուղթ Տփղիսի (այս քաղաքը Կովկասի լեռներում է) բնակչաց. ապա պատերազմեցաւ նոցա հետ, մինչեւ նորա հնազանդեցան եւ ստացան նորանից ներումն. երկու կողմից կայացաւ դրաւոր համաձայնութիւն, որից յետոյ Հարիբ գրեց հետեւեալն.

«Յանուն Աստուծոյ ամենազթատերի եւ ամենաողորմածի. Հարիբ ի. Մասլամայից առ Տփղիսի՝ Աբաց Հորմուզ երկրի՝ բնակիչք ողջոյն. ձեր վերաբերմամբ ես կը փառաւորեմ Ասուած, բացի որից չկայ մի այլ ասուած: Մեզ մօտ եկաւ

և Բեր պատգամաւոր Տուֆլին՝, մեզ ծանուցեց ձեր
 խօսքը, յանձնեց այն ինչ որ դուք ուղարկած էք
 եւ յայտնեց ձեր կողմից ձեր կարծիքը, թէ մենք
 ազգ չենք. յիրաւի այսպէս էինք մենք, մինչեւ
 հզօրն եւ բարձրեալն Ասուած մեզ Սուհամեղի
 Բեռօք ուղիղ ճանապարհով տարաւ եւ իսլամի
 շնորհիւ մեզ ոչնչութիւնից, ստորութիւնից եւ
 տգիտութիւնից յետոյ զօրացուց: Ապա Տուֆլին
 հաղորդեց, որ դուք մեզ հետ խաղաղութիւն կը
 ցանկաք. ես եւ հաւատացեալք, որ ինձ հետ են,
 ոչինչ չունինք դորա դէմ. ես ուղարկուիմ եմ
 Արդուլուհաման Ի. Ջաղ Սուլամիին, որ մեր
 ասուածարաններից եւ Ղուրանագէտներից ամե-
 նակատարեալն է. նորա հետ միասին կը գնեմ ձեր
 ապահովութեան վերաբերեալ թուղթըս. եթէ
 հաճիք՝ նա ձեզ կը յանձնէ, իսկ եթէ չընդունէք,
 նա ձեզ բացէիբաց պատերազմ է յայտնելու, որով-
 հետեւ Ասուած շի սիրէ անհաւատարիմներին:

«Յանուն Ասուածոյ ամենազթատերի եւ
 ամենաողորմածի. այս է Հարիբ Ի. Մասլամայի
 Տփղիսի՝ Արաց Հորմուզ երկրի՝ բնակչաց նւիրած
 թուղթը՝ յապահովութիւն ձեր կենաց, բնչից,
 վանօրէից, եկեղեցեաց եւ աղօթատեղերի այն
 պայմանով, որ դուք հպատակիք եւ ամեն բնա-
 նիք ամբողջապէս մի գենար գլխահարկ վճարէ.
 դուք պարտաւոր էք մեզ նւիրել ձեր մտերմական
 խորհուրդը եւ օգնութիւնն Ասուածոյ եւ մեր
 թշնամեաց դէմ, հիւրընկալել ճանապարհորդին
 այն ուտելիքներով եւ խմիչքներով, որ ներեալ
 են Գըբի հետեւողներին, նորան ուղեցոյց ծա-
 ռայել՝ առանց որ եւ է փնասի ձեզանից մէկին:
 Եթէ իսլամ ընդունէք, աղօթք անէք եւ աղքա-

1. نقلی Թերեւս կարգաւու է نقلی² θεόφιλος. բեւա-

զրի ուժի نقلی որ հաւանօրեն կարգաւու է نقلی³ Նիկոցայոս:

տայ ողորմութիւն տաք՝ դուք մեր եղբայրներն էք
կրօնի մէջ եւ մեր հովանաւորութիւնն կը վայելէք։
Ով իւր երեսը Ասործուց, նորա մարգարէից, նորա
գրքերից եւ նորա ժողովրդից դարձնէ, մնէք նորան
բացէիբաց պատերազմ կը յայտարարենք, որով-
հետեւ Ասուած շի սիրէ անհաւատարիմներին։
Վկայ են՝ Արդուլուահման Ի. Խալիզ, Հաջջաջ եւ
Էյադ, զրեց Ռաբահ։ Ես վկայ կը կոչեմ Ասոր-
ծուն, նորա հրեշտակները եւ հաւատացեալներին։
Ասուած իբրեւ վկայ բաւական է ։

(2804) 24 թ. Վալիզ Ի. Օքբայ արշաւեց
Ատրպատականի եւ Հայոց վերայ, որովհետեւ
բնակիչք խզեցին խաղաղութեան պայմանները, որ
նոքա հաստատել էին Օմարի ժամանակ իսլամա-
կանների հետ։ Այսպէս կ'աւանդէ Աբի Միխնաֆի,
իսկ բաւ այլոց՝ այս արշաւանքը տեղի ունեցաւ
26 թ.

Նիշամ Ի. Մուհամմէդ կը պատմէ բաւ աւան-
դութեան Աբի Միխնաֆի, թէ Վալիզ Ի. Օքբայ
(որ ամիրապետ Օմանի ժամանակ կուֆայի կա-
ռավարիչն էր) արշաւեց Ատրպատականի եւ Հայոց
վերայ. իւր մօտ կոչելով Սալման Ի. Ռաբիայ
Բահիին, նա ուղարկեց նորան իւր առաջապահ
գնդի հետ, իսկ ինքն ամբողջ զօրքով առաջ
ընթացաւ եւ մտաւ Ատրպատական, ի նկատի
ունենալով անցնել Հայաստան։ Նորա հրամանով
Արդուլահ Ի. Հուբայլ Ի. Աֆվ Ահմասի 4000
զօրքով ասպատակեց Մուշան, Բաբար՝ եւ Թայլա-
սան, վնասեց բնակչաց գոյքին եւ աւարի առաւ.
Ժողովուրդը թագնեցաւ նորանից, իսկ նա գերեց
նոցանից շատերին եւ եկաւ Վալիզ Ի. Օքբայի
մօտ. վերջինս խաղաղութիւն կապեց Ատրպատա-
կանի բնակչաց հետ՝ 800.000 դրամ վճարելու

։ Jakut ումի ٢٠٠٧ Taḥrīz (I, 174) գրութիւնն, որ
աւելի հաւանական կը թուի։

պայմանով, համաձայն նորա եւ Նուդայֆայ Ի. Իշամանի մէջ 22 թ. տեղի ունեցած դաշնագրու թեանն: Երբ Արգուլաս Ի. Շուբայլ իւր աւարա-
ռութիւնից անփնաս վերադարձաւ, Վալիդ ուղար-
կեց 24 թ. Սալման Ի. Ռարիայ Բահլին 12.000
զորքով Հայք, որ կողուտեց, սպանեց, գերեց եւ
վերադարձաւ աւարով Վալիաի մօտ:

Տարարի:

24 թ. Օսման հրամայեց Մասվիային՝ ու-
ղարկել Հարիր Ի. Մասլամային Ասորիքի ժողովրդի
հետ Հայաստան. Մասվիայ կատարեց նորա հրա-
մանն: Հարիր՝ լուր առնելով, որ յոյն Մասլիանք
80.000 յոյն եւ թուրք զորքով նորա դէմ է գալիս,
գրեց այս բանի մասին Մասվիային, սա տեղեկացրեց
Օսմանին, իսկ Օսման գրեց Սայիդ Ի. Ալասին,
հրամայելով նորան օգնել Հարիր Ի. Մասլամային.
Սայիդ ուղարկեց Սալման Ի. Ռարիային 6000 մարդ:

31 թ. Հարիր Ի. Մասլամայ ֆիհրի նաճեց
Հայաստան՝ ըստ Վակիդիի աւանդութեան:

32 թ. Սայիդ Ի. Ալաս նշանակեց Սալման
Ի. Ռարիային Բալանջարի սահմանադրիսի վերայ,
տալով նորան օգնակից դունդ Հուզայֆայի առաջ-
նորդութեամբ եւ մի այլ դունդ Ասորիքի ժողովրդի
ցողկացած՝ Հարիր Ի. Մասլամայ ֆիհրի հրա-
մանատարութեան ներքոյ:

Օսման գրեց Սայիդին՝ ուղարկել Սալմանին
Բար (Գարբանդ), իսկ Արգուլուսհամ Ի. Ռարիային
(որ Բարի հանդէպ կը գտանւէր) հրամայեց այն-
տեղից հեռանալ. սակայն նա չհեռացաւ Բալան-
ջարից, այլ Օսմանի ամիրապետութեան թ. թւին
եկաւ պաշարեց Բալանջար, քաղաքի առջեւ
դնելով 5-ը-նէ: Եւ 7-ը-7 (քարանձաւ) մեքենա-
ները, այնպէս որ ոչ ոք չէր կարող մօտենալ
առանց փնասելու կամ սպանւելու: Թուրքերի

նշանակած օրը Բալանջարի բնակիչք դուրս եկան քաղաքից, որոնց հետ միանալով թուրքերը ճակատեցան. Արդուլուահաման ի. Ռարիայ, որ Զ--ը--ը կը կոչուէր, սպանեցաւ, իսկ մուսլիմները փախստեամբ ցրեցան զանազան կողմեր:

66 թ. Մուխտար գրեց Արդուլահ ի. Հարազին կառավարիչ Հայաստանի վերայ:

67 թ. Մոսար ուղարկեց Մահալար ի. Արու Սաֆարին կառավարիչ Մաւսիլի, Միջագետքի, Ատրպատականի եւ Հայաստանի վերայ:

73 թ. Օսման ի. Ալիդ չորս հազար զօրքով յարձակեցաւ Յունաց վերայ Հայաստանի սահմաններում եւ՝ թէեւ Յոյները 60.000 էին՝ հալածեց նոցա եւ կոտորեց նոցանից մեծ բազմութիւն:

81 թ. Արդուլմալիք ուղարկեց իւր որդի Օրայդալահին, որ առաւ Կարին:

90 թ. Մասլամայ ի. Արդուլմալիք արշաւեց թուրքերի վերայ եւ՝ հասնելով Բար Ատրպատականի նահանգում՝ առաւ երկրի բերդերը եւ քաղաքները: Նոյն արշաւանքն նա կրկնեց հետեւեալ տարի:

90 թ. Արբաս ի. Ալիդ ասպատակեց Յունաց երկիրը, հասնելով մինչեւ Արզն:

98 թ. Սուլէյման արշաւեց Յունաստան եւ բանակեցաւ Դարիքում,՝ առաջ ուղարկելով Մասլամային. Յոյները՝ ահաբեկ լինելով՝ հեռացան Հայաստանից:

99 թ. Թուրքերը արշաւեցին Ատրպատական եւ սպանեցին մուսլիմներից մեծ բազմութիւն:

102 թ. Օմար ի. Հուբայր յարձակեցաւ Յունաց վերայ Հայաստանի սահմաններում, հալածեց նոցա եւ գերեց նոցանից մեծ բազմութիւն:

104 թ. Զարրահ ի. Արդուլահ Հակամի՝ Հայաստանի եւ Ատրպատականի կուսակալը՝ ար-

չաւեց թուրքաց երկիրը, նւաճեց Բալանջար եւ նորա ամրոցները, հալածեց թուրքերին եւ նեւեց նոցա ծովը, գաղթեցնելով բնակիչների մի մասը:

105 թ. Ջարրահ արշաւեց Ալանաց վերայ, հասնելով մինչեւ Բալանջարի մտ գտանուող քաղաքները եւ բերդերը, որոնցից մի քանիսը նա նւաճեց եւ գաղթեցրեց բնակիչների մի մասը:

106 թ. Հաջջաջ ի. Աբգուլմալիք արշաւեց Ալանաց վերայ, որոնք հպատակեցան նորան հարկ տալու հիման վերայ:

110 թ. Մասլամայ ի. Աբգուլմալիք արշաւեց թուրքերի վերայ: Անցնելով Ալանաց Գունից, նա պատահեցաւ խաբանին եւ՝ շնայելով նորա զօրքի բազմութեանն՝ պատերազմեցաւ նորա հետ գրեթէ մի ամիս. Ասուած ի փախուստ դարձրեց խաբանին:

111 թ. Թուրքերը արշաւեցին Ատրպատական, սակայն Հարազ ի. Ամր յետ մղեց նոցա:

111 թ. Հիշամ նշանակեց Ջարրահ ի. Աբգուլահ Հակամին կառավարիչ Հայաստանի վերայ:

112 թ. Թուրքերը ներս խուժեցին Ալանաց Գունից: Ջարրահ ի. Աբգուլահ Հակամի Ատրիքի եւ Ատրպատականի ժողովրդից բաղկացած զնդով՝ թէեւ թւով ոչ լիակազմ՝ ճակատեցաւ նոցա հետ եւ նահատակեցաւ իւրայիններով Արտուիլի դաշտում: Նորա տեղ կառավարեց նորա եղբայր Հաջջաջ ի. Աբգուլահ Հայաստանի վերայ:

113 թ. Մասլամայ ի. Աբգուլմալիք նւաճեց խաբանի իշխանութեան տակ գտանուող քաղաքները եւ բերդերը, ոմանց սպանեց, ոմանց զերեց:

115 թ. Հիշամ դրեց Մըրուան ի. Մուհամմեդին կառավարիչ Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ:

117 թ. Մբբուան ի. Մուհամմեդ, Հայաստանի կուսակալը, ուղարկեց մի զորագունդ Ալանաց երկիրը, որ առաւ երեք բերդեր, եւ մի այլ՝ Տուճանշահի երկիրը, որի բնակիչք հնազանդեցան:

132 թ. Խառանի բնակիչք խուռն բազմութեամբ քարկոծեցին Սայիդ ի. Հիշամին, Սուբահիլ ի. Մատրամայ ի. Աբդուլմալէքին, Աբդուլմալէք ի. Բիշր Տաղարիին եւ Չորրորդ Հայոց իշխան Կուշանին:¹

132 թ. Աբու Աբբաս զրեց իւր եղբայր Աբու Ջաֆարին Միջագետքի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ կուսակալ:

132 թ. Միջագետք, Հայաստան եւ Ատրպատական կը կառավարէր Աբդուլլահ ի. Մուհամմեդ:²

133 թ. Հայաստանի կառավարիչն էր Սալհ ի. Սուբայհ:

134 թ. Ջաֆար հեռացրեց Սալհ ի. Սուբայհին իւր պաշտօնից եւ նորա տեղ նշանակեց Եզիդ ի. Ուսայդին:

135 թ. Հայաստան կը կառավարէր Եզիդ ի. Ուսայդ:

137 թ. Հայաստանի կառավարիչն էր Հասան ի. Քահթար:

145 թ. Բար-էլ-արւարի թուրքերը եւ խաղարները արշաւեցին Բարից Հայաստան եւ կոտորեցին մուսլիմներից մեծ բազմութիւն:

147 թ. Ատտարխան Խուարսպովին արշաւեց թուրքերի բազմութեամբ Հայաստանի սահմաններում ապրող մուսլիմների վերայ, զերեց նոցանից եւ քրիստոնեաներից մեծ բազմութիւն, մտաւ Տփղիս եւ սպանեց Հարթ ի. Աբդուլլահ Ռավանդիին:

1 Թերեւս «Գուսան» անուն աղաւաղու մէկ:

2 Ջաֆարի օգնական Փոխկառավարիչը:

148 թ. Մանսուր ամիրապետը ուղարկեց Հուսիֆ ի. Քաշթարին Հայաստան պատերազմելու թուրքերի հետ, որոնք սպանել էին Հարր ի. Աբդուլլահին եւ աւերել Տփղիս. ի. Քաշթաց եկաւ Հայաստան եւ վերայ հասաւ այն ժամանակ, երբ թուրքերը իրանց ուղտերը կը բառնային, եւ որի մասնեց բոլորին:

153 թ. Մանսուր զրեց Հայաստանի վերայ Բակկար ի. Մուսլիմ Օբայլին կառավարիչ:

158 թ. Հայաստանի կառավարիչը զրեց Մանսուրին, որ զօրքը խռովել է նորա դէմ, Զարդել գանձարանի զրանց փականքները եւ յափշտակել, ինչ որ այնտեղ կար. Մանսուր իւր պատասխանի մէջ հետեւեալ դատաստանն արեց՝ թող մեր յանդիմանութեան արժանի կառավարիչը հեռանայ պաշտօնից. եթէ դու խելօք լինէիր, զօրքը չէր խռովի, եւ եթէ դու թողլ չգտանւէիր, նա չէր կողոպտէ գանձարանը:

163 թ. Մահդին զրեց իւր որդի Հարունին կուսակալ ամրոզջ Մաղրիբի, Ատրպատականի եւ Հայաստանի վերայ, նշանակելով հարկերի վերայ վերակացու Զարիա ի. Մուսային, իսկ գործեր վարելու օգնական՝ Եահեայ ի. Խալիզ ի. Բարմակին:

163 թ. Աբդուլկարիբ ի. Աբդուլհամիդ ի. Աբդուլաահման ի. Չէյզ ի. Խաթթար արշաւեց Հագազի գոնից:՝ նորա դէմ ելաւ Միքայէլ պատրիկը 9000 զօրքով, որի մէջ էր եւ Թաղազ² հայ իշխանը. Աբդուլկարիբ՝ զգալով իւր նւազութիւնն՝ խոյս աւեց կուից եւ վերադարձաւ, Մահդին կամենում էր նորա գլուխը հատանել

¹ Jakut կ'անւանէ բերդաւազաք Մալաթիայի եւ Մարաշի մէջ:

² Այլ մեռագիր ունի թարազ (ձիլն) մե. ը, որ թերեւս Թորոս անւան աղաւազու. ք է:

բայց՝ զիջանելով նորա թախանձանքին՝ պահեց նորան բանտում:

172 թ. Հարուն Ռաշիդ յետ կոչեց Եզիզ Ի. Մազեադինն Հայաստանից եւ նորա տեղ զրեց Օբայդալլահ ի. Մահգիին:

176 թ. Հարուն նշանակեց Ֆազլ Ի. Եահեային կուսակալ Ջարալի, Տաբարիստանի, Գաբաւենդի, Կումիսի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ:

182 թ. Ֆազլ Ի. Եահեայ կնութեան առաւ խաքանի՝ Խազարաց թագաւորի՝ դուստրը, որը սակայն մեռաւ Պարտաւում: Նոյն ժամանակ Հայաստանի կառավարիչն էր Սայիդ Ի. Սալմ Ի. Քոտայբայ Բահլի:

184 թ. Խազարք արշաւեցին խաքանի դստեր պատճառով Բար-էլ-արւարից, յարձակեցան (Հայաստանի սահմաններում ապրող) մուսլիմների եւ քրիստոնեաների վերայ եւ գերեցին նոցանից աւելի քան՝ ինչպէս պատմում են՝ 100.000 մարդ, երկրին հասուցանելով այնպիսի աղէտներ որոց նմանը իսլամութեան (պատմութեան) մէջ տակաւին լուած չէր: Ռաշիդ զրեց Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ Եզիզ Ի. Մազեադին կառավարիչ, տալով նորան ուժեղ զօրք, իսկ խուզայմայ Ի. Խաղիմին ուղարկեց Մծբին՝ Հայաստանի բնակիչներին օգնութեան:

185 թ. Եզիզ Ի. Մազեադ վախճանեցաւ Պարտաւում: Հարուն նշանակեց նորա տեղ Ասադ Ի. Եզիզին:

205 թ. Մամուն ամիրապետը զրեց Իսայ Ի. Մուհամմեդ Ի. Աբուխալիդին կառավարիչ Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ, որ պատերազմեցաւ Բաբեկի հետ:

209 թ. Մամուն նշանակեց Սադաբայ Ի. Ալի Մարուֆ Բազուրաքին կառավարիչ Հայաս-

տանի եւ Ատրպատականի վերայ, որ պատերազմեցաւ Բարեկի Տեա :

222 թ.՝ Օշին՝ իմանալով, որ Բարեկ իւրայիններով փախել է (Հայաստան), տեղեկացրեց Հայոց իշխաններին եւ մեծամեծներին, թէ Բարեկ փախտեալ է կեղ և Հայաստանի գաւառներից մէկը, նոցա անմիջապէս կից, եւ հրամայեց նոցանից ամեն մէկին հսկել իւր գաւառի վերայ, շթողնել ոչ ոքի անցնել, այլ եկողին ձերբակալել եւ նորան տեղեկացնել այդ բանի մասին : Բարեկ մտաւ Հայոց լեռները, առանց ծանօթ լինելու տեղի հետ, մինչ բոլոր հայ իշխանները հսկում էին իրանց գաւառների ճանապարհների վերայ՝ եթէ մէկը անցնելու լինի, բռնեն նորան : Սասլ ի. Սմբատ որ լեռներումն էր, (լուր առնելով Բարեկի թագստեան տեղի մասին), շտապեց իւր զօրագնդով նորա մօտ եւ ասաց նորան՝ «Ե՛կ ինձ հետ իմ ամրոցը, որ քեզ ապաստան կը լինի, իսկ ես՝ քո ծառան. մնացիք այնտեղ քո ուղեկիցների հետ, ապա կ'մտածես քո անելիքը» : Բարեկ համաձայնեցաւ այն պայմանով, որ նա իւր եղբորը ուղարկէ ի. Ստեփաննոսի ամրոցը, իսկ ինքն գնաց ի. Սմբատի հետ նորա ամրոցը : Հետեւեալ առաւօտ Աբգուլիս մտաւ ի. Ստեփաննոսի ամրոցը, իսկ Բարեկ մնաց ի. Սմբատի մօտ : Վերջինս իմացրեց Օշինին, թէ Բարեկ գտանոււմ է նորա զղեակում ողջանդամ. Օշին ուղարկեց Աբու Սայիդին եւ Բուզրարին ի. Սմբատի մօտ, տալով նոցա մի նամակ առ նա եւ հրամայելով նոցա, որ յանձնեն այդ նամակը ի. Սմբատին տեղացիներէից մէկի հետ եւ շահկառակեն նորա խորհրդին, որ նա նոցա կը տայ : Նոքա կատարեցին նորա հրամանը :

1 Այս ընդարձակ հաւածը թարգմանոււմ էմ քաղածօրէն, որչափ նա Հայոց պատմութեան հետ կապ ունի :

Ի. Սմբատ ասաց Բաբելին՝. «Տեղս ախոր-
 ժեղի է, իսկ ամբողջի օղբ քեզ համար ծանր է.
 զնանք առաւօտեան ժամին որսի», Բաբել պա-
 տասխանեց՝. «Եթէ քեզ հաճոյ է, պատրաստու-
 թիւն տես, որ առաւօտ զնանք», Ի. Սմբատ տեղե-
 կացրեց Սայիդին եւ Բուզբարին իւր որոշման մասին
 եւ հրամայեց, որ նոցանից մէկը դարան մանի լեռ-
 ների այս ինչ տեղում, իսկ միւրը՝ այս ինչ տեղում՝
 իրանց զօրագնդով: Երբ ի. Սմբատ եւ Բաբել
 առաւօտեան զնացին (որսի), ի. Սմբատ ուղարկեց
 մի սուրհանդակ Սայիդի եւ մի այլ սուրհանդակ
 Բուզբարի մօտ, որոնք նոցա հետ միասին եկան այն
 տեղը, ուր գտանոււմ էին Բաբել եւ ի. Սմբատ,
 զննեցին Բաբելին, ցած իջան եւ՝ պահելով մէկը
 նորա մի կողմը, միւրը՝ նորա միւս կողմը ձերբակալե-
 ցին նորան:

Իսկ Աբգուլաճ՝ Բաբելի եղբայրը՝ զնաց
 իսայ ի. Իւսուփ ի. Ստեփաննոսի մօտ: Երբ Օշին
 ձերբակալեց Բաբելին եւ նորա մարդիկը, նա
 սկսեց պտրել Աբգուլաճի թագստեան տեղը եւ՝
 իմանալով, որ նա ի. Ստեփաննոսի մօտ է, գրեց
 նորան, որ նա ուղարկէ Աբգուլաճին իւր մօտ:
 Ի. Ստեփաննոս կատարեց նորա հրամանն, եւ
 Օշին բանտարկեց նորան Բաբելի հետ մի տան
 մէջ, հրամայելով պահապաններին հսկել նոցա
 վերայ, իսկ ինքն տեղեկացրեց Մուտասիմ ամիրա-
 պետին եղելու թեան մասին:

235 թ. Մուտավակկիլ յանձնեց իւր որդի
 Մուտաղզին Խորասան, Տաբարիստան, Ռայ, Հայաս-
 տան, Ատրպատական եւ Ֆարս:

236 թ. մեռաւ Աբու Սայիդ Մուհամմեդ
 ի. Իւսուփ՝ Հայաստանի եւ Արպատականի կառա-
 վարիչը: Մուտավակկիլ գրեց Իւսուփին նորա հօր
 իշխած հպատակ երկրների վերայ, ապա նշանա-
 կելով նորան հարկերի եւ հողերի վերայ: Իւսուփ

զնաց իւր գաւառը եւ սկսեց կառավարել, ուղարկելով իւր օգնականներին երկրի բոլոր կողմերը:

Հայերի յարձակումն Իւսուփ ի Մուսամմեդի վերայ:

Հայերի յարձակման պատճառը հետեւեալն էր: Երբ Իւսուփ զնաց Հայաստան իւր գաւառը, նորա մօտ եկաւ Քազրաս ի Աշոտ, որ իշխանաց իշխան կը կոչուէր, եւ խնդրեց նորան՝ հաստատել նորան իշխանութեան մէջ. բայց Իւսուփ ձերբակալեց նորան եւ կապանքների մէջ ուղարկեց ամիրայպետի դուռը, ուր Քազրաս իւր որդու հետ ընդունեց իսլամութիւն: Այն ժամանակ Քազրաս ի Աշոտի եղբոր որդին եւ հայ իշխանք զաշն կապեցին Իւսուփի դէմ:

Չիւն իջաւ եւ ծածկեց Տարօն քաղաքը, ուր կը գտանուէր Իւսուփ. երբ ձիւնը դադարեց, Հայերը բոլոր կողմերից եկան եւ պաշարեցին Իւսուփին եւ նորա մարդիկը քաղաքում. Իւսուփ զնաց քաղաքի դուռը եւ այնտեղ տեղի ունեցած կռոււմ սպանեցաւ իւր բոլոր ազգակիներով հանդերձ: Նորան, ով կռիւն չէր մասնակցում, Հայերը ասում էին՝ «հանիր զգետերդ եւ ապրիբ մերկ»: Շատերը նոցանից հանեցին իրանց զգեստները եւ ապրեցան մերկ եւ բորիկ, ոմանք մեռան ցրտից, ոմանց մատերը ընկան, եւ ապրեցան:

Երբ Իւսուփ ուղարկեց Քազրաս ի Աշոտին, հայ իշխանք զաշն կապեցին եւ երդւեցան արեամբ՝ սպանել Իւսուփին. նոցա հետ համաձայնեցաւ եւ Մուսայ ի Չուբար, որ ամուսնացած էր Քազրասի դստեր հետ: Իսկ Սուսադ ի Արզուի համիդ Չահհաֆին հակառակ էր, որ Իւսուփ ի Աբու Սայիդ այնտեղ մնայ եւ իմացրեց նորան իշխաններից նորան հասած լուրերի մասին. սակայն Իւսուփ չանսաց: Ռամադան ամսին եկան Հայերը եւ

պատեցին քաղաքի պարիսպները: Չիւնը տասը կանգունն շափ կը ծածկէր քաղաքի բոլոր շէնհայքը, Խլաթ, Գուին եւ ամբողջ աշխարհը: Սորանից առաջ Իւսուփ ուղարկել էր իւր մարդիկը իւր գաւառի գիւղերը. երբ սոքա խումբ խումբ ցրած էին զանազան կողմեր, նոցա վերայ յարձակեցան հայ իշխանք խուժանի բազմութեան հետ եւ կոտորեցին նոցա մի օրւայ բնթացքում: Երբ Հայերը մի քանի օր շարունակ պաշարեցին քաղաքը, Իւսուփ նոցա գէտ ելաւ եւ ճակատեցաւ, մինչեւ որ սպանեցաւ:

Մուտավակկիլ ուղարկեց Բուղայ Շարաբին Հայաստան՝ Իւսուփի արեան վրէժը գնելու համար. մտնելով Հայաստան Միջագետքից, նա նախ ձերբակալեց Արզնում Մուսայ ի. Չուրաբին (նորա եղբայրներն էին՝ Իամայէլ, Սուլէյման, Ահմեդ, Իսայ, Մուհամմեդ եւ Հարուն) եւ ուղարկեց նորան ամիրապետի գուռը. իսկ ինքն բնակեցաւ Խղթի լեռներում: Խութեցիք Հայաստանի այն բնակիչներն են, որոնք սպանեցին Իւսուփ ի. Մուհամմեդին. Բուղայ պատերազմեցաւ նոցա հետ, յաղթեց, սպանեց նոցանից 30.000, գերեց նոցանից մեծ բազմութիւն եւ բնակեցրեց Հայաստանի զանազան մասերում: Գալով Ազրակ գաւառը (որ Վասպուրականին կը պատկանի) նա գերեց Ազրակի իշխան Աշոտ ի. Համզայ Աբու Աբբասին եւ վերաշինեց Նախիջեւան: Ապա եկաւ Գուին, ուր մի ամիս մնալուց յետոյ գնաց Տփղիս:

Բուղան յաղթում է Իսահակ ի. Իամայէլին եւ այրում Տփղիս:¹

238 թ. շարաթ օրը՝ առաջին Ռաբի ամսից 10 օր առաջ՝ Բուղան ուղարկեց Չիրակ թուրքին,

¹ Հմմտ. Թովմայ Արծրունի, հրատ. ք. Պատկանանի, Պետերբուրգ, 1887, էջ 172—175:

որ անցաւ Կուր գետը: Այս գետը Բաղդադի Սարայ
 գետին հասարմեծ է եւ անցնում է քաղաքի միջից.
 այնպէս որ Տփղիս նորա արեւմտեան, իսկ Սուղղա-
 բիլ՝ նորա արեւելեան կողմն է մնում: Բուղայ
 բանակեցաւ արեւելեան ափում: Ջիրակ՝ անցնե-
 լով Կուրը՝ մտաւ Տփղիսի շրջանը՝¹ Քաղաքը ունի
 հինգ գուռ, որոնք են՝ Մայրանի գուռ, Հին գուռ:
 Փոքր գուռ, Միջին գուռ եւ Սուղղարիլի գուռ.
 Բուղան ապա ուղարկեց քրիստոնեայ Աբու Աբբաս
 Ասդիին՝ հայ բնակիչներէ մեջ ապրող արաբների
 եւ պարսիկների մտ. երբ Ջիրակ հասաւ Մայրանի
 մտ, իսկ Աբու Աբբաս՝ Միջին գուռը, Իսահակ ի.
 Իսմայէլ եկաւ Ջիրակին ընդդէմ եւ կուռի հրաւիրեց
 նորան. Բուղան բարձրացաւ մի բլուրի վերայ, որ
 քաղաքի հանդէպ Սուղղարիլի մտ կը գտանէր,
 տեսնելու համար, թէ ինչ են անելու Ջիրակ եւ
 Աբու Աբբաս. ապա նա ուղարկեց նախնականներ,
 որոնք՝ վառելով կուրը՝ նետեցին քաղաքի մէջ.
 կուրից քամին սաստկացաւ: Իսահակ ի. Իսմայէլ
 վերագարձաւ քաղաք տեսնելու հրդեհը, որ պատել
 էր նորա պալատը եւ շրջակայ շինութիւնները. այն
 ժամանակ նորա վերայ յարձակեցան թուրքերը եւ
 Մուղարիբացիք (Ափրիկեցիք), գերեցին նորան իւր
 որդի Օմարի հետ եւ բերեցին Բուղայի մտ, որ
 հրամայեց տանել նորան եւ կապանքների մէջ
 զլիսատել Հասակ գուռն հանդէպ.² նորա գլուխը

1 Նշել Մայրանը՝ Կուր գետին կից՝ բաժանում է
 ներկայումս հայ եւ թուրք թաղերը քաղաքի հարա-
 արեւելեան մասում:

2 Այլ որինակներ ունին՝ Աարազի կամ Աարժի.
 Աարատի, Քարազի (الوارنى, الوارنى, التارنى): Ըստ մեր
 պատմագրի՝ Աբու Աբբաս նշել անձնաւորութիւնն է, որ
 հասաւ մին վերջում յիշում է Ամրատ ի. Աշոտ անամը:

3 Ըստ թուղձայ Աբծրոււնոյ՝ Սահակ որդի Իսմայէլի
 ինքն իւր կամքը գնաց Բուղայի մտ ժիրաքի առաջ-
 նորդութեամբ:

բերեցին Բուղային եւ ապա դրեցին Հասակ դռան վերայ, իսկ մարմինը նետեցին Աւեր գետը: Նա մի ծերունի էր փոքր հասակով, գէր, մեծ դիւսով, որ կը ներկէր մուգագոյն շաւրով: Նորա գլխատման վերայ հսկողն էր Ղամիշ, Բուղայի փոխանորդը: Քաղաքում այրեցան մօտ 5000 մարդ, որովհետեւ հրդեհը կուպրի անգաղար վառելուց օր եւ գիշեր կը շարունակէր: Առաւօտեան եկան Մուղարի բացիւր եւ դուրս բերեցին, ով գեռ կենդանի էր, իսկ մեռածների հանդերձները հանեցին: Խահակի գինը, որ Սարիբի իշխանի գուտարն էր, մնացել էր Սուղղաբիում, որ Տփղիսի արեւելեան կողմն է գտանուում: Այս քաղաքը շինել է Անուշիրուան թագաւորը, իսկ Խահակ ամբարջել էր, նորա շուրջը փոս փորել եւ քաղաքի մէջ գրել Խահակեցիներից եւ այլոց պահակ զօրք: Բուղան շնորհեց բնակիչներին ներումն այն պայմանով, որ նոքա իրանց զէնքերը վայր գնեն եւ գնան, ուր կամենան:

Ապա Բուղան ուղարկեց Ջիրակին բաղձաթիւ զօրքով Գարգման ամրոցը (որ գտանուում է Տփղիսի եւ Պարտաւի մէջ): Ջիրակ առաւ ամրոցը, գերեց նորա իշխան Արիշին՝ եւ բերեց նորան (գլխաւոր) բանակը: Ինքն Բուղան արշաւեց Խաւյ ի. Ի. սու. փի, Ստեփաննոսի քրոջ որդու վերայ, որ գտանուում էր Փայտակարանի գլխի ամրոցում (նորա եւ Փայտակարանի մէջ տասը, իսկ նորա եւ Պարտաւի մէջ յիսուն փարօսխ է): Բուղան պատերազմեցաւ իշխանի հետ, առաւ ամրոցը, ձերբակալեց եւ գերեց

1 Բնագրում գրեւորված (قطر سنج),

2 Բնագրի կէտադրութիւնն անշուշտ սխալ է. փոխանակ «Կաղիշ», (كيش) կարգաւոր է «Կաիշ», (كيش).
Հմտ. թ. Երզնայ Արժրուների էջ 178 (գլխի):

նորան, նորա որդուն, Տօրր, եւս Արու Արրաւ
 վազիին, որի անունն էր Սմբատ ի. Աշոտ, նորա
 հետ միասին Աղուանից իշխան Մուսաիայ ի.
 Սահլ ի. Սմբատին, նաեւ Ատրնեբսեհ ի. Իսահակ
 Խաչանիին:

238, 239, 240 թթ. Ալի ի. Եահեայ հայր
 արշաւեց Յունաց վերայ:

248 թ. Ալի ի. Եահեայ վերադարձաւ
 Ասորիքի սահմանադիւից եւ նշանակեցաւ կառա-
 վարիչ Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ:

249 թ. Օմար ի. Օրայդալասի սպանումից
 յետոյ Յոյները եկան Միջագետքի սահմանա-
 դիւիւիւր, բաղձալով խել պյատեղ գտանուող
 մուսլիմների հողերը: Առնելով այս լուրը՝ Ալի
 ի. Եահեայ (որ Հայաստանից եկել էր Մար-
 տիրոսաց քաղաքը) նոցա դէմ ելաւ քաղաքի եւ
 Սալալայի բնակիչների բազմութեան հետ եւ
 նահատակեցաւ մօտ 400 մարդու հետ ռա-
 մադան ամսին:

251 թ. Ալայ ի. Ահմեդ՝ Բուղայ Շարաբիի
 օգնականն՝ ղեկուցում գրեց Հայաստանի հար-
 կերի եւ հողերի մասին, պատմելով, ինչ որ
 պատահել էր (նորա) երկու հարկահանների հետ
 այս գաւառը շրջելիս, որոնց անունները նա
 յիշեց. ժողովուրդը յարձակեցաւ նոցա վերայ,
 այնպէս որ նոքա ստիպւած եղան մանել մի
 ամրոց. բայց ամբօխը գրեց նորա առջեւ հ-ջ-ն-ն-
 եւ սկսեց նեղել. հարկահանները դուրս եկան
 ամրոցից փախստեամբ եւ յայտնի չէ, թէ ինչ
 եղան. իսկ ամրոցը մնաց ապստամբների ձեռքում:

257 թ. Մուսամիդ ամիրապետար պատ-
 դամաւորներ ուղարկեց Իսայ ի. Շայխի մօտ,
 առաջարկելով նորան հանգիստ կերպով հեռա-
 նալ Ասորիքից եւ ստանձնել Հայաստանի վար-
 չութիւնն: Իսայ ի. Շայխ համաձայնեցաւ եւ
 դնաց Ասորիքից Հայաստան:

260 թ. սպանեցաւ Ալայ ի. ԱՏմեղ Ար-
պատականու՛մ:

285 թ. Մուտաղիզ ամիրայեաբը դրեց
Մուհամմեդ ի. Աբու Սաջին կառավարիչ Ար-
պատականի եւ Հայաստանի վերայ:

Դ. Եարուրի:

Հեղինակի անունն է՝ ԱՏմեղ ի. արի Եարուր
ի. Զաֆար ի. Աահր ի. Աաթիհ Աբբասի. նա
թուռն էր Աաթիհի, խալիֆ Մանսուրի արձակած
ստրուկի, որ կառավարչի պաշտօն վարեց Հայաս-
տանու՛մ, Արապատականու՛մ եւ Եգիպտոսու՛մ,
լինելով գաղանի շիթի՛ Նորա թուռննոյն գաւանու-
թեանն կը պատկանէր, ապրելով մինչեւ 260/873
թ. Հայաստանու՛մ, ապա Խորասանու՛մ, որանդից
նա անցաւ Հնդկաստան, Եգիպտոս եւ ապա Մադ-
րիթ: Նորա մահուան թիւը յայտնի չէ:

Թէեւ Եարուրիի գործը «Աբբասեանների
պատմութիւն» տիտղոսն է կրու՛մ, սակայն իսկա-
պէս ներկայացնում է տիեզերական պատմութիւն
երկու հատորով, որոնցից առաջինն՝ նախալամա-
կան ժամանակի, իսկ երկրորդն՝ Մահմեդի եւ նորա
յաջորդների պատմութիւնն մինչեւ 259/872 թ.
կը պարունակեն: (De Goeje, Travaux de la
3ème sess. du Congr. intern. des orient,
Leiden, 1879, II, 153—166. C. Brockel-
mann, Geschichte d. arab. Literatur, B.
II, 226.)

Ապրելով Հայաստանի սահմաններու՛մ եւ
մօտ շփուելով տեղացիների հետ, որոնցից նա ան-
շուշտ քաղել է իւր պատմական նիւթը, հեղինա-
կը արժանահաստ աղբիւր կը հանդիսանայ եր-
կրիս քաղաքական պատմութեան համար, երբեմն
բնաւ տարբերելով այլ արաբացի մատենագրերից,
երբեմն հարստացնելով նոցա տեղեկութիւնները

նոր մանրամասնութիւններով: Նորա գործը լոյս է
 անսել հետեւեալ տիպոսի տակ՝ Ibn-Wadhīh
 Al-Jāqubī Historiae, 1. 2. Ed. M. Th.
 Houtsma. Lugduni, 1883.

Այստեղ առաջ բերած հասուածներում
 կարեւոր համարեցի ի բաց թողնել այն ամենը,
 ինչ որ անմիջական կապ չունի Հայաստանի պատ-
 մութեան հետ, բացի այն հասուկոտոր տեղեկու-
 թիւններից, որոնք որոշ չափով կը բնորոշեն եր-
 կրիս քաղաքական-աշխարհագրական դիրքը շրջա-
 կայ իշխանութեանց վերաբերմամբ:

Արդաշիր թագաւորը պատերազմեցաւ պար-
 սից արքայ Արտաւանի հետ, սպանեց նորան եւ
 կոչուեցաւ Արդաշիր Շահանշահ: Ապանա արշաւեց
 Միջագետք, Հայաստան եւ Ատրպատական:

Երբ Փաղեղ (որդի Աբիրի, որդի Արփաք-
 սասի, որդի Սեմի, որդի Նոյի) բաժանեց երկիրը
 Նոյի սերնդի մէջ, Ամուրի (որդի Տուրիլի, որդի
 Յարեթի, որդի Նոյի) սերունդը գաղթեց գէպի
 հիւսիս-արեւելք. այստեղ բաժանուեցաւ Նասու-
 մայի ցեղը, (գնաց) գէպի հիւսիս եւ տարածուեցաւ
 (զանազան երկրներում), հիմնելով բազմաթիւ
 տերութիւններ, որոնք են՝ Բորջան¹, Գիլեմ², Տա-
 բար³, Թայլիսան, Գիլան, Գիլան, Ալանք, Խա-
 զարք, Ծովդէք եւ Հայք: Խազարք կ'իշխէին
 Հայոց զաւառների վերայ. նոցա թագաւորը Խա-
 քան կը կոչուէր, որի սասիկանը՝ Եղիզ Վաղարշ
 (Բալաշ) անւամբ՝ կը կառավարէր Աղուանք, Վիրք,
 Վասպուրական եւ Միսական երկրները, որոնք Չոր-
 րորդ Հայք կ'անուանէին եւ որս մի ժամանակ
 նւաճած էր կաւազ պարսից թագաւորը: Անու-

¹ De Goje (նոյնտեղ) կը թարգմանէ «բուլղարք»:

² Տարաբիստան?

շիրւան կը տիրէր երկրի վերայ հարիւր փարսաղի շափ մինչեւ Ալանաց զուռը, որտեղ կային 360 քաղաքներ. պարսից թագաւորը գրաւեց Բարէլ-արւաբ, Տարաբարան եւ Բալանջար, կառուցեց Կարին եւ այլ բազմաթիւ քաղաքներ, ուր նա պարսիկներ բնակեցրեց: Ապա խաղաք յետ խլեցին այն, ինչ որ պարսիկները նոցանից առեւ էին. Հայաստան մի առ ժամանակ մնաց նոցա ձեռքում, մինչեւ Յոյները յաղթեցին նոցա եւ դրեցին Չորրորդ Հայոց վերայ՝ «Ճարգպան»¹ տիտղոսով թագաւոր: Բազմաթիւ (հայ) իշխաններ ցրւեցան իրանց սոհմական անառիկ ամրոցներում եւ դղեակներում:

18 թ. Արու Օրայդայի. Զառուհ ուղարկեց Եյադի. Ղանմ Գիհրիին Միջագետք, որ անդադար պաշարմամբ նւաճեց Ռաքքայ, Սրուճ, Ռուհայ, Մծրին եւ երկրի այլ քաղաքները՝ առանց պատերազմի, դնելով նոցա վերայ հողահարկ, իսկ իւրաքանչիւր սարուկի վերայ՝ 4, 5 եւ 6 դենար:

22 թ. նւաճեցաւ Արապատական Մուղէյրայի. Շորայի առաջնորդութեամբ:

31 թ. Օսման ուղարկեց Հարիբի. Մասլամայ Գիհրիին Հայաստան եւ ապա Սալմանի. Ռաբիայ Բահլիին՝ նորան օգնութեան: Երբ նա եկաւ Հարիբի մօտ, երկուսի մէջ վէճ ծագեցաւ պատերազմական փառքի համար. պատճառը հետեւեալն էր. Հարիբի. Մասլամայ նւաճել էր Հայաստանի մի մասը, երբ Օսման դրեց Սալմանին կառավարիչ երկրի վերայ, որը եկաւ Փայտակարան. բնակիչք զիմաւորեցին նորան եւ խաղաղութիւն կապեցին նորա հետ. այնտեղից նա անցաւ Պարտաւ, որի ժողովուրդը հաշտութիւն հաստատեց նորա հետ

¹ Աւսպոյն է հարկաւ «Ճարգպան» (المرزبان) քան «Ճաւրիան» (الموربان) կարգաւ:

յայտնի պայմաններին հիման վերայ: Իսկ Հարիր ի. Մասլամայ նւաճեց Վիրք: Սալման ապա գնաց Հարւան, որի իշխանք հնազանդեցան նորան, այնտեղից անցաւ Մասքտաց երկիրը, որի բնակիչք նոյնեկերպ վարեցան: Նոյն օրինակին հետեւեցին Լակղինների իշխանն. Հապարանի եւ Ֆիլանի ժողովուրդը: Խազարաց թագաւոր խաբանը պատահեցաւ Սալմանին բաղմաթիւ զօրքով Բալանջար գետի մօտ եւ սպանեց նորան եւ 4000 մարդ նորա զօրագնդից: Օսման նշանակեց Հուզայֆայ ի, Էման Աբսիին կառավարիչ (Հայաստանի վերայ). որին ապա արձակեց եւ նորա փոխարէն գրեց Մուզիր ի. Հորային:

Մուհամմեդ ի. Մըրուան արշաւեց Հայաստան, որովհետեւ բնակիչք ապստամբել էին, (ոմանց) սպանեց, (ոմանց) գերեց: Երկրի իշխանք եւ աղատանիք ազերսանօք դիմեցին նորան, եւ նա ներեց նոցա, խոստանալով նոցա (չնորհել) իշխանական աստիճան: Երբ այս առթիւ նոքա ժողովեցան Խլաթայ դաւառի եկեղեցիներում, նա հրամայեց փայտ կուտել եկեղեցիների շուրջը, փակել դռները եւ այրել եկեղեցիք, հրոյ ճարակ առնելով բոլոր բաղմաթիւնն: Մուհամմեդ ի. Մըրուան մնաց Հայաստանում մինչեւ իւր մահը:

102 թ. Օմար ի. Հուրայր պատերազմեցաւ Յունաց հետ Չորրորդ Հայքում եւ հալածեց նոցա, գերելով նոցանից 700 մարդ:

103 թ. Թուրքերը ասպատակեցին Ալանաց երկիրը. նոցա հետ պատերազմեցան Աբդուլուասման ի. Մուլէյման Ասլրի եւ Օսման ի. Հայեան Մարրի:

104 թ. Եզիդ ուզարկեց Ջառուհ ի. Աբդուլուասման Հակամին Թուրքերի դէմ, որ պատերազմեցաւ նոցա հետ, առաւ Բալանջար եւ գերեց մեծ

բազմութիւն: Հանելով Բուբաս՝ գետին, նա շարունակեց իւր ճանապարհը, մինչեւ որ Աղուանից գետի մօտ պատահեցաւ խաքանի՝ խաղարաց թագաւորի՝ որդուն, ճակատեցաւ նորա հետ, հալածեց նորան, սպանեց նորա սագմիկները եւ գերեց մեծ բազմութիւն: Առնելով Բալանջար, նա շրջեց զանազան դաւառներ, պտրելով խաղարաց թագաւոր խաքանին, մինչեւ հասաւ Գուինի գետը Ատրպատական դաւառում. այստեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանեցաւ Զառուհ իւր ամբողջ զորագնդով հանդերձ:

105 թ. Սայիդ ի. Արդուլմալիք ի. Մըրուան ասպատակեց թուրքաց երկիրը, իսկ Զառուհ ի. Արդուլուհ շահամիրչաւեց գէղի Ալանաց դուռը, մինչեւ անգամ անցաւ Բարից:

107 թ. Հիշամ գրեց Մասլամայի ի. Արդուլմալիքին կառավարիչ Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ, նորա առաջապահ գնդի հետ ուղարկելով Սայիդ ի. Ամր Հարաշիին: Սայիդ, պատահելով խաղարաց զօրքին, որ իւր հետ ունէր 10,000 գերի մուսլիմներ, ճակատեցաւ նորա հետ, հալածեց նորան, սպանեց շատերին եւ ազատեց գերի մուսլիմներին, տիրելով բազմաթիւ քաղաքների. սպանեց նաեւ խաքանի որդուն, որի գլուխը նա ուղարկեց Հիշամին, առանց Մասլամայի հաւանութիւնն հարցնելու: Այս բանը սակայն շարժեց Հիշամի բարկութիւնն, որ յանդիմանական թուղթ գրեց նորան, հեռացրեց նորան պաշտօնից եւ գրեց նորա տեղ Արդուլմալիք ի. Մուսլիմ Օքայլին, հրամայելով նորան՝ կապանքների մէջ գնել Սայիդ ի. Ամր Հարաշիին եւ բանտարկել նորան կապա-

1 Հետ երեւութին՝ Արազ (արար. ալ-բաս) անուան աղաւազունն է. կարգալու է --[ը-- ال راس] (սխաւանա); --[ը-- الرواس].

դակ քաղաքում: Երբ Մասլամայ եկաւ Ասպաղակ, Տրամայեց իւր մօտ բերել Հարաշին, պախարակեց նորան, պատառեց նորա շքանշանը եւ ուղարկեց նորան Պարտաւի բերդը: Հիշամ թղթով յանդիմանեց Մասլամայի այս վարմունքը եւ պատգամ ուղարկեց նորա մօտ, որ՝ հանելով Սայիդ ի. Ամբ Հարաշին բանտից, բերեց նորան Հիշամի մօտ:

Մասլամայ անցաւ Խաղարաց գաւառները եւ մտաւ Ախրք, որ նա նւաճեց, կոտորելով բնակիչներին. այնուհետ եկաւ Շարուան, որի ժողովուրդը խաղաղութիւն կապեց նորա հետ, որպէս եւ Մարթի բնակիչք: Իւր հեծելազօր գունդը նա ուղարկեց Լակլինների երկիրը, որը հնազանդեցաւ նորան, եւ մի այլ գունդ՝ Տարարսարան (Տարարխտան), որ նմանապէս հաշտութիւն հաստատեց նորա հետ: Անցնելով երկրներ, առանց որ եւ է թշնամական գիմադրութեան պատահելու, նա հասաւ Աարգան գաւառը, ուր նորան գիմադրեց խաղարաց թագաւոր խաքանը: Մասլամային կ'ուղեկցէին նւաճած երկրների իշխանք. նա դրեց Մըրուան ի. Մուհամմեդին առաջապահ գնդի վերայ. երկու բանակներ իրարու բախեցան եւ ճակատեցան շարունակ մի քանի օր:

Հիշամ նշանակեց Մասլամայի տեղ Մըրուան ի. Մուհամմեդին, որ արշաւեց Սարիբի թագաւորի ամրոցը. այս գահը՝, որ ստիւց էր շինւած, բոսաւանդութեան Անուշիրուանն էր ուղարկել նորան, որի համար (երկիրը) կոչուեցաւ Ս-շէ: Իշխանը խաղաղութիւն կապեց Մըրուանի հետ նորան 1500 սեւամազ սարուկ տալու պայմանով: Այստեղից Մըրուան անցաւ Տումանշահի եւ ապա Զերիկրանի երկրները, որի իշխանը խաղաղութիւն կապեցին

¹ Ս-շէ արար. 4-5 կը նշանակէ: Սարիբ իշխանութիւնն կը գտանուէր սեւ ծովի հարաւարեւելեան ափին:

նորա հետ. գալով Համազին, նա պատերազմեցաւ բնակիչների հետ եւ սպանեց մեծ բազմութիւն:

109 թ. Մասլամայ ի. Արդուլմայիք յարձակեցաւ թուրքաց վերայ, խլեց նոցանից Ալանաց դուռը եւ ճակատեցաւ խաքանի հետ:

111 թ. Թուրքերը արշաւեցին Ատրպատական, ուր Հարազ ի. Ամր Թայ պատերազմեցաւ նոցա հետ եւ հալածեց նոցա:

112 թ. Թուրքերը արշաւեցին Արտաւիլ. Ջառուհի ի. Արդուլուհ զիմաւորեց նոցա եւ կուի մէջ սպանեցաւ թուրքաց իշխանից:

117 թ. Մրբուան ի. Մուհամմեդ ասպատակեց թուրքաց երկիրը, իսկ 122 թ. արշաւեց Հայաստան: 123 թ. ասպատակեց Հայաստանի Զիլան եւ Մուզան գաւառները:

126 թ. Մրբուան հեռացաւ Հայաստանից. ոչանակելով երկրի վերայ կառավարիչ Ասիմ ի. Արդուլուհ ի. Եղեզ Հալալիին, իսկ Բար-էլ-արւարի վերայ՝ Իսահակ ի. Մուսլիմ Օքայլին: Ապա ամբողջ Հայաստան անցաւ Իսահակ ի. Մուսլիմի ձեռքը:

127 թ. Մրբուան լուր ստացաւ, որ Ջոհակ ի. Քէյս Հարուրի արեւել է Իրակին. այստեղից նա անցաւ Միջագետք, եկաւ Մոսուլ, ապա Մծբին, որտեղ էր Արդուլուհ ի. Մրբուան, եւ պաշարեց քաղաքը: Մուսաֆիր, Իսահակ ի. Մուսլիմի Բարի վերայ դրած օգնականն, համախոհ էր ասպատաններին. Ջոհակ դաշն կապեց նորա հետ Հայաստանի վերաբերմամբ, որի բնակիչք սպանել էին երկրի կառավարիչ Ասիմ ի. Արդուլուհ ի. Եղեզ Հալալիին, եւ ուղարկեց նորան այնտեղ:

133 թ. Աբու Աբրաս գրեց Մուհամմեդ ի. Մուլին կառավարիչ Հայաստանի վերայ, որ բազմաթիւ զօրքով գնաց այնտեղ: Մուսաֆիրի. Ազդեր արուս էր ամբողջ երկրի վերայ, փոխանակելով Իսահակ ի. Մուսլիմ Օքայլին, Մրբուանի օգնականին. Մուհամմեդ ի. Մուլ պատերազմեցաւ նորա

հետ, սպանեց նորան եւ ստանձնեց կառավարչութիւնն երկրի վերայ: Փայտակարանի բնակիչք, թողնելով քաղաքը, առաջնորդութեամբ Վարդի. Սաֆֆան Սամի (որ Սամի. Լիվայի որդիներէից մէկն էր) մտան Կիլար ամրոցը. նոցա հետ միացան զանազան սրիկաններ եւ այլք: Մուհամմեդի. Սուլ նոցա գէտ ուղարկեց Սալհի. Սարիհ Կինդիին, որ պալարեց ամրոցը եւ սպանեց նոցանից մեծ բազմութիւն:

134 թ. Աբու Աբբաս նշանակեց իւր եղբայր Ջաֆարին կուսակալ Միջագետքի, Մաուսիլի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ: Ջաֆար զրեց Հասանի. Քահթար թային Միջագետքի, իսկ Եզիդի. Ուսայդ Սուլամիին Հայաստանի վերայ. ապա հեռացրեց վերջինին, նորա փոխարէն նշանակելով Հասանի. Քահթարին Հայաստանի վերայ:

141 թ. Աբու Ջաֆար զրեց Հայաստանի վերայ Եզիդի. Ուսայդ Սուլամիին, իսկ Ատրպատականի վերայ՝ Եզիդի. Հասիմ Մուհամմարին կառավարիչ: Խազարք արշաւեցին Հայաստան եւ յարձակեցան Եզիդի. Ուսայդ Սուլամիի վերայ, որը տեղեկացրեց Աբու Ջաֆարին, թէ Խազարաց թագաւոր Բաս թարխան մեծ բազմութեամբ նորա վերայ է դալիս, ի փախուստ դարձնելով նորա օգնականին. Աբու Ջաֆար ուղարկեց նորա մօտ Ջարրայիլի. Եահեայ Բաջալիին՝ Ասորիքի, Միջագետքի եւ Մաուսիլի ժողովրդից բազկացած 20.000 զօրքով: Խազարք յարձակեցան մուսլիմների վերայ եւ կոտորեցին նոցանից մեծ բազմութիւն, մինչ Ջարրայիլ եւ Եզիդի. Ուսայդ փախտեամբ ապրեցան Խիրս: Աբու Ջաֆար, լուր առնելով, թէ Խազարք յաղթութիւն են տարել եւ մտել մուսլիմների երկրները, արձակեց 7000 բանտար-

1 Ըստ Jakutի՝ ամրոց Հայաստանում: Հազարանի ծովի հանգէպ:

կեալներ, բացի այդ գումարեց իւրաքանչիւր գաւառից մեծ բազմութիւն, նոցա հետ միասին ուղարկեց մշակներ եւ վարպետներ եւ վերաշինելու եց կամուս, Մուհամմեդիայ, Բար Աւք, եւ այլ քաղաքներ՝ մուսլիմների պաշտպանութեան համար, բնակեցնելով այնտեղ զինուորներ, որոնք յետ մղեցին թշնամուն եւ հալածեցին նորան։ Մուսլիմները զօրացան այս քաղաքներում, հաստատուելով երկրում։

Ապա Ծանարք արշաւեցին Հայաստան. Աբու Ջաֆար ուղարկեց Հասան ի. Քահթարին կառավարիչ երկրի վերայ, որ պատերազմեցաւ նոցա հետ. սակայն բաւական զօրեղ չլինելով նա տեղեկացրեց ամիրապետին թշնամու բազմութեան մասին. Աբու Ջաֆար ուղարկեց նորա մօտ Ամիր ի. Իսմայէլ Հարազին 20.000 զօրքով, որ՝ պատահելով Ծանարներին՝ ճակատեցաւ նոցա հետ սաստկապէս. կռիւր տեւեց մի քանի օր. Աստուած պարգևեց Ամիրին յաղթութիւն թշնամու վերայ, որ կոտորեց նորանից մի օրւայ ընթացքում 16.000 մարդ։ Գորանից յետոյ նա դնաց Տփղիս, սպանելու եց իւր հետ եղած զերիները եւ ուղարկեց ամեն կողմ՝ պտրելու Ծանարներին։

Աբու Ջաֆար դրեց ապա Ազգիհին, իւր արձակած սարուկին, կառավարիչ Հայաստանի վերայ, որ մնաց այստեղ Աբու Ջաֆարի ամբողջ ամիրապետութեան ժամանակ։

Մահգիի մահից յետոյ Հայաստան անկաւ եւ մնաց այս գրութեան մէջ նաեւ Մուսայի ժամանակ։ Ռաշիդ դրեց Խուզայմայ ի. Խազիմ Տամիմին Հայաստանի վերայ, որ մնաց այստեղ մի տարի եւ երկու ամիս, կարգ եւ խաղաղութիւն հաստատուելով երկրում, եւ բնակիչք հնազանդեցան նորան։ Ռաշիդ նշանակեց նորա փոխարէն Խուսուփ ի. Ռաշիդ Սուլամին, որ գաղթեցրեց այստեղ Նազարների մի բազմութիւն. սոքա տիրեցին

արեւելեան Հայաստանին, բազմանալով Իւսուփի
ժամանակ: Նորանից յետոյ Ռաշիդ նշանակեց
Եղիզ ի. Մազեադ ի. Չաիդ Շայբանին, որ գազ-
թեցրեց Ռերիայ ցեղը (Միջագետքի) բոլոր կողմ-
երից, այնպէս որ նորա Հայաստանին տիրեցին.
առհասարակն ահա հաստատ կարգի տակ գրեց երկիրը.
մինչեւ որ խռովութիւնը միանգամայն վերացաւ:

Ռաշիդ ապա գրեց կառավարիչ Արդուլկա-
րիբ ի. Արդուլհամիդին, Չէյդ ի. Խաթթար
Աղաուի որդիներէից մէկին, որ կը բնակէր Խառա-
նուժ. նա եկաւ Հայաստան Գիար Մոզարի բնա-
կիչներէից բազկացած գնդով, սակայն մնաց այս-
տեղ միայն 4 ամիս, ապա ամիրապետը նորան հե-
ռացրեց եւ նշանակեց նորա փոխարէն Ֆազլ ի.
Էահեայի. Խալիդ Բարմակին: Ֆազլ եկաւ Հայաս-
տան իւր զօրագնդով, ուղեւորուեցաւ դէպի Բար-
էլ-արւար եւ յարձակեցաւ Համազին ամրոցի վե-
րայ, սակայն՝ հալածուելով բնակիչներէից՝ հեռա-
ցաւ եւ գնաց Իրակ, իւր փոխանորդ նշանակելով
Օմար ի. Այուբ Կանանին եւ ուղարկելով Աբու
Սարահին՝ հարկ ժողովելու երկրից, իսկ Խառանցի
Սայիդ ի. Մուհամմեդ Լահարիին՝ պատերազմելու
բնակիչներէ հետ: Պարտաւի ժողովուրդը յարձա-
կեցաւ Աբու Սարահի վերայ եւ սպանեց նորան.
Հայաստան ապստամբեցաւ, ուր երեւեցաւ Աբու
Մուսլիմ Շարի:

Ֆազլ գրեց Խալիդ ի. Եղիզ ի. Ուսայդ Սու-
լամին Հայաստանի վերայ, ուղարկելով նորա մօտ
Արդուլմալիբ ի. Խալիֆ Հարաշին 5000 զօրքով
հանդերձ, որ ճակատեցաւ Աբու Մուսլիմի հետ
Ռոյանուժ¹, սակայն Աբու Մուսլիմ հալածեց նո-

¹ Istaxri (Ed. de Goeje, Lugduni, 1870, 206) Ռոյան
(الروان) կը թւէ Տարսիստանի քաղաքների շարքում:
Ինագրիս Ռոյան (الروان) ընթերցումը սխալ է:

րան, վերադարձաւ Աիլար ամբոցը եւ տիրեց նորան:

Ռաշիդ գրեց Աբբաս ի. Ջարիր ի. Եզիդ ի. Ջարիր ի. Աբու-Աբու-Սուլեյման Բաշալիին Հայաստանի վերայ. Պարտաւ գալիս նորա վերայ յարձակեցան Փայտակարանի բնակիչք, եւ նա ստիպուած եղաւ պաշտպանել նոցանից Պարտաւի պարիսպներում, ուղարկելով Եմեսացի Մադանին 6000 զօրքով Աբու Մուսլիմի դէմ. երկու բանակներ միմեանց բախեցան եւ ճակատեցան. Եմեսացի Մադան սպանեցաւ, իսկ Աբու Մուսլիմ գնաց պաշարեց Գուին շորս ամիս շարունակ, ապա վերադարձաւ Փայտակարան եւ մնաց այնտեղ, միանգամայն իշխելով Հայաստանի վերայ:

Ռաշիդ ուղարկեց Եաճեայ Հարաշիին 12,000 զօրքով եւ Եզիդ ի: Մազեադ Հայրանիին՝ 10,000 զօրքով, հրամայելով վերջինիս յարձակիլ Հայաստանի, իսկ առաջինին՝ Ատրպատականի վերայ, որին կ'տիրէր Մուհամմադ Տամիմին. Հարաշին պատերազմեցաւ նորա հետ, ի փախուստ դարձրեց նորան եւ խաղաղացրեց երկիրը: Ապա գնաց Հայաստան՝ Եզիդ ի. Մազեադի հետ միանալու Աբու Մուսլիմ Շարիի դէմ մղած պատերազմում. սակայն երբ նստեղ հասաւ, Աբու Մուսլիմ մեռաւ, որին փոխարինեց Սահան ի. Մուսայ Փայտակարանցին... (անունն պակասում է) ստրուկը. նորա բնակատեղն էր Փայտակարան: Լուր առնելով Եաճեայ Հարաշիի գալստեան մասին, նա ուղարկեց նորա դէմ Խալիլ ի. Սահանին բնախր հեծելազօրով հանդերձ. Հարաշին ճակատեցաւ նորա հետ, գերեց նորան եւ արշաւեց Փայտակարան. երբ այս գոյժը հասաւ Սահանին, նա փախտեամբ ապրեցաւ. Աիլար ամբոցը: Փայտակարանի բնակիչք եկան Հարաշիի մօտ աղերսանօք՝ շնորհել նոցա ներումն, նա մտաւ նոցա հետ քաղաք, ներեց նոցա եւ քանդել տւեց քաղաքի պարիսպները: Իսկ Սահան գնաց Եզիդ ի. Մազեադի մօտ 8000 զօրքով, խնդրելով նորա հո-

վանաւորութիւնն. Եղիզ ուղարկեց նորան Ռա-
շիդի մօտ:

Երբ խաղաղացաւ երկիրը, ամիրապետը գրեց
Մուսայ ի. Իսայ Լաշիմին նորա վերայ կառա-
վարիչ, որ մնաց այնտեղ մի տարի: Արկին Լայաս-
տան իւր գաւառներով յուզեցաւ եւ ապստամբե-
ցաւ: Մուսայ տեղեկացրեց Ռաշիդին այս բանի
մասին, որ ասաց. «Միայն Լարաշին յարմար
կ'համարեմ Լայաստանի համար». ապա նա հեռաց-
րեց Մուսայ ի. Իսային եւ ուղարկեց Լարաշին
կառավարչի պաշտօնով, որ միայն այն ժամանակ
վայր գրեց զէջըր, մինչեւ երկիրը միտ՛գամայն
խաղաղացաւ:

Ռաշիդ նշանակեց Ահմեդ ի. Եղիզ ի. Ա-
սայդ Սուլամին կառավարիչ. երբ նա Լայաստան
եկաւ, նորա զէմ ապստամբեցան երկրում ապրող
խորասանցիք, որոնք Լարաշիի հետ եւ նորանից
առաջ եկած էին. խմբելով նորա զէմ նոքա
սկսեցին նորա հետ կուռել, թէ՛ քեղ ոչ լսել,
ոչ հնազանդիլ կամինք: Այն ժամանակ Ռաշիդ
նշանակեց Սայիդ ի. Սալմ ի. Քոտայրայ Բահիլին.
Երբ նա Լայաստան եկաւ, զօրքը մի քանի ամիս
նորան հնազանդեցաւ, ապա միացաւ իշխանների
հետ: Բար-էլ-արւարի բնակիչք ապստամբեցան
նորա զէմ եւ յարձակեցան նորա օգնականի վե-
րայ: Սայիդ ի. Սալմ ապանել էր նոցա իշխան
Նաջմ ի. Լաշիմին, որի որդին՝ Լոյուն ի. Նաջմ՝
յարձակելով Սայիդի օգնականի վերայ Բար-էլ-
արւարում եւ ապանելով նորան, ապստամբութեան
գլուխ բարձրացրեց. ապա գրեց եղելութեան մա-
սին Խաղարաց թագաւոր խաքանին, որ եկաւ նորա
մօտ ահագին զօրքով, յարձակեցաւ մուսլիմների
վերայ, սպանեց եւ գերեց մեծ բազմութիւն. հաս-
նելով Աւեր գետի կամրջին, նա գերեց (այստեղ
ապրող) մուսլիմներին, սպանել տեց բոլորին,
նաեւ կանանց եւ երեխաներին, եւ այրեց երկիրը:

Անձեյով այս գոյժը, Ռաշիզ ուղարկեց Բու-
նազարին (?)¹, հրամայելով նորան ձերբակալել²
Սայիդ ի. Սալմին. երբ նա տեղ հասաւ, Սայիդ
ուեկց նորան պարզեւներ, որ նա հաճութեամբ բն-
դունեց. Ռաշիզ իմացաւ այս բանի մասին եւ ու-
ղարկեց Նասր ի. Հարիր Մուհալաբին կառավարչի
պաշտօնով, սակայն շուտով հեռացրեց նորան եւ
նշանակեց Ալի ի. Իսայ ի. Մուհաննիս Նորա վատ
վարմունքի պատճառով Շարուանի բնակիչք ապ-
ստամբեցան նորա դէմ, եւ առհասարակ ամբողջ
երկիրը յուզեցաւ: Այն ժամանակ Ռաշիզ նշանա-
կեց Եզիզ ի. Մազեազ Շայբանիին կառավարիչ
միաժամանակ Հոյաստանի եւ Արապտականի վե-
րայ, որի գալովն զօրքը հանդարտեցաւ եւ երկիրը
խաղաղացաւ եւ բարեկարգեցաւ. նա հաշտեցրեց
Նազարներին եւ Էմենացիներին, (բարի. յոյսեր
ուեկց իշխանաց ժառանգներին եւ նախարարներին:

Նորանից յետոյ Ռաշիզ գրեց Խուզայմայ ի.
Խազիմ Տամիմին կառավարիչ, որ ձերբակալեց
նախարարներին եւ իշխանաց ժառանգներին եւ
գլխատել տուեց նոցա. առհասարակ նա վատ վար-
ւեցաւ նոցա հետւ Ջորջան եւ Ծանարք ապստամ-
բեցան. նորա ուղարկած զօրագունդը թշնամին
կոտորեց. ապա նա յղեց նորա դէմ Սայիդ ի.
Հոյզամ ի. Շորայ ի. Չահիր Տամիմին բազմաթիւ
զօրքով, որ պատերազմեցաւ Ջորջանի բնակչաց եւ
Ծանարների հետ, արտաքսեց նոցա երկրից եւ
վերադարձաւ Տիգրիս: Խուզայմայ մնաց (Հոյաս-
տանում) մի տարուց սակաւ. Ռաշիզ հեռացրեց
նորան եւ նշանակեց Սուլէյման ի. Եզիզ ի. Ասամ
Ամիրիին, որ մի բարի եւ անհոգ ծերունի էր եւ
այն աստիճան թոյլ, որ նորա հրամանն անգամ

1 Անունս առանց կէտազրութեան է:

2 Թերեւս այլ ձեռագրի *ضبط* բնթերցումն դերա-
դատելու է:

անկատար էր մնում, եւ երկիրը նորա իշխանութեան տակից իսկ ելանելու մտա էր: Ռաշիդ նշանակեց Աբրաս ի. Չուֆար Հալալիին, որի վերայ յարձակեցան Ծանարք, եւ նապաստարգանքացու նոցա զէմ: Ռաշիդ ուղարկեց Մուհամեդ ի. Չուհայր ի. Մուսայր Գարբիին, որ Ռաշիդի վերջին կառավարիչն էր Հայաստանի վերայ:

Ամիրապետ Ամին նշանակեց Ասիդ ի. Եզիդ ի. Մազեազին Հայաստանի վերայ կառավարիչ, որ մեկնեցաւ իւր պաշտօնատեղը: Երկրի գաւառներից մէկին տիրել էին Էաճեայ ի. Սայիգ, որ «Առաւօտեան աստղ - կը կոչուէր, եւ Իսմայէլ ի. Շայիր, Մըրվան ի. Մուհամեդ ի. Մըրվանի արձակած սարուկը. երկուքն էլ Վիքրումն էին: Ասիդ խորամանկութեամբ ձերբակալեց, բայց ապա ներեց եւ արձակեց նոցա: Առհասարակ նա բարեմիտ եւ վարեցող մարդ էր: Մուհամեդ Ամին Տեաւոյրեց նորան եւ գրեց Իսահակ ի. Սուլէյման Հալիփին Հայաստանի վերայ, ուղարկելով այնտեղ նորա սրդի Ֆադլին նորան օգնական:

198 թ. Հայաստանին տիրել էին Աբդուլմալիք ի. Ջահճաֆ Սուլայմի եւ Մուհամեդ ի. Խատար:

212—213 թ. Մամուն նշանակեց Թահիր ի. Մուհամեդ Սանանիին կառավարիչ Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ. իսկ այլք կը պատմեն, թէ նորան ուղարկեց Հարգամայ ի. Ալան Համազանից՝ Իրաք ուղևորելիս: Թահիր, գալով Ատրպանակերտ, Ատրպատականի գաւառը, գրեց Տայ իշխաններին եւ զօրապետներին, որովք Մամունին հպատակեցան: Հայաստանի կառավարիչն էր մինչեւ իւր հեռանալն Իսահակ ի. Սուլէյման, որին (կուսակից) էին՝ Օմար, Հուգուն, Ներսէհ, Աղուանից իշխան Աբդուլաւաճման եւ իշխաններից շատերը: Իսահակ ուղևորեցաւ զէպի Պարտաւ նորա բնակիչների վերայ յարձակելու գիտաւորա-

Թեամբ՝ իւր սրգունն (չԷՏատուցած) հարկերի պատճառով: Մամունի կառավարիչ Թայիր ուղարկեց ապստամբների գէմ Ջահիր ի. Աինան Տամիմին բազմաթիւ զօրքով. երկու բանակներ՝ միմեանց պատահելով՝ ճակատեցան մի ամբողջ օր: Իսահակ ի. Սուլէյման իւրայիններով փախաւ, իսկ նորա օրդի Ջաֆար ի. Իսահակ ի. Սուլէյման գերեցաւ եւ այլ գերեալների հետ ուղարկեցաւ Մամունի մօտ:

Թայիր մնաց (այստեղ) միայն կարճ միջոցապահ նորա գէմ արշաւեց Աբգուլմալիք ի. Ջահհաֆ Սուլամին, որ՝ ապստամբելով Փայտակարանի բնակիչների հետ հանդերձ՝ պաշարեց Թահիրին Պարտաւ քաղաքում. Թահիր մնաց պաշարւած մի քանի ամիս շարունակ: Լուր առնելով այս բանի մասին, Մամուն նշանակեց Սուլէյման ի. Ահմեդ ի. Սուլէյման Հաշիմին կառավարիչ, որ՝ գալով Հայաստան, մինչ Թահիր գեռ պաշարւած էր, ազատեց եւ արձակեց նորան: Աբգուլմալիք խնդրեց ներումն, եւ խաղաղեցաւ երկիրը:

Մամուն ապա գրեց Հատիմ ի. Հարզամայ ի: Այսինն Հայաստանի վերայ: Երբ նա այստեղ եկաւ, երկրում խռովութիւն կը տիրէր ազանգաւորների եւ բազմաթիւ կրօնական կուսակցութիւնների մէջ, որոնք մէկը միւսին կատարելով միմեանց բնջինջ առնելու մօտ էին. ապա հաշտուեցան միմեանց հետ: Հատիմ ի. Հարզամայ մնաց Հայաստանում միայն կարճ միջոց, որովհետեւ առնելով իւր հօր Հարզամայի մահւան լուրը նա հեռացաւ Պարտաւից եւ բնակեցաւ Ախալում, ուր նա վերաշինեց ամրոցը եւ ամեն ջանք գործ գրեց ապստամբելու: Այս նպատակով նա թղթակցեց հայ իշխանների եւ զօրապետների, նաեւ Բարեկի եւ Խուռոսամիայի՝ (բնակիչների) հետ,

1 Ահմեդ եւ նոյն անունի քաղաք Ջարալում, ուր բնակեցաւ Բարեկ:

ստորացնելով նոցա մտ ամիրապետի հեղինակութիւնն . Բարեկ խուռ ամիրացիներէ հետ հանդերձ ապստամբեցաւ եւ տիրեց Ատրպատական գաւառին :

Ըսնելով այս լուրը Մամուն գրեց Հայաստանի վերայ Էահեայ ի . Մա՛սղ ի . Մուսլիմին, բննու Չահլի արձակեաժ սարուկին . . . (պակասորդ) : Էահեայ ի . Մա՛սղ քանիցս պատերազմեցաւ Բարեկի հետ, սակայն չըկարողացաւ ճակատամարտում նորան յաղթել : Տժգոհ Էահեայի գործունէութիւնից, Մամուն նշանակեց զօրապետ իսայ ի . Մուհամեդ ի . արի խալիզին Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ : Երբ նա իւր պաշտօնատեղը եկաւ, նորան ներկայացան Մուհամեդ ի . Ռափփաղ եւ այս եկրներէ իշխաններից շատերը, իրանց պատրաստի յայտնելով պատերազմելու Բարեկի դէմ . նա գրաւեց մի նեղանցք, ուր ճակատեցաւ նորա հետ Բարեկ եւ հալածեց նորան : Իսայ փախտակեալք վերադարձաւ Ատրպատականից Հայաստան, ուր նորա դէմ ապստամբեցաւ Սափաղ ի . Արզուհամիդ Չահհաֆի . Թէեւ իսայ խոտաացաւ նորան նշանակել կառավարիչ Հայաստանի վերայ, սակայն նա մերժեց, (ցանկալով) նորա հետ պատերազմել . իսայ ճակատեցաւ նորա հետ եւ հալածեց նորան ոչ առանց Ըանքի : Հայաստան բարեկարգեցաւ շնորհիւ իսայ ի . Մուհամեդի :

Մամուն ապա նշանակեց Չարիք ի . Ալի ի . Սաղաթայ Ազգիին, բայց որովհետեւ նա անգործունէայ հանդիսացաւ, ամիրապետը գրեց (նորա փոխարէն¹) իրն Համիդ Թուսեցուն : Ըսնելով իւր հեռացման լուրը Չարիք ապստամբեցաւ եւ՝ երբ Մուհամեդ ի . Համիդ եկաւ իւր պաշտօնատեղը՝ յարձակեցաւ նորա վերայ . սակայն Մուհամեդ

¹ Բնագրում պակասում է «Մուհամեդ» նանունը, որ հետեւեալի հիման վերայ անշուշտ սցստեղ կցելու է :

կատարեց նորա կուսակիցներին, իսկ իրան Չարիքին: որ ներումն խնդրեց, ուղարկեց Մամունի մօտ, Մուհամեդ մնաց այստեղ, մինչեւ որ նա մաքրեց երկիրը նորան սարսափի մէջ պահող ապստամբներից:

Երբ 214 թ. Մուհամեդ ի. Համիդ սպանեցաւ (Բարեկից), Մամուն նշանակեց Աբդուլլահ ի. Թահիրին կառավարիչ Չարալի, Հայաստանի եւ Արարատականի վերայ: Ապա ամիրապետը դրեց Աբդուլլայ ի. Ահմեդ ի. Եզիզ ի. Սուլայմանի Հայաստանի վերայ, որ ուղեւորեցաւ իւր պաշտօնատեղը: Մուհամեդ ի. Իստար¹, որ Ծանարաց օգնութեամբ տիրել էր Ախրքին, ճակատեցաւ նորա հետ եւ հալածեց նորան: Որովհետեւ Աբդուլլայ պատերազմելու ոչ կարգը գիտէր եւ ոչ էլ շնորհք ունէր, ուստի Մամուն նշանակեց (նորա փոխարէն) Խալիզ ի. Եզիզ ի. Մաղեազին. Խալիզ նախ արձակեց Իրաքում բանտարկւած իւր ազգականներին, ապա մեկնեցաւ Միջագետք, ուր նորա հետ միացաւ Ռարիայ ցեղից մեծ բազմութիւն: Երբ նա Հայաստան եկաւ, Խալիզում նորան ներկայացան Սալադ ի. Աբդուլհամիդ Չահհաֆի, որին նա ներեց: Ապա նա գնաց Նախիջևեան, որին տիրել էր Եզիզ ի. Հիւն. վերջինս փախաւ այնտեղից եւ եկաւ Ախալ, ուր նա մնաց: Խալիզ (պատգամ) ուղարկեց Մուհամեդ ի. Իստարի մօտ, որ նորա մօտ եկաւ իրան ներելու խնդրանք, նորան հնազանդելու պայմանով. Խալիզ ներեց նորան:

Խալիզ ապա արշաւեց Ծանարների դէմ՝ յարձակեցաւ նոցա վերայ Ախրքում, հալածեց նոցա եւ աւարի առաւ նոցա խաչիները. յետոյ նա նոցա խաղաղութեան կոչեց՝ 3000 ձի եւ 20,000 ոչխար (իրան) տալու պայմանով: Սակայն կարճ միջոցից

¹ Տես վերեւ էջ 15:

յեանոյ (պակասորդ) . . .¹ քայսեցիք նոցա հետ միասին յուզեցան եւ ապաստմբեցան Խալիզի դէմ, որոնց հետ էր նաեւ Ալի ի. Եւահայ Լայյաստանցին. Խալիզ գերեց նորան եւ այլ գերեալների հետ հանգերձ ուղարկեց Մամունի մօտ:

Մամուն գրեց Արդուլահ ի. Մասադ Ադգիին կառավարիչ Խալիզի փոխարէն, որ միայն կարճ միջոց մնաց այստեղ մինչեւ իւր մահը: Ամիրապետ կառավարեցրեց նորա որդի Ալիին երկրի վերայ. սակայն վերջինս յուզւած գրութեան մէջ լինելով Մամուն նշանակեց Լասան ի. Ալի Բազիդիսին, որ Մամունի կը կոչուէր: Երբ նա իւր պաշտօնատեղը եկաւ, երկիրը տակաւին խռովութեան մէջ էր. նա պատերազմեցաւ.² . . . ամբոցի բնակիչների հետ եւ տիրեց նորան: Դուին վերադառնալով նա մնաց այստեղ եւ գրեց Տփղիսեցի Իսահակ ի. Իսմայէլ ի. Շոյիբին՝ (իրան) տուրք³ ուղարկել, բայց որովհետեւ Իսահակ այս պահանջը մերժեց եւ նորա պատգամին շրճուանեց, նա ինքն արշաւեց Տփղիսի վերայ: Երբ նա քաղաքին մօտեցաւ, Իսահակ (նորան) ընդառաջ ելաւ եւ նորան տուրք աւելց: Լասան ապա վերադարձաւ այնտեղից:

222 թ. Օշին գրեց Լայոց եւ Ասրպատականի իշխաններին՝ որոնել Բարեկին, խոստանալով 1,000,000 գրամ⁴ նորան, ով նորան (իւր մօտ) բերէ: Բարեկ գնաց իշխաններից մէկի մօտ, որ Սահլ ի. Սմբատ կը կոչուէր. վերջինս ձեռքակալեց նորան եւ տեղեկացրեց Օշինին այս բանի մասին:

1 Հետեւեալի իմաստին համաձայն կցելու է նորա խօսքին խաղաղութիւնը:

2 Անուստ ասանց կէտադրութեան լինելով գժարին է նորա նշյն իսկ ենթագրելի ընթերցումը:

3 Մուլ կը բաղկանար բնական. իսկ իւրեւ հակառակն զբամական տուրքից:

4 20-25 արծաթ. գրամ — մի սակ գնար:

223 թ. Օչին՝ Արարատական վերադառնալով՝ գրեց Սամարքանդցի Մուհամեդ ի. Սուլէյման Ազգիին Հայաստանի վերայ կառավարիչ, որ զնաց իւր պաշտօնատեղը: Սահլ ի. Սմբատ, որ ապստամբել էր Աղուանքում եւ տիրել դաւառին, այստեղ միասին գիշերելիս հալածեց նորան: Վարդանակերտում ապստամբեցաւ Մուհամեդ ի. Օրպղալլա՝ Վարդանակերացին, որի դէմ Օչին ուղարկեց Մանկաջուրին՝ նորա հետ պատերազմելու: Ապա Օչին նշանակեց Մուհամեդ ի. Խալիդ Բուխարախալային Հայաստանի վերայ, որ՝ զալով այստեղ՝ պատերազմեցաւ Ծանարների հետ եւ արշաւեց Տփղիս. Իսահակ ի. Իսմայէլ նորան ընդ առաջ ելաւ եւ սիրով ընդունեց նորան: Հայաստանի վերայ ապա նշանակեցաւ Ալի ի. Հուսէյն ի. Սիրայ Քայսեցին, որին երկրի ժողովուրդը նորա թուլութեան պատճառով արհամարհանօք՝ Որբ, կր կոչէր:

Մուտասիմ գրեց Խալիդ ի. Եզիզին Հայաստանի եւ Գիար Ռարխայի մի մասի վերայ: Գալով Հայաստան Խալիդ լուր ստացաւ, որ երկրի բոլոր իշխանները՝ սաստիկ երկիւղ կրելով նորանից՝ ամբողջել են (իրանց ամրոցներում) եւ ամեն պատրաստութիւն տեսել զիմադրելու: Այս բանի մասին տեղեկացրեց Հայաստանի փոստի կառավարիչ Մանսուր ի. Իսայ Սարիին ամիրապետ Մուտասիմին, որ յետ կոչեց Խալիզին եւ վարչութեան իրաւունքը յանձնեց Ալի ի. Հուսէյնին. սակայն վերջինս մնաց (այստեղ) միայն միքանի օր, որովհետեւ զօրքը Պարտաւում նորա դէմ խռովեցաւ, պահանջելով իւր սոճիկը. նա պատասխանեց. «Նսռչինչ չունիմ. ինչ որ կայ, երկրի ժողովուրդի մաս է. եւ նա պահանջեց (սոճիկը) երկրի բնակիչներէ. սակայն նոքա ընդգիմացան եւ ամբողջան իրանց ամրոցներում: Ապա միմեանց հետ թղթակցելուց յետոյ նոքա միասին զումարեկցան եւ պաշարեցին Ալիին Պարտաւում: Մուտասիմ ուղարկեց Համի-

դու ի. Ալի ի. Գաղլին Հայաստան, որ գնաց Նախիջևան. այստեղ նորա մօտ եկաւ Եղիզ ի. Հիան՝ նրան ներելու խնդրանօք... (պակասորգ):

230 թ. Հայաստան ապստամբեցաւ: Արարացի բնակիչք, երկրի իշխանք եւ մեծամեծները խռովեցան, իսկ Զարալի եւ Քար-էլ-արւարի պետերը տիրեցին սահմանակից երկրներին. սուլթանի իշխանութիւնն թուլացաւ:

Ամիրապետ Հարուն Վաղիք նշանակեց Խալիզ ի. Եղիզ ի. Մաղեաղին կառավարիչ (Հայաստանի վերայ), նորա իշխանութեան տակ գնելով Տիւսիսային Արարիոյ աւազոտ մասն, եւս կցելով Գիար Ռարիոյ ինչ ինչ քաղաքներ. Խալիզ մեկնեցաւ մեծ զօրքով: Առնելով այս լուրը երկրի իշխանք ահաբեկ եղան եւ տեղեկացրին նորան, որ նորա շեն դադարել հնազանդ լինել (ամիրապետին), ուղարկելով նորան բնծաներ. Խալիզ պատասխանեց՝ «Ես մեղաւորից միայն բնծայ կ'ընդունեմ», այս բանը սասկացրեց նոցա գժգոհութիւնը: Խալիզ հրամայեց (Տփղիսի իշխան) Խասակ ի. Խամայէին նորա մօտ գալ. բայց որովհետեւ նա չ'անսաց, Խալիզ արշաւեց նորա վերայ եւ արդէն նորան յաղթելու մօտ էր, երբ հիւանդացաւ եւ կարճ միջոցից յետոյ մեռաւ. (նորա մարմինը) դադաղի մէջ տարւեցաւ Գուին եւ այնտեղ թաղւեցաւ: Նորա բնկերները ջրեցան, եւ ամբողջ երկիրը անկարգ դրութեան մէջ մնաց:

Վաղիք գրեց Մուհամեդ ի. Խալիզին նորա հօր փոխարէն, որ պատերազմեցաւ Եւանարների եւ Խասակի հետ, մինչեւ նոցա հալածեց եւ արտաքսեց (երկրից). այնուհետեւ Հայաստան բարեկարգ վիճակի մէջ էր:

1. Ըստ Տարարիի Արտ. Արգունուհ Մուտազ Բիւլլաշին:

235 թ. (Ջաֆար) Մուսավակկիլ յանձնեց իւր որդի Իբրահիմ՝ Մուսլիզ Բիլլահին՝ Ասորիք, Հայաստան եւ Ասորպատական, տալով նորան քարտուղար Մուհամեդ ի. Ալի Մա՛րուֆին: Միաժամանակ Մուսավակկիլ հրամայեց, որ Իբրահիմ քրիստոնեայ բնակիչներին օգնութեան կոչէ սուլթանին վերաբերեալ գործերում, իսկ եկեղեցիք աւերէ:

(237 թ.) Հայաստան ապստամբեցաւ. բաղձաթիւ տեղացի իշխաններ եւ այլք խռովեցան եւ տիրեցին իրանց գաւառներին: Մուսավակկիլ նշանակեց Աբու Սալիզ Մուհամեդ ի. Իսուսիին կառավարիչ, որ գնաց իւր պաշտօնատեղը: Նորա մահից յետոյ, որ առանց հիւանդութեան առաջացաւ, Մուսավակկիլ զրեց նորա որդի Իսուսիին կառավարիչ: Գալով Հայաստան նա թուզթ զրեց հայ իշխաններին, որոնցից ոմանք պատասխանեցին (նորան հնազանդելու) համաձայնութեամբ. Բազարաստ՝ որդի Աշոտի գնաց նորա մօտ իրան ապահովութիւն նւիրելու խնդրանօք, սակայն Իսուսի ուղարկեց նորան Մուսավակկիլի մօտ եւ... (պակասորդ): Իսուսիի հետ ձակասեցաւ Յովնան որդի՝... եւ սպանեց նորան: Այն ժամանակ երկիրը ապստամբեցաւ:

1 Ըստ Տարաթի՛ Աբու Արզուլահ Մուսազ Բիլլահին:

2 Երբորացի մատենագրերի մօտ հազուադիւրս է անուանիս մարտի հայերէն ձեւը, որ տալիս է այստեղ Եսթուրին: Չարմանայի է, որ մեր պատմագիրը միւսների հետ համեմատ վերին ստափճանի հասուկասոր է նկարագրում Իսուսիեցոց ապստամբութիւնը եւ Տփղիսի առաւ. թ:

3 Այսպէս կը կարգամ, համաձայն Քոսովայ Արժրուսու վկայութեան Յ) 2, կէտազրած անուան (Պեր ընդ գերեալսն ի լեռնէն Իսուսայ Յովնան անուան էջ 188, հրատ. ք. Պատկանեանի, Պետերբուրգ 1887): Եսթուրին յիշում է հերոսի նաեւ հայրանունը, որ սակայն ազգուազման պատճառով զժարին է որոշել:

Մուտավակկիլ ուղարկեց Բուղայ մեծին: Երբ նա Աղձնիք եկաւ, նորան ներկայացաւ Մուսայ ի. Զուրար, որ տիրել էլ Բիթլիսին, իրան ապահովութիւն շնորհելու խնդրանդք. սակայն Բուղայ կապանքնների մէջ գրեց նորան եւ ուղարկեց Մուտավակկիլի մօտ: Այնտեղից նա գնաց Աղբակ կոչւած գաւառը եւ պաշարեց Աշոտ որդի Համզայի. ապա ներեց նորան եւ ուղարկեց Մամառայ, ուր նորան գլխատել եւ խաչել տւեց հասարակաց դռան հանդէպ:

Բուղայ գրեց Իսահակ ի. Իսմայէլին, որ տիրել էր Տփղիսին, նորա մօտ գալ. սակայն Իսահակ պատասխանեց, որ նա Սուլթանի հնազանդութիւնից դուրս եկած չէ. եթէ նա ինչք կամի, նա ինչքով կարող է նորան օգնել, իսկ եթէ նա (ուսովիկ) մարդ կամի, նա մարդիկ կ'ուղարկէ նորա մօտ, եւ թէ նա անկարող եղաւ նորա մօտ գալու: Բուղայ արշաւեց նորա վերայ, ճակատեցաւ, յաղթեց նորան եւ կարել տւեց նորա գլուխը, որ նա ուղարկեց Սուլթանին:

Բուղայ արշաւեց Ծանարաց վերայ եւ պատերազմեցաւ նոցա հետ, սակայն Ծանարք ի փախուստ դարձրին եւ հալածեցին նորան. Բուղայ փախտեամբ ապրեցաւ նոցանից եւ սկսեց հալածել այն բնակիչներին, որոնց նա ապահովութիւն էր շնորհել, կոտորելով նոցանից մեծ բազմութիւն: Սոքա գիմեցին Յունաց կայսեր, Խաղարաց խաբանին եւ Ալաոնացոց իշխաններին, որոնք մեծ բազմութեամբ միտսին գումարեցան: Բուղայ տեղեկացրեց այս բանի մասին Մուտավակկիլին, որ նշանակեց երկրի վերայ Մուհամեդ ի. Խալիզ ի. Եզեզ ի. Մապեազ Շայրանիին: Նորա գալովն խոսովարարները հանդատացան, ստանալով նորանից (կեանքի) ապահովութիւն:

249 թ. Մուստաին ամիրապետը գրեց հայաստանցի Ալի ի. Եահեա'ին Հայաստանի վե-

բայ, որ խռովեալ գրութեան մէջ էր. Ալին գնաց
Մարտիրոսաց քաղաքը: Յոյնք յարձակեցան եւ
տիրեցին մուսլիմների երկրի կիսին. այն ժամանակ
երկրի բնակիչք զուսուրեցան Ալի ի. Եասեա՛ի
մօտ, գրգելով նորան եւ պահանջելով՝ պատե-
րագովիլ Յունաց հետ: Ալի արշաւեց նոցա հետ,
ճակատեցաւ յունաց զօրքի հետ սաստկապէս եւ
սպանեցաւ: Յոյնք իբրեւ մեծ յաղթութեան նշան
վերցրին նորա մարմինը:

Ե. Իրն-էլ Աթիր:

Իրն-էլ-Աթիր Շոյրանի (հեղինակիս լսովին
անունն էր՝ Իզգեզգին Աբուլհասին Ալի ի. Աբուլ-
կարամ Մուհամեդ ի. Մուհամեդ ի. Աբդուլկարիմ
ի. Աբդուլվահիդ) ծնել է 555 թ. Միջագետքի
Ջեզիրէ ի. Օմարում: 576 թ. նա շաղթեց իւր
հօր հետ, երբ վերջինս իւր վարած կառավարչի
պաշտօնից զրկուեցաւ, Մոսուլ, ուր նա իւր գիտական
կրթութիւնն վերջացրեց: Այստեղից նա քանիցս
այցելեց Բաղդադ՝ երբեմն իբրեւ ուխտաւոր, երբեմն
եւս իբրեւ Մոսուլի իշխանի գեսպան, լսելով այս-
տեղ ամենայայանի ուսուցիչներին: Ապա նա
ճանապարհորդեց Ասորիքում եւ յաճախեց Եբու-
սաղէմ, մասնագիտօրէն ուսումնասիրելով ժողովրդ-
դական աւանդութիւններ, հին եւ նոր պատ-
մութիւն եւ արաբացոց տոհմաբանութիւնները:
Վերադառնալով Մոսուլ նա իրեն միանգամայն
նւիրեց գիտական պարագմունքների. նորա տունը
եղաւ ժողովարան տեղացի եւ ճանապարհորդ
գիտնականների համար: 627 թ. նա գնաց Գամատ-
կոս, այնտեղից Հալէպ, ապա վերադարձաւ կրկին
Մոսուլ, ուր նա մեռաւ 630 թ.

Հեղինակիս գլուխ գործոցէ՝ Համաշխարհային
պատմութիւն աշխարհիս ստեղծումից մինչեւ
628 թ., որ հրատարակած է Carolus Johannes

Tornberg հետեւեալ տիտղոսով՝ Ibn-el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, Vol. 1—12 und 13, 14 Indices. Lugduni Bat. 1867—74. Հասկանալի է, որ Երն-էլ-Աթիրի իւր բնագործակի գործը ի կատար ամելու համար շատ անգամ գիմել է պատրաստի արաբացի աղբիւրներին. այսպէս Հայաստանի պատմութիւնը նա բառացի շատ տեղեր քաղել է Քելազորիից եւ մասամբ եւս Տարարիից. այս հատուածները եւ հարկաւ աւելորդ համարեցի կրկնել, առաջ բերելով մեր հեղինակի նոր կամ տարբեր վկայութիւնները:

Արտաշիր սրգի Պապակի արշաւեց Ջարալի, Ատրպատականի, Հայաստանի եւ Մասուլի վերայ եւ տիրեց այս երկրներին զէնքի զորութեամբ:

Ափխազք, Բանաջարք, Բալանջարք եւ Ալանք միասին գումարուեցան՝ Անուշիրվանի երկրները ասպատակելու համար եւ արշաւեցին Հայաստան՝ աւարտութեան նպատակով: Ճանապարհը առանց խոչնդոտի էր, որովհետեւ Անուշիրվան սպասեց, մինչեւ նոքա երկրի խորքը մտան. այն ժամանակ նա ուղարկեց նոցա զէմ մի քանի զորագնդեր. որոնք ճակատեցան նոցա հետ եւ կատրեցին նոցա. բացի 10.000 զերեւալներից, որոնց նա բնակեցրեց Ատրպատականում:

Պերոզ արքայ կառուցել էր Սուլի եւ Ալանաց կողմերում շինութիւն՝ իւր հողերը նորանով պաշտպանելու համար. իսկ նորա սրգի Պապաբաղամացրեց շինութիւնների թիւր: Անուշիրվան կառուցեց Սուլ եւ Ջորջան գաւառներում բազմաթիւ շինութիւններ եւ ամրոցներ՝ իւր բոլոր հողերը նոցա միջոցաւ պաշտպանելու համար: Սիջիուր (?) խաքանը արշաւեց նորա երկրի վերայ. թուրքերը հզօր էին, Խաղարք, Ափխազք եւ Բալանջարք հարուստ էին եւ կը հնազանդէին

խաբանին: Արշաւելով ահագին բազմութեամբ խաբան պահանջեց Անուշիրվան թագաւորից տուրք, հակառակ դէպքում սպառնալով նորան. սակայն Անուշիրվան իրան պարտաւոր չը համարեց նորա պահանջը (կատարել), ի նկատի ունենալով իւր երկրի եւ Հայաստանի ամբողջ իւնները, եւ խաբան վերադարձաւ, բաւականանալով բազմութիւ գերիներով: Թէեւ նա յարձակեցաւ Անուշիրվանի վերայ, սակայն ոչինչ չկորոզանալով անել վերադարձաւ յուսախաբ:

17 թ. նուաճեցաւ Միջագետք: Սադ ի. Արու-լ-Վաքքաս զօրք ուղարկեց Միջագետք. Էյադ ի. Ղանժ իւր զնդով արշաւեց այն կողմը, ուղարկելով Սուհայլ ի. Ագիին Ռաքքայ: Միջագետքի բնակիչք՝ այս լուրը առնելով Կուֆացիներից՝ Եմեսսայից փախել էին իրենց քաղաքները: Սուհայլ բանակեցաւ քաղաքի՝ հանդէպ եւ պաշարեց նոցա, մինչեւ նոքա խաղաղութիւն խնդրեցին, պատգամ ուղարկելով այս բանի համար Էյադի մօտ (որ բանակել էր Միջագետքի Վասիթ քաղաքում). նա համաձայնեցաւ խաղաղութիւն շնորհել, եւ նոքա ընդունեցին հպատակութիւն: Արգուլաս ի. Իարան Մասուրից արշաւեց Մծրին, որի բնակիչք խաղաղութեամբ նորան ընդառաջ ելան եւ նոյնկերպ վարուեցան, ինչպէս Ռաքքայի ժողովուրդը, թուղթ ուղարկելով Էյադին. վերջինս համաձայնեցաւ եւ խաղաղութիւն հաստատեց նոցա հետ:

Ռաքքայ եւ Մծրին առնելուց յետոյ Էյադ՝ միացնելով Սուհայլին եւ Արգուլասին իւր զնդի հետ՝ գիմեց Խառան, որի ժողովուրդը յօժարեցաւ նորան գլխահարկ տալ. Էյադ ընդունեց: Ապա նա ուղարկեց Սուհայլին եւ Արգուլասին Ռուհայ, որի բնակիչք նմանապէս համաձայնեցան գլխահարկ տալ: Միջագետքի նւաճումն ամենահեշտն էր միւս երկրների համեմատ:

Իսկ ի. Իսահակ կը պատմէ, որ Միջագետք նուաճեցաւ 19 թ. : Օմար գրեց Սադ ի. Աբու-Լ-Վաքր քասին, թէ՛ -Աստուած հնազանդեցրեց Ասորիք եւ Իրաք (Բարեւուն). այժմ զօրք ուղարկիր Միջագետք: ... Սադ ուղարկեց Էյազին, որ բանակեցաւ իւր գնդով Ուսայի հանդէպ. բնակիչք նոյն խաղաղութեան պայմանները կապեցին նորահետ, որ եւ Խառանցիք: Էյազ ուղարկեց Աբու Մուսային Մծրին, որ հպատակեցաւ, իսկ ինքն արշաւեց Գարայ եւ առաւ քաղաքը: Ապա նա ուղարկեց Օսման ի. Աբու-Լ-Ասին Չորրորդ Հայր, որի ժողովուրդը պատերազմեցաւ նորահետ (Սաֆֆան ի. Մուսթթալ նահատակեցաւ կուսի մէջ), բայց յետոյ խաղաղութիւն հաստատեց նորահետ՝ հարկ տալու պայմանով:

Էյազ նուաճեց Սամուսա եւ արշաւեց Աբուճ, Ռասկիֆայ եւ Սպիտակ երկիրը, որոնց բնակիչք Խառանին շնորհած պայմաններով խաղաղութիւն հաստատեցին. բայց երբ Սամուսաի ժողովուրդը դուաճանեց, նա գնաց պաշարեց եւ առաւ քաղաքը: Ապա դիմեց Եփրատի վերայ գտնուած Մանրէղ կամուրջը եւ նուաճեց այս քաղաքը նորա շրջակայքով հանգերձ: Գալով Ռաս-էլ-Այն՝ որ է Այն Ալարդայ՝ եւ գտնելով այստեղ զիմադրութիւն, նա թողեց քաղաքը, գնաց թիւ Մալգին եւ նուաճեց քաղաքը Ուսայի պայմանների հիման վերայ 19 թ. : Այնտեղից նա եկաւ պաշարեց Ամիգ, որի ժողովուրդը պատերազմեցաւ նորահետ, բայց ապա Ուսայի խաղաղութեան պայմանները բնդունեց: Էյազ նոյնկերպ նուաճեց Մարտիրոսաց քաղաքը եւ Վաֆարուսթ, գնաց Մծրին, որի բնակիչք զիմադրելուց յետոյ Ուսայի խաղաղութեան պայմանները բնդունեցին: Ապա նա առաւ Թուր Արգին, Մարգին ամրոցը, յարձակեցաւ Մոսուլի վերայ եւ զբաւեց նորա ամրոցները: Սակայն (այլք) պատմուճ են,

որ նա այնտեղ շք հասած նորա մօտ եկաւ Զալ-
զանի իշխանը եւ խաղաղութիւն հաստատեց նորա
հետ: Իյադ այստեղից անցաւ Արզն եւ նուաճեց
քաղաքը, մտաւ ապա կիրճը, դուրս ելաւ այն-
տեղից (գիմեւլով) գէպի Բիթլիս, եկաւ Խլաթ,
որի իշխանը խաղաղութիւն կապեց նորա հետ, եւ
հասաւ մինչեւ Հայաստանի Աղի Զքերը: Աերա-
դառնալով Ռաքքայ նա գնաց Հիմս եւ այնտեղ
մեռաւ 20 թ.:

25 թ. Օսման գրեց Ալիդ (ի Օքրային)
Աուֆայի վերայ կառավարիչ, իսկ Օտրայ ի Ֆար-
քադին յետ կոչեց Ատրպատականից: Արովհետեւ
այս երկրի բնակիչք խզեցին խաղաղութեան պայ-
մանները, Ալիդ յարձակեցաւ նոցա վերայ 25 թ.:
Առաջապահ գորքի հրամանատար նշանակելով
Արդուլահ ի Շուբայլ Ահմատին, նա ուղարկեց
նորան ասպատակելու Մուղան, Բարար՝ եւ Թայլա-
սան՝. Արդուլահ յաղթեց, աւարի առաւ եւ
գերեց. այն ժամանակ Ատրպատականի ժողո-
վուրդը խնդրեց խաղաղութիւն, եւ Ալիդ ստա-
ցաւ՝ Հուղայֆայի շնորհած խաղաղութեան պայ-
մաններին համաձայն՝ 800,000 դրամ:

Գորանից յետոյ Ալիդ ուղարկեց Մալման
ի Ռարիայ Բահլիին Հայաստանի բնակիչներին
դէմ՝ 12,000 զօրքով, որ ասպատակեց, սպանեց,
գերեց եւ վերագարձաւ Ալիդի մօտ՝ հարուստ
աւարով: Աերջինս՝ նայնպէս յաղթութեամբ եւ
աւարառութեամբ վերագարձած լինելով՝ գիմեց
գէպի Մոսուլ եւ բանակեցաւ Հադիզայում՝. այս-

1 Jakut ունի՝ Մուղան, Տարրիչ الجرج և
Թայլասան:

2 Jakut կ'անուանէ խաղաքաց երկրի մօտ:

3 Ըստ Տարարիի այս պայմանագրութիւնը ունի
ունեցաւ 22 թ.:

4 Jakut կ'անուանէ փոքր քաղաք Տիգրիսի վերայ
Զար գետին մօտ:

տեղ նորան հասաւ Օսմանի թուղթը, թէ՛
 «Մուավիա ի. Աբու Սուֆիան ինձ կը գրէ՝ 'Ես
 լուր ստացայ, որ յոյնք մեծ բազմութեամբ կ'ար-
 շաւեն մուսլիմներէ դէմ. ես կարծում եմ, որ նա
 նոցա օգնութեան կուղարկէ կուֆայիներէց, իսկ
 դու ուղարկիր թշնամու դէմ մի քաջ եւ սրտոտ
 մարդ 8 կամ 9,000 զօրքով այնտեղից, ուր քեզ
 կը հասնի իմ թուղթը: Ողջոյն:» Աւլիդ դարձաւ
 դէպի զօրքը, տեղեկացրեց նորան (այս) բանի
 մասին եւ ուղարկեց Սալման ի. Ռաբիա Բահլիին
 8,000 զօրքով հանդերձ: Սալման արշաւեց եւ
 մտաւ Ասորիքի ժողովրդի հետ յունաց երկիրը,
 ուր նա՝ իւր զօրքը բաժանելով մի քանի զնդերի՝
 ասպատակ սփռեց, աւերեց ինչ որ կամեցաւ եւ
 առաւ բազմութիւ ամբոցներ:

Այլք կը պատմեն, որ Սայիդ ի. Աս ուղար-
 կեց Հարիբ ի. Մասլամային Սալման ի. Ռաբիայի
 հետ հանդերձ մուսլիմներին օգնութեան. պատ-
 ճառն այն էր, որ Օսման գրեց Մուավիային՝ ու-
 ղարկել Հարիբ ի. Մասլամային ասորիքի ժողովրդի
 հետ Հայաստան. Մուավիա ուղարկեց, եւ Հարիբ
 զնաց պաշարեց Կարին եւ այնպէս նեղեց քաղաքի
 բնակիչներին, որ նոքա խնդրեցին իրենց խնայել՝
 գաղթելու կամ հարկ տալու պայմանով. նոցանից
 շատերը գաղթեցին եւ բնակեցան յունաց
 երկրում՝ . . . :

31. Թ. ըստ սմանց Հայաստան նուաճեց
 Հարիբ ի. Մասլամայ:

42 Թ. Հայաստանում մնաւ Հարիբ ի.
 Մասլամայ Ֆիհրի, որին Մուավիա գրել էր կառա-
 վարիչ երկրի վերայ:

73 Թ. Արդուլմալիք գրեց իւր եղբայր Մու-
 համեդին կառավարիչ Միջագետքի եւ Հայաս-

1 Շարունակութիւնը բառացի քաղուած է Բեշա-
 րէից:

տանի վերայ, որ ասպատակեց երկիրը եւ նուաճեց թշնամուն: Հայաստանի Թ:Վ:Ի:Ի:՝ ծովակը բնդ-
 Տանուրի սեպհականութիւն էր կազմում, եւ ով
 ինչ կամենում էր, որում էր այնտեղից: Մու-
 Տամեզ արգելեց ծովակում որսալ եւ նորա վերայ
 նշանակեց մի մարդ, որ նա որսայ եւ վաճառէ,
 ստանալով նորանից գինը: Ապա այդ իրաւունքը
 անցաւ նորա որդի Մըրվանին . . . Այս Թ:Վ:Ի:Ի:Ը
 աշխարհի հրաշքներէից մէկն է, որովհետեւ նորա
 միջի մանր ձկները ամեն տարի տօնավաճառի ժա-
 մանակ անցնում են այս ծովակից նորա մէջ թա-
 փուող գետը, եւ նոցա մեծ բազմութեամբ ձեռ-
 քերով բռնում են. իսկ երբ վերջանում է տօնա-
 վաճառը, այլ եւս ոչինչ չեն գտնում:

82 թ. Մուհամեզ ի. Մըրվան յարձակեցաւ
 Հայերի վերայ եւ հալածեց նոցա. երբ նոքա խա-
 ղազուրթիւն խնդրեցին, նա համաձայնեցաւ եւ
 գրեց նոցա վերայ Աբու Շէյխ ի. Արդուլասին:
 Սակայն Հայք նորան դաւաճանեցին եւ սպանե-
 ցին: Այլք պատմում են, որ նա սպանեցաւ
 83 թ.

84 թ. Մուհամեզ ի. Մըրվան ասպատակեց
 Հայաստան:

85 թ. Մուհամեզ ի. Մըրվան ասպատա-
 կեց Հայաստան, Մեաց այնտեղ ամառը, եւս
 ձմեռեց:

88 թ. Մասլամայ ի. Արդուլմայիք եւ Աբաս
 ի. Աշիկ ի. Արդուլմայիք արշաւեցին յունաց
 երկիրը: Աշիկ գրեւ էր Հայաստանի կառա-
 վարչին հրաման՝ տեղեկացնել յունաց թագա-
 ւորին, որ խաղարք եւ Հայոց լեռնական իշխան-
 ներից այլք համաձայնել են միմեանց հետ՝ նորա

1 Աւանայ ծովը: Համա. Բեղադորի տեղեկութիւնը
 (Վերեւ էջ 42—43). ըստ որում Հարիբ ի. Մասլամայ
 ծովը թողեց բնդ-Տանուրի սեպհականութիւն:

երկրի վերայ արշաւելու. Հայաստանի կառա-
վարիչը կատարեց հրամանն: Աշխիզ պարտա-
ւորեցրեց Ասորիքի ժողովրդին՝ զօրք ու զարկել
Հայաստան, բաղմացրեց (պատերազմական) մե-
քենաները եւ մեկնեցաւ Միջագետքի կողմերը,
որտեղեց զիմեց յունաց երկիրը: Մուսլիմները
ճակատեցան յունաց հետ, սքա հալածական
եղան, բայց ապա՝ յետ գալով՝ ի փախուստ դար-
ձուցին մուսլիմներին: Աստուած հալածեց յոյ-
ններին, որոնք մտան թուան քաղաք. մուսլիմները
պաշարեցին եւ առան աջն առաջին Զուժագայ՝
ամսին:

91 թ. Աշխիզ յետ կռիւց իւր հօրեզրայր
Մուհամեդ ի. Մըրվանին Միջագետքից եւ Հայաս-
տանից եւ նշանակեց այս երկրների վերայ իւր
եզրայր Մասլամայ ի. Արզուլմալիքին: Մասլամայ
յարձակեցաւ թուրքաց վերայ Արարատական
գաւառում եւ հասաւ մինչեւ Քար, նուաճելով
քաղաքներ եւ ամրոցներ, որոնց առջեւ հան-
չիւնէր (պատերազմական մեքենաներ) զնեւ տուեց:

101 թ. մեռաւ Մուհամեդ ի. Մըրվան ի.
Հակամ, Արզուլմալիքի եզրայրը, որ կառավարեց
Միջագետք, Հայաստան եւ Արարատական եւ
բաղմիցս ասպատակեց Յունաստան եւ Հայք:

102 թ. Օմար ի. Հուրայր յարձակեցաւ
յունաց վերայ Հայաստանում, Միջագետքի եւ
Իրաքի սահմաններին կից:

104 թ. մուսլիմների զօրքը Զուրայտ Նահ-
րանիի հրամանատարութեան ներքոյ Հայաստանից
մտաւ խաղաքաց երկիրը: Խաղաքը՝ որոնց օգնու-
թեան եկան Քաֆլաք եւ այլ թուրք ցեղերը՝
մեծ բազմութեամբ գումարու եցան եւ՝ պատահելով
մուսլիմներին Մարջ Հիջարայ (քարքարոտ հովիտ)
կռուած տեղում՝ ճակատեցան նոցա հետ սաստ-

1 Մուհամեդականաց 5-րդ ամսն եւ:

կապէս: Մուսլիմներից սպանեցաւ մեծ բազմութիւն, իսկ խաղաղք տիրեցին նոցա բանակին եւ աւարի առան ինչ որ այնտեղ կար: Ջուբայտի հետ հանդերձ մուսլիմները փախստեամբ եկան Ասորիք Եզեդի. Աբդուլմալիքի մօտ:

Խաղաղք՝ վառուելով (մուսլիմների) երկրներին տիրելու ցանկութեամբ՝ միասին դուժարուեցան: Այն ժամանակ Եզեդի. Աբդուլմալիք նշանակեց Ջառուաճի. Աբդուլլահ Նակամիին կառավարիչ Հայաստանի վերայ, տուեց նորան բազմութիւցօրք եւ հրամայեց նորան յարձակիլ եւ ասպատակել խաղաղաց եւ այլ թշնամի երկրները: Ջառուաճ մեկնեցաւ: Առնելով այս լուրը խաղաղք հեռացան եւ բանակեցան Բար-էլ-արուարում. իսկ Ջառուաճ եկաւ Պարտաւ եւ մնաց այստեղ հանգիստ առնելու իւր զօրքի հետ, ապա՝ անցնելով Աուր դեաք, արշաւեց խաղարների վերայ: Գիշերը նա հրամայեց բանակը վերցնել, արագ ճանապարհ դնաց եւ հասաւ Բար-էլ-արուար քաղաքը, այնպէս որ խաղաղք նորան չը տեսան: Մտնելով թշնամու երկիրը նա ցիրցան ուղարկեց հեծելազնդեր աւարի առնելու բոլոր շրջակայքը. նոքա հետեւեալ օրը վերադարձան աւարով:

Խաղաղք իրենց իշխանի որդու հետ դուրս ելան Ջառուաճի գէմ. երկու զնդերը՝ պատահելով Ռան՝ գետի մօտ՝ սաստիկ պատերազմ գրին միմեանց հետ. Ջառուաճ ողբերում էր իւր մարդիկը, եւ կռիւր վառեցաւ: Խաղաղք ի փախուստ դարձան, եւ մուսլիմները հալածեցին նոցա, սպանելով եւ գերելով նոցանից մեծ բազմութիւն: Ջառուաճ գիմեց ապա Բալանջար, խաղարների

՝ Բնագրի - Բ-Ռ-ն ۱۱۱) « Եզեդու եւ ար-Ռ-աս (— Ա-բարս) ۱۱۱) Եզեդն եւ Եսքուրիի (վերեւ 106) յիշած ալ-Ռ-ու-բաս գետը:

նշանաւոր ամբողջը, եւ բանակեցաւ այնտեղ...
 Խաղաղք փախստական եղան, եւ մուսլիմները
 տիրեցին ամբողջին զէնքի զօրութեամբ առաջի
 Ռարի ամսին:

107 թ. Հիշամ յետ կոչեց Ջառուհի ի.
 Արդուլաս Հակամբին Հայաստանից եւ Ատրպա-
 տականից եւ զրեց այնտեղ իւր եղբայր Մասլա-
 մայ ի. Արդուլմալիքին: Մասլամայ նշանակեց
 կառավարիչ Հարազ ի. Ամբ Թային, որ նուաճեց
 Թուրքաց երկրից մի գաւառ բազմաթիւ քաղաք-
 ներով հանդերձ:

112 թ. սպանեցաւ Ջառուհի ի. Արդուլաս
 Հակամբի. պատճառը հետեւեալն էր. ինչպէս
 պատմեցինք, նախ քան նա խաղաղաց երկիրը
 մտաւ, վերջիններս ի փախուստ դարձան, հալա-
 ծուելով նորանից. ապա խաղաղք եւ Թուրքերը
 միացան Ալանաց երկրում եւ՝ պատահելով Ջառ-
 ուհի ի. Արդուլասին, որ իւր հետ ունէր Ատրիքի
 ժողովուրդը, ճակատեցան սաստիկ բախմամբ, որ
 մարդ երբ եւ իցէ տեսած էր. զօրքը կանգուն
 մնաց, թէեւ խաղաղք եւ Թուրքերը թուով առա-
 ւել էին մուսլիմներից: Ջառուհի իւրայիններով
 նահատակեցաւ Արտաիլի դաշտում: Հայաստանի
 վերայ կառավարեց նորա եղբայր Հաջջաջ ի. Ար-
 դուլաս: (Այլք պատմում են, որ Ջառուհի սպա-
 նեցաւ Բալանջարում):

Խաղաղք՝ Ջառուհի մահից յետոյ նուաճ-
 ման տենչանքով վստուած՝ շատուով դիմեցին
 (մուսլիմների) երկիրները եւ մօտեցան Մոսուլին.
 Մուսլիմների գործը ծանրացաւ: Առնելով այս
 լուրը Հիշամ կոչեց իւր մօտ երանելի Հարաշին...
 Հարաշին մեկնեցաւ. որ քաղաքի մօտից նա անց-
 նում էր, ոտի էր կանգնեցնում նորա բնակիչնե-
 րին, եւ ով սրբազան պատերազմ կը ցանկար, նա
 տալիս էր իւր հաւանութիւնն: Այսկերպ շարունակ

գործելով նա եկաւ Արզան՝ քաղաքը, ուր նորան արտասուելով գիմաւորեցին Ջառաւհի մարդիկը մեծ բազմութեամբ, ապա նա եկաւ Խլաթ, որ նորան գիմազրեց. Հարաշին պաշարեց եւ առաւ քաղաքը, բաժանելով նորա աւարը իւր զինուորների մէջ, Խլաթից մեկնելով նա տիրեց մի զինի միսի ամրոյնների եւ բերդերի, մինչեւ եկաւ Պարտաւ, ուր բնակեցաւ:

Նոյն ժամանակ խաքանի սրգին Ատրպատականում էր՝ ասպատակելով, աւարի առնելով, գերելով եւ սպանելով. Ատրղանակերտը նորանով պաշարուած էր. երկիւղ կրելով, որ նա կը տիրէ քաղաքին, Հարաշին դալտ մարդ ու զարկեց վարդանակերացիների մօտ՝ նոցա իմացնելու իւր նոցա մօտ գալուտեան մասին, պատուիրելով նոցա համբերել... Խաղաքը հեռացան քաղաքից, եւ երբ Հարաշի իւր զնդով այնտեղ եկաւ, գտաւ քաղաքը թափուր թշնամուց, Խաղաքը մեկնելով գիմեցին Արտաւիլ, սակայն այնտեղից եւս հեռացան, իսկ Հարաշի բանակեցաւ Բաջարվանում. նորա մօտ եկան խառնիխուռն բազմութեամբ **Քէ-Գ** (սպիտակ) պարսիկները եւ ողջունեցին նորան, ասելով՝ «Քեզ վայել է, ով առաջնորդ սրբազան պատերազմում եւ աւարասութեան մէջ», Հարաշին հարցրեց. «Նս ի՞նչ գործ ունիմ այդ բանի հետ, նորա պատասխանեցին. «Խաղաքաց զօրքը բազկացած է 10.000 մարդուց, նոցա հետ են 5.000 զերի կամ շղթայած մուսլիմներ ազնուական անից. բանակած են շորս մղան հետի», Հարաշին շուեց գիշերով եւ հասաւ թշնամուն գիշերուայ վերջին, երբ նա գեռ քնած էր. նա սիւեց շորս կողմ իւր մարդիկը, որոնք շրջապատեցին խաղարներին արշալուսին. արեւը երեւալիս մուսլիմները իրենց սրերը նոցա դէմ մաշեցին եւ կտորեցին բոլորին,

* Իմա Արզան:

և ոչ մէկը չապրեցաւ: Ապա Հարաշին ազատեց
գերի մուսլիմներին և բերեց նոցա իւր հետ Բա-
ջարվան:

Երբ խաղարաց թագաւորի որդին լուր առաւ,
թէ ինչ արեց Հարաշին խաղարաց զօրքի հետ, նա
սաստիկ յանդիմանեց և պախարակեց նոցա, ա-
նուանեց նոցա թող և տկար և հեազհեաէ վառեց
նոցա մէջ կուռի ցանկութիւն, այնպէս որ խաղարք
նորան խորհուրդ տուին՝ ժողովել իւր մարդիկը և
զնալ պատերազմիլ Հարաշիի հետ: Նա զօրք գու-
մարեց Արապատական գաւառից, և նորա հետ
միացաւ մեծ բազմութիւն: Հարաշին նորա գէմ
ելաւ, և երկու բանակներ՝ պատահելով միմեանց
Բարզանդ՝ գաւառում, բախեցան սաստկապէս.
խաղարք՝ լինելով թուով առաւել՝ գերեցին մուս-
լիմներին: Հարաշին քաջալերեց իւր մարդիկը,
հրամայելով նոցա համբերել, և նոքա կրկին կրիւ
նետեցան և արիարար ճակատեցան թշնամու հետ.
Երբ խաղարներից գերուած մուսլիմները օգնու-
թեան կոչեցին, նոքա ցնծութեան ազազակ և
նազմական կոչ արձակեցին, որով մէկը միւսին
պատերազմելու քաջալերեցին. չկար մէկը, որ չլար,
զթալով գերիներին: Թշնամին մեծ կորուստով ի
վերջոյ ի փախուստ դարձաւ և՝ հալածուելով մուս-
լիմներից՝ հասաւ Արաս՝ գետը. այստեղ մուսլիմ-
ները յետ դարձան և ժողովեցին թշնամու բա-
նակի ինչքը և աւարը, արձակելով գերիներին և

1 Արապատականի գաւառներից մէկը, որի համա-
նուն քաղաքը՝ ըստ Istaḡri-ի տեղեկութեան՝ Արասուից
10 փարսախ հեռի կը գտնուէր:

2 Իմա՛ Արաբս: Հեղինակիս յիշած Ար-- (أرس) մե.բ
(որ միանգամայն համապատասխան է մեր ժողովրդական
Արաշ-ին) ասորերուում է միւս արաբացի մասննագրերի
սովորական ալ-աս (կարգա՛ ս-ս-ս) այլալսած մե.ից:

կապեալներին, որոնց մեծ բազմութեամբ բերին Քաջարիան:

Հարաշին այստեղ ստացաւ Հիշամի թուղթը, որով նա հրամայում էր նորան իւր մտա գալ, նշանակելով իւր եզրայր Մասլամայ ի. Աբգուլմալիբին Հաւաստանի եւ Ատրպատականի վերայ: Գալով (իւր պաշտօնատեղը) Մասլամայ արշաւեց սաստիկ ձեռնային ժամանակ թուրքերի դէմ եւ անցաւ Քաբից, նոցա հետամուտ լինելով:

114 թ. Հիշամ ի. Աբգուլմալիբ գրեց Մրբվան ի. Մուհամեդ ի. Մրբվանին, իւր հօրեղորորդուն, Միջագետքի Ատրպատականի եւ Հայաստանի վերայ կառավարիչ¹: Վերջինս գտանուում էր Մասլամայի զօրքի հետ Հայաստանում: Մրբվան մտաւ խաղարաց երկիրը, ասպատակեց եւ աւերեց, աւարի առաւ եւ գերեց, հասնելով մինչեւ երկրի սահմանները, ուր նա մնաց առ ժամանակ մի, մինչեւ թշնամուն նուաճեց եւ պատժեց նորան: Ապա մտաւ Սարիթ թագաւորի երկիրը, որի բնակիչները հետ նա պատերազմեցաւ եւ առաւ նորա բերդերը. թագաւորը նորան հպատակեցաւ եւ խաղաղութիւն կապեց² նորան 1000 սարուկ, 500 սյր եւ 500 կին սեւ մազերով (տալու), եւս 100.000 Տուրք³ Քար (քաղաքը) մատակարարելու պայմանով: Մրբվան հաշտութիւն հաստատեց Տուրքների բնակչաց հետ 100 դուխ կիսակէս³, եւս 20.000 Տուրք տալու պայմանով: Կամնապէս Չերիկիրանի իշխանը, որի երկիրը նա մտաւ, հաշտութիւն կապեց նորա հետ: Գալով Համզին, որի բնակիչք նորան զիմազրեցին, նա պաշարեց եւ առաւ նոցա ամբոցները:

¹ Տարարին (տե՛ս վերեւ) յիշատակում է այս գէղարկ 115 թ.:

² Աւելացնելու է՝ գարի եւ ջրերն:

³ Իմա՛ 50 սյր եւ 50 կին:

Սուղղան նա նուաճեց խաղաղութեամբ. Թիր-
չանշահին՝ նա պարտաւորեցրեց տարեկան 10.000
Է-Պ- Բար մատակարարել: Ապա Մըրվան բանա-
կեցաւ Ասկղի իշխանի բերդի հանդէպ, որ հրածա-
րեցաւ նորան հարկ տալ եւ գնաց պտերելու խաղա-
րաց թագաւորին, սակայն սպանեցաւ նետով մի
հոգիւից, որ նորան շճանաչեց: Այն ժամանակ
Մըրվան խաղաղութիւն հաստատեց լակղի բնակ-
չաց հետ եւ դրեց նոց Վերոյ մի կառավարիչ, իսկ
ինքն գնաց Շարուան բերդը, ծովի ափին, որ նո-
րան հպատակեցաւ, այնտեղից Ծովգէք, որի ժու-
ղովրդի հետ նա պատերազմեցաւ եւ ապա վերա-
դարձաւ:

117 թ. Մըրվան ի. Մուհամեդ, Հայաս-
տանի կառավարիչը, ուղարկեց երկու զորագունդ,
որոնցից մէկը նուաճեց Ալաններից երեք բերդ, իսկ
միւսը բանակեցաւ Տուամնշահի երկրում, որի
ժողովուրդը նորա հետ խաղաղութիւն հաս-
տատեց:

118 թ. Մըրվան ի. Մուհամեդ արչաւեց
Հայաստանից եւ մտաւ Աւանիսի՝ երկիրը երեք կիր-
ճերից. Աւանիս փախաւ խաղաղաց մօտ եւ մտաւ մի
ամրոց, որ Մըրվան պաշարեց, զնելով նորա առ-
ջեւ Է-Ղ-Նէ: Աւանիս սպանեցաւ. սպանողը ուղար-
կեց նորա գլուխը Մըրվանին, որ ցոյց տուեց այն
ամրոցարնակներին. սոքա անձնատուր եղան նորա
դատաստանին. Մըրվան սպանել տուեց ռազմիկ-
ներին, իսկ կանանց գերի տարաւ:

119 թ. Մըրվան ի. Մուհամեդ արչաւեց
Հայաստանից եւ մտաւ Ալանաց երկիրը, այնտեղից
չուեց գնաց խաղաղաց երկիրը. անցնելով Բալան-

5 Բեւազորի (տե՛ս վերեւ)՝ Թարաբարանշահ: Ան-
յայտ:

1 Թուի թէ Ազուանից երկրում:

Ղարի¹ եւ Սամանդարի² մտակց նա հասաւ Սպիտակ
(քաղաքը)³, ուր գտանուած էր խաբանը. վերջինս
փախաւ նորա առջեւ:

120 թ. Հայաստանի եւ Ատրպատականի
կառավարիչն էր Մըրվան ի Մուհամեդ:

121 թ. Մըրվան ի Մուհամեդ արշաւեց
Հայաստանից եւ եկաւ Սարիբի տոհմական բերդը,
սպանեց, գերեց. գալով Երկրորդ բերդը նա նմա-
նապէս սպանեց, գերեց: Ապա մտաւ Ղաուսիի ամ-
բոցը, որտեղ կը գտանուէին թագաւորի գուտարը
եւ նորա ակնոսը. թագաւորը այնտեղից փախտա-
կան բնկաւ Խիզաջ ամբոցը, ուր էր նորա սկեհնու
ակնոսը. Մըրվան հետեւեց նորան. այն ժամանակ
թագաւորը խաղաղութիւն կապեց նորա հետ՝ տա-
րեկան 1000 սարուկ եւ 100.000 մարտի նորան տա-
լու պայմանով: Մըրվան ապա մտաւ Աղբուրթ արան
երկիրը, որի իշխանը հաշտութիւն հաստատեց
նորա հետ, որպէս եւ Տուման երկրի իշխանը: Գա-
լով Համզին երկիրը նա պաշարեց նորա ամբոցը մի
ամիս շարունակ, մինչեւ (բնակիչք) խաղաղութիւն
կապեցին: Մասղաղ (?) երկիրը Մըրվան նուաճեց
խաղաղութեամբ: Աիրանուս բանակելիս նորա հետ
հաշտութեան դաշն կնքեցին Տարաբարան, Քիլան
եւ ծովափեայ բոլոր գաւառները, որոնք Հայաստա-
նուս Տարաբիստանի հանդէպ կը գտանուին:

126 թ. Եղեգ գրեց Մուհամեդ ի Մըրվա-
նին կառավարիչ Միջագետքի, Հայաստանի, Մու-

¹ Jakut կ'անուանէ Բար-էլ-Աբուարի (Դերբենդի)
մաս: Հմմտ. Բաշմուր թըրթընակ գիւղը Դերբենդից հա-
րու, այժմ երկաթուղու կայարան:

² Istaxri յիշուս է խաղաղաց մայրաքաղաք Իսխի
(Հաշտարխան) եւ Բար-էլ-Աբուարի մէջ: Որքան Բաշմուր-
րից հիսիս:

³ Jakut կը յիշէ Բեք-քաղաք խաղաղաց երկրուս.
պարեկու է Դերբենդից հիսիս այժմեան Պետրովսկ քա-
ղաքի մտերքը:

սուլի եւ Ատրպատականի վերայ, նշանակելով (նորա սրդի) Մբրվանին զատաստանական զործերի վարիչ եւ տալով նորան մի գաւառ:

132 թ. Աւսհայում Սոյիգ ի. Հիշամ եւ նորա հօրեղբորդին այլ բանտարկեալների հետ հանդերձ սպանեցին բանդապետին եւ զուրս ելան բանդից: Խառանի բնակիչք խուսն բազմութեամբ կատարեցին նոցա, ի թիւս որոց եւս Չորրորդ Հայոց իշխան Աուշանին:

132 թ. Աբու-լ-Աբբաս (ամիրապետը) զբեց իւր եղբայր Աբու Ջաֆարին Միջագետքի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ կառավարիչ:

Նոյն թ. (Աբու-լ-Աբբաս) Սաֆիաճ ուղարկեց իւր եղբայր Մանսուրին կառավարչի պաշտօնով Միջագետք, Ատրպատական եւ Հայաստան: Կառավարչի օգնականն էր Աբու Ջաֆար ի. Մուհամեդ ի. Ալի:

133 թ. յունաց կայսր Աստանդին արշաւեց Քալի-Քալա (Կարին) եւ բանակեցաւ Խիսա զաշտում, առաջ ուղարկելով Աուշան հային, որ պաշարեց քաղաքը: Բնակիչներից երկու հայ եղբայրներ պեղեցին պարսպի աւերակ տեղը. Աուշան իւրայիններով ներս մտաւ, տիրեց քաղաքին եւ սպանեց այրերին, իսկ կանանց զերեց:

134 թ. Հայաստանի կառավարիչն էր Ադիգ ի. Աւսոյգ:

145 թ. Թուրքերը եւ Խաղարները արշաւեցին Բար-էլ-արւարից եւ կատարեցին մուսլիմներից մեծ բազմութիւն Հայաստանում:

147 թ. Ատաբխան Խարազմը թուրքաց զրոհակներով յարձակեցաւ մուսլիմների վերայ Հայաստանում, զերեց մուսլիմներից եւ քրիստոնեաներից մեծ բազմութիւն եւ մտաւ Տփղիս: Մանսուր ուղարկեց թուրքերի հետ պատերազմելու Ջարբայիլ ի. Ահահեա'ին եւ Հարր ի. Աբդուլլահին, որոնք ճակատեցան թշնամու հետ, սակայն Ջա-

բրայիւ մեծ կորստով փախաւ, իսկ Հարբ սպանեցաւ :

162 թ. Եղիզ ի. Ուսոյդ Սուլամի սուլթանակեց Աարնոյ գաւառը, աւարի առաւ եւ տիրեց երեք ամբոցների :

163 թ. Մահդին գրեց իւր սրդի Հարունին ամբողջ Մաղրեբի, Ատրպատականի եւ Հայաստանի վերայ կառավարիչ, նշանակելով նորա մօտ հարկերի վերակացու Չարիա ի. Մուսոյին, իսկ (այլ) գործերի վերայ՝ Եահեա ի. Խալիզ ի. Բարմակին :

172 թ. (Հարուն) ալ-Ռաշիդ յեա կոչեց Եղիզ ի. Մաղեագ ի. Չաիդին Հայաստանից եւ (նորա փախարէն) նշանակեց երկրի վերայ իւր եղբայր Օրայդալահ ի. Մահդիին :

178 թ. Վալիզ ի. Թարիֆ Տաղլիբին արշաւեց Միջագետքից, մտաւ Հայաստան եւ պաշարեց Խլաթ 20 օր :

182 թ. Խաղարաց խաքանի դուստրը տարւեցաւ (կնուիթեան) Ֆաղլ ի. Եահեաի մօտ Պարտաւ, ուրնա մեռաւ : Նորա ուղեկիցները վերագործան նորա հօր մօտ եւ պատմեցին նորան, թէ դուստրը սպանեցաւ խարդախութեամբ :

183 թ. Խաղարք խաքանի դստեր (մահւան) պատճառով արշաւեցին Բաբ-էլ-արւարից, յարձակեցան մուսլիմների եւ քրիստոնեաների վերայ եւ գերեցին աւելի քան 100.000 մարդ, երկրին հասուցանելով շլուած աղէտ : Այնժամանակ Ռաշիդ գրեց Եղիզ ի. Մաղեագին Հայաստանի վերայ, յանձնելով նորան նաեւ Ատրպատականն . իսկ Խուղայմա ի. Խաղիմին ուղարկեց Մծբին՝ Հայաստանի բնակիչներին օգնութեան : Նորա երկուքով արտաքսեցին Խաղարներին եւ վերաշինեցին աւերածը :

185 թ. Պարտաւում մեռաւ Եղիզ ի. Մաղեագ ի. Չաիզ Շայրանի, սրի տեղ կառավարեց Ասադ ի. Եղիզ :

205 թ. Մամուն գրեց Իսա Ի. Մուհամեդ Ի. Աբի Խալիդին Հայաստանի եւ Ասրպատականի վերայ կառավարիչ:

209 թ. Մամուն նշանակեց Ալի Ի. Սադաքա'ին, որ Ջուբայք կը կոչուէր, Հայաստանի եւ Ասրպատականի վերայ:

235 թ. Մուսավակիլ յանձնեց իւր որդուն՝ Ջուբայք Մուսազզիմ Բիլլահին Խորասան իւր շրջակայքի, Տանդերձ, Տարարիստան, Ռայ, Հաւաստան, Ասրպատական եւ պարսից գաւառները:

236 թ. Մեռաւ Աբու Սայիդ Մուհամեդ Ի. Իւսուֆ ալ-Մուսուզի, որ կ'իշխէր Հայաստանի եւ Ասրպատականի վերայ: Մուսավակիլ նշանակեց նորա որդի Իւսուֆին Տօր փրած երկրների վերայ:

237 թ. Հայաստանի բնակիչք յարձակեցան իրենց կառավարիչ Իւսուֆ Ի. Մուհամեդի վերայ եւ սպանեցին նորան¹:

237 թ. Ալի Ի. Եահեա հայր ձեռնարկեց մի մեծ արշաւանք Յունաց գէժ:

238 թ. Ալի Ի. Եահեա հայր արշաւեց Յունաց գէժ:

248 թ. Ալի Ի. Եահեա հեռացաւ Ասորիքի սահմանազլխից եւ նշանակեցաւ կառավարիչ Հայաստանի եւ Ասրպատականի վերայ:

254 թ. սպանեցաւ Բուդա ալ-Շարարի:

256 թ. Իսա Ի. Շէյխ մեկնեցաւ Ասորիքից եւ նստաւ Հայաստան կառավարիչ:

261 թ. Մուսավիզ նշանակեց իւր որդի Ջաֆարին, որ Մուֆավիսոզ իլա-ալլահ կը կոչուէր. Ասորիքի, Միջագետքի, Մասուլի եւ Հայաստանի վերայ:

¹ Շարուճակու թիւնն՝ Խուսթեցոց յարձակումը Իւսուֆի վերայ, որպէս եւ Տփղիսի առումը՝ բառացի բազմ եւ Տարարիքի (տես վերեւ):

269 թ. Մեռաւ Իսա Ի. Շէյխ Ի. Սալել Շայրանի, որ կ'իշխէր Հայաստանի եւ Գիարբեկրի վերայ:

280 թ. Հովվալ¹ ամինն լուսինը խաւարեցաւ. առաօտեան մութը պատեց եւ ծածկեց Գուինի բնակիչներին եւ աշխարհը: Կոյն ժամանակ բարձրացաւ սեւ հողմ (եւ տեւեց) երեք գիշեր² շարունակ: Երեք գիշեր կը դղրդէր երկրաշարժք. քաղաքը կործանեցաւ, միայն մօտ հարիւր տուն ազատեցան: Երկրաշարժք ապա կրկնեցաւ հինգ անգամ եւս. աւերակների տակից դուրս հանած մեռեալների թիւը հարիւր յիսուն հազար էր:

285 թ. Մուտաղիզ նշանակեց Մուհամեդ Ի. Աբի-Լ-Մաջին կառավարիչ Ատրպատականի եւ Հայաստանի վերայ, որ տիրեց (այս) երկրներին:

304 թ. Հայաստանի եւ Ատրպատականի վերայ կառավարիչ էր Իսուփ Ի. Աբի-Լ-Մաջ:

315 թ. Գուժուսուք³ արշաւեց ծանր յոյն զօրքով Գուին քաղաքի վերայ, ունելով իւր հետ յարձակման (չ-չ-չ⁴) եւ քարանձաւ (հ-հ-հ⁵) մեքենաներ, նաեւ հրանձաւ նիզակակիրներ... Գուժուսուք նստած էր մի բարձր դահի վերայ, որ թէ տեղի եւ թէ իւր զօրքի վերայ կ'իշխէր. նորս հետ

¹ Մահմեդականաց տասերորդ ամիսն է:

² Թովմա Արժրունի (ՊՏԱ ԴԼ. Ի.Ի.) յիշում է այս երկրաշարժքը 803 թ. Միտափ, որդի Աշտափ, թագաւորութեան երրորդ տարին. Եւ ասի լինել թիւ մարդկանն ապականելոց Ի շարժմանէ՛ ոգի առաւել քան հոբ: Չարմանալի չէ սպա, որ նման ահաւոր երկրաշարժերից յետոյ, որանք հիմնովին կործանեցին երկու հոյս մայրաքաղաք. թէ Արտաշատից եւ թէ Գուինից ոչ մի հետք չէ մնացել:

³ — Domesticus, յոյն արեւելեան գաւառների կառավարչաց տիտղոսը:

⁴ Ռազմական մեքենայ, որի պաշտպանութեան տակ թշնամին կարողանում է մտանալ պաշարուած քաղաքի պարիսպներին:

միացան երկրի բնակիչներից բնախր սագմիկներ, թշնամին բարձրացաւ քաղաքի պարսպի վերայ, նորա մէջ ծակեց եւ մտաւ քաղաքը. Գաինի ժողովուրդը՝ եւ զօրքը արիարար ճակատեցան թշնամու հետ, այնպէս որ մուսլիմները յաղթեցին, իսկ յոյները զուրս ելան քաղաքից, կորցնելով մտաւաս հաղար մարդ:

316 թ. Գումուստուք բաղմաթիւ յոյն զօրքով արշաւեց Հայաստան եւ պաշարեց Խլաթ, որի բնակիչք խաղաղութիւն հաստատեցին նորա հետ: Մեկնելով քաղաքից նա հեռացրեց ջամիից ամբիոնը՝ եւ նորա փոխարէն խաչ կանգնեցրեց: Արդնի եւ այլ քաղաքների (մուսլիմ) ժողովուրդը ահաբեկ թողեց իւր բնակատեղերը եւ զաղթեց Բաղդադ՝ օգնութիւն խնդրելով ամիրապետից. սակայն նա մնաց առանց օգնութեան:

Նոյն (= 316) թուին Մալաթիա եկան 700 յոյն եւ հայ (վարպետներ) տապարներով եւ բրիչներով (զինուած), գործ պարելու պատրուակով. բայց յետոյ յայտնի եղաւ, որ Մալիհ² հայը (Տօրոսի) լեռանցքի՝ պետը՝ նոցա տեղ աւելց քաղաքում մնալու համար: Երբ Գումուստուք Մալաթիա պաշարեց, նաքա յանձնեցին քաղաքը նորան: Իմանալով այս բանի մասին՝ բնակիչք կատորեցին նոցա եւ խլեցին նոցա ինչքը:

319 թ. Իբն Գիրանի³ եւ յոյն Հայաստանի գաւառների այլ հայ (իշխանք) միմեանց հետ թըղ-

1 Իմա մուսլիմ բնակիչք՝ ի բաց առնելով Հայերին:

2 ՄԻԻ-ը. մահմեդական աղօթատան ամբիոնը:

3 ՄԼԻՏ:

4 Ինտգրի Գ-Գ-Գ ۳۱۶ Ենթադրելու է Տօրոս լեռների pylae armeniacae կոչուած անցքը: Նոյնն յիշում է հեղինակը նախադոյն եւս գիրք Է. եջ 122:

5 Գերանիկ կամ Գերեմիկ, որդի Ալուսի Իշխանաց Իշխանի. հմմտ. Թովմա Արժրուանի ԳՏԱ:

Թակցելով մէկը միւսին զրգեցին արշաւել իսլամի երկրներէ վերայ եւ խոստացան միմեանց օգնել: Յոյնը ծանր զօրքով շուեց եւ աւերեց Բերկրի՝ եւ Խլաթի զաւառները նոցա շրջակայիւք հանդերձ, կոտորեց մուսլիմներից մեծ բազմութիւն եւ շատերին զերի վարեց. Այս գոյժը բերեց Խուսիֆի. Արի-Է-Սաջի՝ Ատրպատականի կառավարչի՝ սուրհանդակը աջօգութեամբ. Արի-Է-Սաջ (որի հետ միացան բազմութիւ կամաւորներ) մեծ զօրքով զիմեց Հայաստան, ուր նա հասաւ Ռամադան ամսին, յարձակեցաւ իրն Գիրանիի եւ նորա նիզակակիցներէ երկրի վերայ, կոտորեց բնակիչներին եւ աւարի առաւ նոցա գոյքը: Իրն Գիրանի ամրացաւ իւր ամբոցում: Զօրքը սգեւորւած կոտորեց հայերից մեծ բազմութիւն, այնպէս որ՝ ասում են՝ սպանուածների թիւը 100.000 էր. սակայն Աստուան է յայտնի:

Սայիդի. Համդան (որին Մուքաթար ամբարապետը նշանակել էր Մոսուլի, Գիար Ռարիայի եւ յոյն սահմանագլխի վերայ) զիմեց Մալաթիա, ուր էին բազմութիւ յոյներ, եւս հայ Մալիհի գունդը, նոցա հետ միասին Բանիի. Նաֆիս, Մուքաթարի զօրապետը, որ քրիստոնէութիւն էր բնդունել եւ յունաց հետ (համաձայն) էր: Երբ նոքա Սայիդի մերձենալու լուրն առան, քաղաքից զուրս ելան, երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ Սայիդ քաղաքի ապստամբ զնդի հետ նոցա գեժ ելնէ եւ թէ բնակիչք կարող են նոցա վերայ յարձակիլ, եւ նոքա կը կորչին. ուստի նոքա թողին քաղաքը, ուր մտաւ Սայիդ եւ գրեց այստեղ մի կառավարիչ:

326 թ. Ատրպատականին տիրեց Լաշկարիի. Միրզաս . . . : Արշաւելով Հայաստան՝ մինչ երկրի բնակիչք անհոգ էին՝ նա յարձակեցաւ նոցա վերայ, կողպտեց, աւարի առաւ, գերեց եւ վերագործաւ

1 Արար բնագրի Բեյլի գրութիւնն հարկաւ սխալ է:

կողոպուտով Չաուզան: Նա բնակեցաւ Անսան՝ (?) հայի գաւառում, որ նորան բնձաներ տուեց՝ իւր անձը եւ իւր երկիրը նորանից ապահովելու համար. նա համաձայնեցաւ: Ապա հայր դարան մտաւ այստեղ մի նեղանցքում եւ հրամայեց հայերից ոմանց Լաշկարի իրերից գողանալ եւ նեղանցքը բերել, նորա կատարեցին (հրամանը): Իմանալով այս բանի մասին Լաշկարին ձիարշաւ շտապեց հինգ մարդով (այնտեղ) եւ տեսաւ դարանաւորներին. սորա գուրս ելան նորա գէժ եւ սպանեցին նորան իւր ուղեկիցների հետ: Նորա զօրքը հետեւեց նորան, բայց տեսնելով նորան իւրայիններով սպանուած՝ վերադարձաւ եւ բնաբեց իրեն առաջնորդ նորա որդի Լաշկարիստանին:

Զօրքը ապա վճռեց՝ շուեւ գէպի Աքարա-Լ-Տին² (այս տեղին յայնկոյս Մասիսի է գտանուում), իրենց բնակատեղեքը ամբացնել (?) եւ՝ հետեւելով իրենց հետքերին՝ վերադառնալ ապա Թարս³ (?) հայի գաւառը: Առնելով այս լուրը Թարս՝ մարդիկ զրեց նեղանցքներում, որպէս զի նորա քարեր նետան թշնամու վերայ եւ արգելեն նորան անցնել, նորա սպանեցին (թշնամուց) մեծ բաղմութիւն, միայն քշերը ապրեցան, որոնց թուում Լաշկարիստան, որ իւրայիններով գնաց Մասու Եսասիր Գասուլա ի. Համադանի մօտ:

330 թ. Ատրպատական քուրդ Գոյսամ ի. Իրրահիմի իշխանութեան տակ էր. նա Իւսուփ ի. Աբի-Լ-Սաջի բնկերն էր:

1 Գժար է որոշել, թէ ոչ կէտադրած եւ թ. ի թէ ազաւազած անուանիս տակ հայերէն ինչ անուն է հասկանալու:

2 Jakut անուանում է Աքարա թին (طین آق) տեղի ինչ Պարսկաստանում:

3 Բնագրում Թարս՝ طرم, այլ օրինակում՝ Թարս՝ طرس, թ. ի թէ ազաւազած Թարս՝ طرس մեւից — Տարսն. հմմտ. այս մեւը այլուր արարացոց մօտ.

Մարդպանը գնաց Ատրպատական. Գայլամ գիմեց նորա զէմ, եւ երբ նաքա բախմամբ միմեանց հանդիպեցան, Գայլամ անցաւ մարդպանի կողմը, որին հեռեւեցին բազմութիւ հարկատու քրդեր: Մարդպան սպա յարձակեցաւ Գայլամի վերայ, որ իւր սակաւաթիւ բնկերներով փախաւ Հայաստան եւ պաշտպանութիւն գտաւ Հաջիբ' ի. Գիրանիի մօտ՝ նոցա փոխադարձ սիրոյ պատճառով:

341 թ. Գայլամ քրդերից բազկացած գնդի հետ փախաւ (Ատրպատականից) Հայաստան, որի իշխանք նորան իրենց աւարից բնձաններ ուղարկեցին...: Ապա Գայլամ մեաց Սալմասում: Ապստամբների գործից պրծնելով մարդպանը վերադարձաւ Ատրպատական. երբ նա մտայաւ Գայլամին, վերջինս թողեց Սալմաս եւ գնաց Հայաստան ի. Գիրանիի եւ ի. Հաջիբի մօտ՝ նոցա փոխադարձ հաւատարմութեան պատճառով: Մարդպան գրեց ի. Գիրանիին՝ ձերբակալել Գայլամին, սակայն նա մերժեց. բայց սպա՝ երկնչելով մարդպանից՝ ձերբակալեց նորան: Այն ժամանակ մարդպան հրամայեց ի. Գիրանիին՝ Գայլամին նորա մօտ ուղարկել. ի. Գիրանի այս եւս մերժեց. բայց յետոյ կարեւոր համարեց նորան արձակել: Երբ (ի. Գիրանի) Գայլամին արձակեց, մարդպան կարացնել տուեց նորա աչքերը եւ գրեց նորան բանար: Մարդպանի մահից յետոյ նորա բնկերներից մեկը՝ երկիւղ կրելով, որ Գայլամից կարող է շարիք հասնել՝ սպանեց նորան:

346 թ. Հայաստան կը կառավարէր Ջասաստան ի. Շարմիզան (?), որ ի մօտ ուներ տիրել Երկրին:

353 թ. Սայֆ ալ-Գաւլա'ի սարուկ նաջա գնաց Միաֆարիբին² եւ (այնտեղից) գիմեց Հայաստան:

¹ Բնագրի Հ-11+ جايق او یقکلو. Ե Ջ-11+ جايق — Գաղիկ արդի Գերանիի:

² Մարտիրոսաց բաղար:

տան, որի մեծագոյն մասին տիրած էր մի ոմն արար
Աբի-Լ-Վարդ անւամբ: Նաջա պատերազմեցաւ նորա
հետ, սպանեց նորան եւ առաւ նորա ամբոցները,
եւս խլաթ, Մելաղկերա՞, Մուշ եւ այլ գաւառ-
ները, իւր ձեռքի տակ ածելով Աբի-Լ-Վարդի գոյ-
քերի մեծ մասը, ապա նա ապստամբեցաւ Սոյֆ
Դաւլա՛ի դէմ...: Վերջինս արշաւեց նորա վերայ
պատերազմելու՝ նորա ապստամբութեան եւ ան-
հնազանդութեան համար. բայց մինչ նա Միաֆա-
րիքին հասաւ, Նաջա փախստեամբ ապրեցաւ նորա
ձեռքից: Սոյֆ Դաւլա տիրեց նորա գաւառներին
եւ ամբոցներին, զորս նա խլած էր Աբի-Լ-Վարդից:
459 թ. յոյն թագաւորը զօրք ուղարկեց
Մելաղկերա, (որ Հայաստանի գաւառներից մէկն
էր), որ պաշարեց քաղաքը, նեղեց նորա մէջ բնակ-
ւող մուսլիմներին եւ տիրեց նորան ուժով եւ բռ-
նութեամբ:

1 Հնոց Մանուկակերտ: IstaXTI սաղխ է Մ-ն-ն-
Կերտ مناز جز 36. 2:

47. Սամոսէլեան Խ., Միփթիւր Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: էջ ԺԲ+344: Ֆր. 5.—
47. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: էջ Ը+97: Ֆր. 1-50
- 48¹. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազգային տաղաշափութիւնն ուսման հարցում. էջ 1-48:
- 48². Ալիանեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց քանտատեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք: 1911: էջ 49-117: Ֆր. 1-50
49. Մեմեկէլեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջական լուծումը: 1912: էջ ԺԱ+162: Ֆր. 1-50
- 49¹. Գաբրիէլեան Դ. Կ. Մ. Ս., Ազնայ Դատաստարարացը եւ Արգի Հայերէն լեզուն: 1912: էջ Է+416: Ֆր. 6.—
- 49². Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Կ. Ս., Պատմութիւն հայերէն նշանագրեցու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի: Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: էջ Է+59: Ֆր. 1-50
- 49³. Ամսուհեան Հ., Հայոց գրերը, ընդ մամուլ:
 Հ. Մարտիկեան Հ. Ա., Աստուծոյ կամ Կեղծ-Սեբէնոս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913: էջ Է+91: Ֆր. 1-50
- ՀԱ. Թորոքոմեան Ս. Վ. Ս., Երեմիա Ալէլսիի Աւստիւրեան Ստամբուլոյ Պատմութիւն: 1913: էջ ԼԵ+412: Ֆր. 5.—
- ՀԲ. Վարդանեան Հ. Ա., Դասական մանր քննադիրներ եւ ձեռագրական համեմատութիւններ, Ա.: 1913: էջ Ը+155: Ֆր. 1-75
- ՀԳ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Կ. Ս., Հայ Բագրատունեաց Փիղագրութիւնը ծանօթութիւններով: Թրգմ. Հ. Մ. Հասրոզեան: 1913: էջ 68:
- ՀԴ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Կ. Ս., Վրական Բագրատունեաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հասրոզեան: 1913: էջ 69-150: Ֆր. 1-75

27. Վարդանանյան Հ. Ա., Բառապննական դիտողութիւններ, Ա. 1913: էջ 120: Ֆր. 2.—
28. Գիւտեքոյ Կ., Հոովմէական Հայաստան եւ հոովմէական սատրապութիւնները Գ-Ջ դարերուն, Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորջուան: 1914: էջ է+94: Ֆր. 1.20
29. Վարդանանյան Հ. Ա.: Բառապննական դիտողութիւններ, Բ. 1914: էջ 110: Ֆր. 3.—
30. Սրապեան Հ. Ի.: Ս. Յակոբ ազգային հիւանդանոց: 1915: էջ ԻԳ+477: Ֆր. 6.—
31. Գալեմբեքեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսայ: 1915: էջ Ը+384: Ֆր. 4.—
32. Գալեմբեքեան Մ. Ս., Արարկիբի գաւառաբարբառը: 1919: էջ ԺԱ+292: Ֆր. 5.—
33. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Արշակունի դրամներ, Ա: 1919: էջ է+192: Ֆր. 3.—
34. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա: Հետազօտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս. Ե. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ: Ուղեւորութիւն-նախօսական հետազօտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս. Փր եւ Եւզ. Կիւմոն Եղբարք: 1919: էջ է+420: Ֆր. 6.—
35. Փէրեմպեան Հ. Պ., Յուցակ Եւրոպական-Հայկական հրատարակութեանց 1896-1910: 1919: էջ է+273: Ֆր. 6.—
36. Գալեմբեքեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Նորագոյն ազրերը Եզնկայ Կողմացոյ: 1919: Ֆր. 3.—
37. Խալաթեան Բ., Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին: 1919: էջ է+147: Ֆր. 3.—
38. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաստոսի պատմութեան վերաբերեալ: 1919: էջ 126: Ֆր. 3.—
39. Ակիանանյան Հ. Ն. Վ.: Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: 1920: էջ ԺԱ+200: Ֆր. 4.—

